

*Azərbaycanın elm və mədəniyyət adamları –
Filologiya üzrə elmlər doktoru,
Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü*
FƏRMAN YUNİS OĞLU XƏLİLOV

ÖMÜR YOLU

Naxçıvan - 2013

Tərtib edən: Sənan İbrahimov
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Elmi redaktoru: Şamil Vəliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilovun anadan olmasının 60, elmi-pedaqoji fəaliyyətinin 40 illiyinə həsr olunan bu kitaba onun yaradıcılığı haqqında yazılan məqalələr, əsərlərinin biblioqrafiyası, bəzi tanınmış şəxslərə yazdığı məktublar və onlardan aldığı cavablar, vaxtilə mətbuatda çap olunan üç yazısı (bir məqalə, bir müsahibə və bir təəssürat), həmçinin həyat və fəaliyyətinin müxtəlif anlarını əks etdirən fotosəkillər daxil edilmişdir.

Fərman Xəlilov, *Ömür yolu. Naxçıvan-2013,*
“Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi. 280 s.

4700000000
053-2013

© “Əcəmi” 2013.

MÜNDƏRİCAT

TƏRTİBÇİDƏN	5
Fərman Xəlilov – 60. Azərbaycan Yazıçıları Birliyinin təbriki	7
Fərman Yunis oğlu Xəlilovun həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri	11
DƏYƏRLƏNDİRMƏ	24
İsa Həbibbəyli. Çətinliklərin işıqlı nöqtələri	29
Əbülfəz Əsgərov. Elmin çətin yollarında	37
Kamran Əliyev. Dəyərli dissertasiya	42
Möhsün Nağısoylu. Naxçıvanın yaxın və uzaq keçmişi tarixi sənədlərdə	50
Teymur Kərimli. Tanınmış möcüzşünas	56
Adil Bağırov. Müəllim-alim	61
Alxan Bayramoğlu. Qiymətli tədqiqat əsəri	67
Bilgehan A. Gökdağ. Mirze Eli Mocuz hakkında üç eser	78
Məmmədəli Niqabi. Dostum Fərman Xəlilovun doktorluq tezi haqqında	85
BİBLİOQRAFİYA	
Kitabları	89
Dövri mətbuat, kitab, jurnal və məcmuələrdə dərc olunmuş məqalələri	
Azərbaycan dilində	90
Rus dilində	102
Türkiyədə	103

İranda	104
Kanadada	104
TƏRTİBLƏRİ	104
RƏSMİ OPPONENTLİK ETDİYİ DİSSERTASIYALAR	105
HAQQINDA BƏHS EDƏN MƏNBƏLƏR ...	106
AVTOQRAFLARDA XOŞ ARZULAR, XATİRƏLƏR	124
MƏKTUBLAR F.Xəlilova yazılan məktublar	128
F.Xəlilovun yazdığı məktublar	157
BİR MƏQALƏ, BİR MÜSAHİBƏ VƏ BİR TƏƏSSÜRAT M.Ə.Möcüzün “tərcüme-yi-hal”ının mətni ilə bağlı təhriflər və həqiqətlər.....	201
Dilimiz varlığımızdır (Jurnalist C.Nəbiyevanın F.Xəlilovla müsahibəsi).....	212
Təbriz görüşləri	218
KÖMƏKÇİ GÖSTƏRİCİLƏR F.Xəlilovun kitab və məqalələrinin sərlövhlərinin əlifba göstəricisi	241
F.Xəlilov haqqında bəhs edən müəlliflər və mənbələr	246
FOTOŞƏKİLLƏR	249

TƏRTİBÇİDƏN

Bu kitab filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Yunis oğlu Xəlilovun anadan olmasının 60 illiyinə həsr olunub.

F.Xəlilovun həyat və fəaliyyəti haqqında bütöv təsəvvür yaratmaq üçün kitabın tərtibində əsas diqqət bir neçə istiqamətə yönəldilmişdir. Əvvəlcə F.Xəlilovun həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri və tanınmış mütəxəssislərin onun haqqında söylədiyi fikir və mülahizələr, sonra isə əsərlərinin bibliografiyası verilmişdir.

“Bibliografiya” bölməsində F.Xəlilovun Azərbaycan, Türkiyə, İran, Qazaxıstan, Kanada və Rusiyada çap olunan kitab və məqalələri, tərtibçiliyi, opponentliyi haqqındakı məlumatlar, həmçinin haqqında bəhs edən mənbələr xronoloji qaydada öz əksini tapmışdır.

Kitabın “Dəyərləndirmə” və “Avtoqraflarda xoş arzular, xatirələr” adlandırdığımız bölmələrində F.Xəlilov haqqında məqalələr və ona hədiyyə edilən kitablara yazılmış avtoqrafların mətnləri təqdim olunur.

İctimai əhəmiyyətini nəzərə alaraq kitabın “Məktublar” bölməsinə F.Xəlilovun bir sıra tanınmış şəxslərə yazdığı və onlardan aldığı bəzi məktubları da daxil etmişik. F.Xəlilovun bir məqalə, bir müsahibə və bir təəssüratını təqdim etməkdə isə

məqsədimiz onun qələmindən çıxan müxtəlif məzmunlu və istiqamətli yazılarla oxucuları tanış etməkdir.

“Bibliografiya” bölməsindən istifadəni asanlaşdırmaq məqsədi ilə kitabın sonundakı “Köməkçi göstəricilər”də F.Xəlilovun kitab və məqalələrinin, eyni zamanda onun haqqında yazan müəlliflərin və mənbələrin əlifba göstəricisi verilmişdir.

F.Xəlilovun həyat və fəaliyyətinin bəzi anlarını hifz edib saxlayan və onunla bağlı olan bəzi fotosəkilləri də kitaba əlavə etməyi məqsəduyğun hesab etdik.

Ümid edirik ki, F.Xəlilovun 60 illik həyat yolu-
nu və 40 illik elmi-pedaqoji fəaliyyətini əks etdi-
rən bu kitab Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və
həmin sahədə çalışan mütəxəssislərin xidmətləri
ilə maraqlanan oxucular üçün faydalı ola bilər.

FƏRMAN XƏLİLÖV – 60

Hörmətli Fərman müəllim!

Sizi 60 yaşınızın tamam olması münasibətilə təbrik edirik!

Siz elmi yaradıcılığa hələ tələbə ikən başlamısınız. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Nehrəmdə yaşayıb-yaradan “Nadim” təxəllüslü şairə həsr olunan ilk məqaləniz 1971-ci ildə “Şərq qapısı” qəzetində dərc edilmişdir. Sonralar “H.Cavidin həyatının İstanbul dövrü”, “Naxçıvanda ilk teatr tamaşaları”, “Məşrutə dövrü ədəbiyyatı”, “Dilimiz varlığımızdır”, “Təbriz görüşləri”, “Unudulmaz sənətkar Ə.Qəmküsar”, “Qocaman rəssam Şamil Qazıyev”, “Azərbaycan dili” dərsliklərindəki tərif və qaydalar haqqında” və başqa elmi, publisistik məqalələriniz, bir çox monoqrafiya və kitablar haqqında rəyləriniz respublikamızın müxtəlif qəzet və jurnallarında çap olunmuşdur. Siz ilk dəfə olaraq Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin Naxçıvan şöbəsinin 41 protokolunu və bu Cəmiyyətin fəaliyyəti, onun yaradıcılarının xidmətləri ilə bağlı bir çox arxiv sənədləri və dövrü mətbuat materiallarını aşkara çıxararaq 2005-ci ildə “Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət” adlı kitabınız vasitəsilə oxuculara təqdim etmişiniz. Sizin elmi yaradıcılığınızın əsas istiqamətini isə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı

problemləri, xüsusilə XX əsr Azərbaycan satirik poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Mirzə Əli Möcüzün mühiti, həyatı, yaradıcılıq yolu, müasirləri, ədəbi irsinin nəşri və tədqiqi məsələləri olmuşdur. Dörd cildlik “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”nın ikinci cildinin tərtibçilərindən biri də sizsiniz. Keçən əsrin 90-cı illərində Təbriz, Ərdəbil, Urmiya və Qaşqay şairlərinin şeirlərini mətbuatda dərc etdirməklə siz adları Şimali Azərbaycanda bəlli olmayan Azərbaycan dilində yazan şairlər haqqında da oxucularda müəyyən təsəvvür yaratmağa səy göstərmisiniz.

Siz AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı şöbəsinin ilk dissertantı kimi 1982-ci ildə akademik Mirzə İbrahimovun rəhbərliyi ilə “Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılıq yolu” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişiniz. Sonralar bu istiqamətdə araşdırmalarınızı davam etdirərək “M.Ə.Möcüz. Bibliografiya”, “Mirzə Əli Möcüzün əlyazmaları” və “Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz” kitablarını çap etdirmisiniz. Sizin M.Ə. Möcüzə həsr olunan məqalələrinizin bir qismi Türkiyə, İran, Rusiya, Qazaxıstan və Kanada mətbuatında da dərc olunmuşdur. “Mirzə Əli Möcüz: mühiti, müasirləri və ədəbi irsi” mövzusunda müdafiə etdiyiniz doktorluq dissertasiyası isə

M.Ə.Möcüzə aid çoxillik araşdırmalarınızın uğurlu nəticəsidir.

Hörmətli Fərman müəllim! Siz 1973-cü ildə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsini bitirdikdən sonra Culfa rayonunun Milax kənd orta məktəbində müəllim kimi əmək fəaliyyətinə başlamış, 1975-1996-cı illərdə Naxçıvan şəhər H.Cavid adına 5 nömrəli orta məktəbdə, eyni zamanda Naxçıvan Türk Liseyində (1992-2004) milli dil və ədəbiyyatımızın tədrisi ilə məşğul olmusunuz. 1992-2004-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında test üsulu ilə sınaq imtahanlarının təşkili və keçirilməsində fəal iştirak etmişiniz. Siz 1988-1989-cu illərdə ərəb əlifbasını öyrətmək məqsədi ilə işlədiyiniz 5 nömrəli orta məktəbdə şagirdləriniz, həmçinin muzey və kitabxana işçiləri üçün pulsuz kurslar təşkil etməklə də faydalı bir təşəbbüsü həyata keçirmişiniz. Sizin təşəbbüsünüz və fəal iştirakınızla Naxçıvan MR Dövlət Arxivində yerli ədəbiyyat, incəsənət və maarif xadimlərindən bir çoxunun şəxsi fondu yaradılmışdır. Həmin arxivdə özünüzün şəxsi fondunuzda isə Azərbaycan, Türkiyə və İranda ayrı-ayrı şəxslərdən, həmçinin müxtəlif arxiv və kitabxanalardan əldə etdiyiniz nadir sənədlər, fotoşəkillər, məktublar, əlyazmalar, xüsusilə M.Ə.Möcüzün həyatı və

fəaliyyəti ilə bağlı olan zəngin tədqiqat materiaları mühafizə olunmaqdadır.

Hörmətli Fərman müəllim, anadan olmağınızın 60 illiyi münasibətilə sizi bir daha təbrik edir, sizə uzun ömür, cansağlığı və elmi yaradıcılığınızda uğurlar arzulayırıq.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyi

FƏRMAN YUNİS OĞLU XƏLİLOVUN HƏYAT VƏ FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS TARİXLƏRİ

1952-ci il - 31 martda Naxçıvan şəhərində müəllim ailəsində anadan olmuşdur.

1956-1958 - Naxçıvan şəhərindəki 1 nömrəli uşaq bağçasına getmişdir.

1959-cu il - 01 sentyabr Naxçıvan şəhər Ü.Hacıbəyov adına 1 nömrəli orta məktəbin birinci sinfinə daxil olmuşdur.

1960-1962 - Azərbaycan Radiosunda uşaqlar üçün nəzərdə tutulan Azərbaycan Respublikasının xalq artisti Hüseynağa Sadıqovun apardığı “Xoruz baba” verilişinə göndərdiyi məktubların bəzilərindən istifadə olunmuşdur.

1963-1966 - Naxçıvan şəhər Pionerlər evində rəssam Həmid Qasımovun rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən rəsm dərnişinin üzvü olmuşdur.

- Bakıda çıxan “Göyərçin” jurnalında dərc olunmuş “Ayının qış yuxusu” adlı hekayəyə verdiyi bədii tərtibat əsasında Naxçıvan televiziyası ilə veriliş hazırlanmış və həmin verilişdə çəkdiyi rəsmlər haqqında çıxış etmişdir (1966).

1967-1969 - Naxçıvan şəhər Uşaq və Gənclər idman məktəbində gimnastika üzrə məşqlər keçmiş, həmin idman növü üzrə Naxçıvan yığma

komandasının tərkibində Azərbaycan məktəblilərinin çempionatlarında iştirak etmişdir.

- Ü.Hacıbəyov adına 1 nömrəli orta məktəbdə keçirilən ədəbi-bədii gecələrdə müxtəlif şairlərin şeirlərini bədii qiraət etmişdir.

- Naxçıvan şəhər 9 nömrəli orta məktəbin X sinfinə dəyişilmişdir (yanvar 1969).

- “Mədənə ekskursiya” adlı ilk məqaləsi “Şərq qapısı” qəzetində (29.III.1969) dərc olunmuşdur.

- Naxçıvan şəhər 9 nömrəli orta məktəbi bitirmiş, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu Naxçıvan filialının Azərbaycan dili və ədəbiyyat fakültəsinin birinci kursuna qəbul olunmuşdur (1969).

1970-1973 - Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu Naxçıvan filialının Tələbə Elmi Cəmiyyətinin üzvü kimi cəmiyyətin keçirdiyi konfranslarda Naxçıvan teatri və maarif tarixi ilə bağlı məruzələr etmişdir.

- Kiçik təmsillər yazmış, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Naxçıvan şöbəsinin nəzdində yaradılan “Arazın səsi” ədəbi birliyinin fəal üzvlərindən olmuşdur (1970).

- “Nadim” (27.VII.1971), “Maarif fədaisi” (9.X.1971) adlı elmi-publisist xarakterli məqalələri “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunmuşdur.

- M.S.Ordubadi adına Naxçıvan Respublika kitabxanasında S.Vurğunun anadan olmasının 65 illiyi münasibəti ilə keçirilən tədbirdə (mart 1971)

“Səməd Vurğunun əsərlərinin dili” mövzusunda məruzə etmişdir.

- Azərbaycan Respublikasının xalq artisti İsa Musayevin anadan olmasının 60 illiyi münasibəti ilə C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram teatrında keçirilən təntənəli yubiley gecəsində (27 noyabr 1972) çıxış etmiş, İ.Musayevin həyatı və səhnə fəaliyyətinə aid tərtib etdiyi albomu aktyora təqdim etmişdir.

- “Qocaman rəssam”, “Yubiley gecəsi” adlı məqalələri “Şərq qapısı” (5.I.1973) və “Ədəbiyyat və incəsənət” (2.VI.1973) qəzetlərində dərc olunmuşdur.

- “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin ştatdankənar müxbiri kimi Naxçıvanda ədəbiyyat və incəsənət sahəsində keçirilən tədbirlər haqqında qəzetin redaksiyasına xəbərlər göndərmişdir (1973).

- Azərbaycanın xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovla Naxçıvan oxucularının görüşündə (8 mart 1973) yazıçının yaradıcılığı haqqında çıxış etmişdir.

- Təyinat üzrə Culfa rayonunun Milax kənd orta məktəbində pedaqoji fəaliyyətə başlamış, həmin məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərini tədris etmişdir (sentyabr, oktyabr 1973).

1974-cü il - Hərbi xidmətdə olmuşdur.

1975-ci il - Naxçıvan şəhərindəki H.Cavid adına 5 nömrəli orta məktəbə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi təyin edilmişdir.

- Naxçıvanda yaşayan Heydər Təhməzbəyov, Dilbər Sultanova, Nazlı Tahirova, İsa Musayev, İbrahim Həmzəyev, Nəsir Sadıqzadə, Mirhəsən Mirişli, Əkbər Qardaşbəyov, Usta Qənbər (neh-rəmli), Bakıda yaşayan Rza Təhmasib, Əli Xəlilov, Nağı Nağıyev, Kərim Kərimov, Əyyub Hüseynov, Rüksarə Ağayeva, Əliheydər Həsənzadə kimi müxtəlif peşə sahələrində çalışan ziyalıların Naxçıvanın maarif və mədəniyyət tarixi, ədəbi mühiti, aktyorları, şair və yazıçıları və başqa məsələlərlə bağlı məlumat və xatirələrini qeydə almışdır.

- Naxçıvan şəhərinin tarixi abidələri və qədim tikililərin ümumi görünüşünü fotolentə köçürmüşdür.

- Azərbaycanın tanınmış ədəbiyyatşünasları akademik Feyzulla Qasımzadə, Mir Cəlal, Əkrəm Cəfər, Məmməd Məmmədov, Xeyrulla Məmmədov, Kamran Məmmədov, tədqiqatçı Qulam Məmmədli, Teymur Əhmədov və Əbülfəz Hüseyni ilə tanış olmuş, namizədlik dissertasiyası üçün maraqlandığı “XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühiti”, “Naxçıvan teatrının tarixi”, “Əliqulu Qəmküsar və mətbuat”, “Mirzə Əli Möcüzün sənətkarlığı” “Sabir ədəbi məktəbi”, “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və “Molla Nəsrəddin” jurnalı” mövzuları ilə bağlı onlardan elmi məsləhətlər almışdır.

- Naxçıvanda göstərilən ilk teatr tamaşası haqqında “İlk tamaşanın tarixi” adlı məqaləsi “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində (23.VIII.1975) dərc edilmişdir.

- Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu filologiya fakültəsinin Elmi Sovetinin qərarı ilə (19 noyabr 1975) həmin institutun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının dissertantı kimi “Mirzə Əli Möcüzün sənətkarlığı” adlı namizədlik dissertasiyasının mövzusu təsdiq olunmuşdur.

1976-cı il - Azərbaycan Respublikasının müxtəlif arxiv və kitabxanalarında M.Ə.Möcüzə bağlı mənbələri araşdırmaqla məşğul olmuşdur.

- Azərbaycanın tanınmış ədəbiyyatşünasları akademiklər Mirzə İbrahimov, Məmməd Cəfər Cəfərov, professorlar Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadənin tövsiyə və məsləhətlərini nəzərə alaraq tədqiqatlarını M.Ə.Möcüzün yaradıcılıq yolunun öyrənilməsi istiqamətinə yönəlmişdir.

1977-ci il - Azərbaycan Pedaqoji İnstitutundakı dissertantlığından imtina edərək Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun İxtisaslaşdırılmış Şurasının təsdiq etdiyi (20 iyun 1977) “Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılıq yolu” mövzusunda namizədlik dissertasiyası üzərində işləməyə başlamışdır (akademik Mirzə İbrahimovun rəhbərliyi ilə) .

1978-ci il - Pedaqoji fəaliyyət və namizədlik dissertasiyası üzərində işləməklə yanaşı Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı şöbəsinin çapa hazırladığı “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası” üçün materiallar toplamaqla məşğul olmuşdur.

1979-cu il - Bakıda bir aylıq ixtisasartırma kursunda professorlar Əkrəm Cəfər, Fərhad Fərhadov, Əziz Əfəndizadə, Bəşir Əhmədov və başqa mütəxəssislərin mühazirələrini dinləmişdir.

- Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun anadan olmasının 70 illiyi münasibəti ilə Naxçıvanda keçirilən yubiley tədbirlərində fəal iştirak etmiş və bu yubiley tədbirlərinə həsr olunan foto-albom tərtib edərək yubilyara təqdim etmişdir.

1980-cı il - “Mirzə Əli Möcüzün avtoqrafları” adlı məqaləsi “Azərbaycan EA-nın Xəbərləri”ndə (ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası, 1980. - №2) dərc olunmuşdur. Məqalədə Azərbaycan mətnşünaslığında ilk dəfə olaraq M.Ə.Möcüzün əlyazmaları üzərində apardığı araşdırmaların nəticələri əks etdirilmişdir.

1982-ci il - Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu İxtisaslaşdırılmış Şurasında “Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılıq yolu” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

1983-cü il - Tərtibçilərindən biri olduğu “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”nın ikinci cildi Bakıda “Elm” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur.

1984-1985 - Qabaqcıl iş təcrübəsi əvvəlcə işlədiyi Naxçıvan şəhərindəki 5 nömrəli orta məktəbdə (noyabr 1984), sonra isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün orta məktəblərində (aprel 1985) yayılmışdır.

- Azərbaycan Respublikası maarif nazirinin əmri ilə metodist-müəllim adına layiq görülmüşdür (noyabr 1985).

- Azərbaycan Respublikası Maarif Nazirliyi, Ali Orta İxtisas Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Respublikası EA-nın birgə hazırladığı “Məktəb islahatının həyata keçirilməsi şəraitində Azərbaycan dili təliminin vəziyyəti və onun daha da təkmilləşdirilməsi yolları” mövzusunda Bakıda keçirilən elmi-praktik konfransda “V-VIII siniflər üçün Azərbaycan dili dərslərlərindəki tərifi və qaydalar” mövzusunda məruzə etmişdir (noyabr 1985).

1986-cı il - Azərbaycan Respublikası EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu və Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun C.Məmmədquluzadənin anadan olmasının 120, “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlamasının 80 illiyi münasibəti ilə keçirdiyi elmi konfransda

“C.Məmmədquluzadənin aktyorluq fəaliyyətini təsdiq edən bir sənəd” mövzusunda məruzə etmişdir.

- “Naxçıvan teatrına aid məqalə, xatirə və sənədlər toplusu” üzərində çapa hazırlıq işlərini başa çatdırmışdır.

1987-ci il - Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda M.Ə.Sabirin anadan olmasının 125 illiyinə həsr olunmuş “Mirzə Ələkbər Sabir və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi” mövzusunda keçirilən elmi konfransda “XX əsr Azərbaycan şeirində Sabir ənənələri” mövzusunda məruzə etmişdir.

1988-1989 - Ərəb əlifbasını öyrətmək məqsədi ilə işlədiyi H.Cavid adına 5 nömrəli orta məktəbdə şagirdlər, həmçinin muzey və kitabxana işçiləri üçün pulsuz kurslar təşkil etmişdir.

1990-cı il - Naxçıvan televiziyası ilə Cənubi Azərbaycan tamaşaçıları üçün də nəzərdə tutulmuş “Ayrılıq” və “Axtarış” verilişlərinə İrandan göndərilən məktubların bəzisini ərəb əlifbasından müasir Azərbaycan əlifbasına çevirmiş, bir qismini fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, eyni zamanda adı çəkilən verilişlərin fəal iştirakçılarından biri olmuşdur.

- İran İslam Respublikasına səfər etmiş, 11 günlük səfər müddətində Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Mərənd, Ələmdar, Gərgər, Sofyan, Dizəc-

xəlil və Şəbüstər kimi şəhər, qəsəbə və kəndlə-rində olmuşdur.

- Cənubi azərbaycanlı möcüzşünaslardan Y.Şeyda, M.Niqabi və M.T.Zehtabi ilə tanış ol-muş, həm onlardan, həm də Şəbüstərdə M.Ə.Mö-cüzü tanıyanlardan və onun pərəstişkarlarından şair haqqında xeyli tədqiqat materialları toplamışdır.

- Təbrizdə Y.Şeyda H.Fəzlullahi (Ulduz), Aşıq Əli, Əlirza Miyanalı və başqa yaradıcı ziyalılarla Şimali və Cənubi Azərbaycandakı ədəbi proses və müasir anadilli mətbuat haqqında fikir mübadiləsi aparmışdır.

- İran İslam Respublikasına səfərinin təəssü-ratlarını əks etdirən “Təbriz görüşləri” adlı iri-həcmli məqaləsi “Şərq qapısı” qəzetində (30.X. 1990) dərc olunmuş və bu məqalədə Cənubi Azərbaycandakı bəzi mətbuat orqanları, şair, yazıçı və ədəbiyyatşünaslar haqqında şimali azərbaycanlı oxucular üçün bir çox yeni məlumatlar verilmişdir.

1991-ci il - Cənubi Azərbaycan möcüzşünası M.Niqabinin M.Ə.Möcüzə həsr olunmuş qeyri-mətbu kitabının müqəddiməsini, Təbriz, Ərdəbil, Urmiya və Qaşqay şairlərinin bəzi şeirlərini Şimali Azərbaycan oxucularına təqdim etmişdir.

1992-ci il - Azərbaycan dili və ədəbiyyat fən-lərini tədris etmək üçün Naxçıvan şəhərində yeni

fəaliyyətə başlayan Türk liseyinə dəvət olunmuşdur.

1993-2004 - Naxçıvan Muxtar Respublikasında test üsulu ilə sınaq imtahanlarının təşkili və keçirilməsində fəal iştirak etmişdir.

- Naxçıvan Türk liseyinin müəllimləri ilə birlikdə pedaqoji təcrübə mübadiləsi aparmaq məqsədi ilə Türkiyə Respublikasında səfərdə olmuşdur (1995).

- Naxçıvan Türk liseyinin Hazırlıq Kurslarında Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərini tədris etmiş, çap olunan sınaq kitabçalarının tərtibçilərindən biri olmuşdur (1996-1997).

- Naxçıvanda qonağı olan Cənubi Azərbaycanın tanınmış möcüzşünası Məmmədli Niqabini muxtar respublikanın bir sıra muzey, arxiv, kitabxana, təhsil müəssisələri və bəzi yaradıcı ziyalıları ilə tanış etmiş və Naxçıvan televiziyası ilə M.Ə.Möcüzə həsr olunan xüsusi bir verilişdə M.Niqabinin şairlə bağlı araşdırmalarının nəticələri haqqında məlumat verməsinə şərait yaratmışdır (2002).

- Şəbüstərdə Şeyx Mahmud Şəbüstərinin məzarını ziyarət etmiş və orada “Xatirə kitabı”na yazmışdır: “Dostum ağayi-Niqabi ilə birlikdə böyük alim və mütəfəkkir Şeyx Mahmud Şəbüstərinin məzarını ziyarət etdik. “Gülşəni-raz”, “Səa-

dətnamə” kimi əsərlərin müəllifi Şeyx Mahmud Şəbüstərinin fəlsəfi fikirləri bu gün də bizim üçün qiymətlidir. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin türbəsini göz bəbəyi kimi qoruyan və onu təbliğ edən şəbüstərli dostlarımıza eşq olsun. 2.VIII.2002”.

- Təbriz Mərkəzi Kitabxanası və Tərbiyə kitabxanasında Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusilə M.Ə.Möcüzə ilə bağlı mənbələrlə tanış olmuş, Azərbaycanda çap olunan klassiklərin kitablarından bir qismini Təbriz Mərkəzi Kitabxanasına hədiyyə etmişdir (2003).

- Pedaqoji fəaliyyət sahəsində müvafiq xidmət illərinə görə təqaüdə çıxmış, elmi yaradıcılığını isə davam etdirmişdir (2004).

- Türkiyə Respublikası Ərzurum Universitetinin kitabxanasında XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına aid tükdilli mənbələri araşdırmaqla məşğul olmuş, ədəbiyyatşünaslığa aid bəzi monoqrafiyaları həmin kitabxanaya hədiyyə etmişdir (2004).

2005-ci il - Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin fəaliyyətinə həsr olunan “Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət” adlı kitabı Bakıda “Nurlan” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur.

2006-2007 - Uzun illər üzərində işlədiyi M.Ə. Möcüzün “Bibliografiya”sının çapa hazırlıq işlərini başa çatdırmış və “Bibliografiya” Bakıda “Nurlan” nəşriyyatında çap olunmuşdur (2007).

- Cənubi Azərbaycanın məşhur alimlərindən Əziz Dövlətəbadi və Əbdülhüseyn Nahidi Azərlə tanış olmuş, söhbət zamanı onların ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki araşdırmalarının istiqamətləri haqqında ətraflı məlumat almış, Şimali Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının son illərdəki elmi araşdırmaları barəsində isə onları məlumatlandırmışdır.

2008-ci il - AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət heyətinin qərarı ilə İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu Ədəbiyyatşünaslıq şöbəsinin doktorantı qəbul olunmuş və “Mirzə Əli Möcüz: mühiti, müasirləri və ədəbi irsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində işləməyə başlamışdır.

- Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə üzv qəbul olunmuşdur.

- “Mirzə Əli Möcüzün əlyazmaları” adlı kitabı Bakıda “Nurlan” nəşriyyatında çap olunmuşdur.

2009-2010 - M.Ə.Möcüzə həsr olunan 20-dək məqaləsi Azərbaycan, Türkiyə, İran, Rusiya və Kanada mətbuatında dərc edilmişdir.

- İranda (Xoy) çap olunan “Əndişeyi-fərhəngi” məcəlləsində elmi yaradıcılığı və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına aid araşdırmaları haqqında iranlı oxuculara məlumat verilmişdir (2010).

- “Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz” monoqrafiyası Bakıda “Elm və təhsil” nəşriyyatında çap olunmuşdur (2010).

- Türkiyə Respublikası Ordu Universitetində Güney Qafqaz xalqları dil, tarix, mədəniyyət əlaqələri beynəlxalq elmi konfransında (25-28 noyabr 2010) “Türk ədəbiyyatının Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılığına təsiri” mövzusunda məruzə etmişdir.

- İyirmi ildən artıq bir müddətdə Naxçıvan MR Dövlət Arxivində yerli ədəbiyyat, incəsənət və maarif xadimlərinin bir çoxunun şəxsi fondlarının yaradılması sahəsindəki fəaliyyətini genişləndirərək Azərbaycan, Türkiyə və İranda ayrı-ayrı şəxslərdən, həmçinin müxtəlif arxiv və kitabxanalardan əldə etdiyi nadir sənədləri, fotosəkilləri, məktubları, əlyazmaları, xüsusilə M.Ə.Möcüzün həyat və fəaliyyəti ilə bağlı zəngin tədqiqat materiallarını 1986-cı ildə həmin arxivdə yaradılan 701 nömrəli şəxsi fonduna daxil etmişdir.

2011-ci il - “M.Ə.Möcüz. Biblioqrafiya”, “Mirzə Əli Möcüzün əlyazmaları” və “Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz” kitabları haqqında Türkiyə ədəbiyyatşünası dosent-doktor Bilgehan A.Gökdağın “Mirzə Əli Möcüz haqqında üç əsər” adlı məqaləsi Ankarada çıxan “Karadeniz araştırmaları” dərgisində dərc olunmuşdur.

- Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən Dissertasiya Şurasında “Mirzə Əli Möcüz: mühiti, müasirləri və ədəbi irsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ

Mirzə İbrahimov - akademik

Fərman Xəlilov M.Ə.Möcüzün əsərlərinin bədii xüsusiyyətləri ilə yanaşı, dərin progressiv ictimai məzmununu da tədqiq etmiş, onların feodal geriliyinə, fanatizmə və cəhalətə ağır zərbə endirdiyini açıb göstərmişdir. O, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq Möcüzün həyatının İstanbul dövrünü tədqiq etmiş, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və folkloru ilə əlaqələrini müəyyənləşdirmişdir.

F.Xəlilovun “Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılıq yolu” adlı namizədlik dissertasiyasına rəydən.(1982).

Məmməd Cəfər Cəfərov – akademik

Əzizim Fərman!

Sizin fəaliyyətiniz, nailiyyətləriniz, vətənpərvərliyiniz məni həmişə sevindirmişdir.

F.Xəlilova yazdığı 23 iyun 1986-cı il tarixli məktubundan

Əziz Mirəhmədov - AMEA-nın müxbir üzvü

Hörmətli Fərman müəllim!

Bizim mətnşünaslıq dəstəsinə gəlmək arzunuza ancaq alqışlamaq olar.

F.Xəlilova yazdığı 3 dekabr 1985-ci il tarixli məktubundan

Əbülfəz Ouliyev - AMEA-nın müxbir üzvü

Fərman Xəlilovun “Mirzə Əli Möcüz: mühiti, müasirləri və ədəbi irsi” adlı doktorluq dissertasiyası orijinal tədqiqat əsəridir. Onun demək olar ki, hər fəslə yeni fikir və mülahizələrlə zəngindir. F.Xəlilov Möcüzün mühiti, həyat yolu, ictimai fəaliyyəti, müasirləri, ədəbi irsinin nəşri və tədqiqi tarixi kimi məsələləri uğurla araşdırmağa və obyektiv elmi qənaətlərə gəlməyə nail olmuşdur.

F.Xəlilovun “Mirzə Əli Möcüz: mühiti, müasirləri və ədəbi irsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyasının müdafiəsi zamanı çıxışından (2011).

Kamran Məmmədov - filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Möcüzşünaslıq üçün həlli vacib olan problemlər həmişə F.Xəlilovun diqqət mərkəzində olmuş və o, konkret ədəbi-tarixi faktlarla sübut etmişdir ki, M.Ə.Möcüz XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında aparıcı rol oynayan “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin Cənubi Azərbaycanda yetişən ən görkəmli nümayəndələrindən biridir.

“Sovet Naxçıvanı” qəz., -3 dekabr 1983.

Yavuz Axundlu - filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Fərman Xəlilovu tələbəlik illərindən tanıyıram. Mən dörd il ona dərs demişəm. Bu illərdə

F.Xəlilov özünü hazırlıqlı, əla oxuyan, intizamlı bir tələbə kimi göstərmişdir. Mən F.Xəlilovu həm də uzun illərdən bəri zəhmətkeş bir tədqiqatçı kimi tanıyıram.

F.Xəlilovun “Mirzə Əli Möcüz: mühiti, müasirləri və ədəbi irsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyasının müdafiəsi zamanı çıxışından (2011).

Kamil Vəli Nərimanoğlu – filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Fərman Xəlilovun araşdırmalarında M.Ə.Möcüzə isnad edilən bəzi şeirlərin onun olmadığı müəyyənləşdirilmiş və başqa mühüm məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Mirzə Əli Möcüz. Şeirlər. Bakı: Oskar, 2007.

Qafar Kəndli-Herisçi - filologiya üzrə elmlər doktoru

Fərman Xəlilovun dissertasiyasını oxuyarkən həm də onun şahidi olursan ki, o, istər M.Ə. Möcüzə aid elmi məxəzlərə, istərsə də şairin yaşadığı dövrün ədəbi prosesinə və ümumiyyətlə, ədəbiyyat-şünaslıq elminin son nailiyyətlərinə yaxşı bələddir.

“Sovet Naxçıvanı” qəz., -3 dekabr 1983.

İbrahim Mollayev - pedaqogika üzrə elmlər doktoru

Fərman Xəlilov M.Mirheydərzadənin “Naxçıvan dairəsinə səyahət” məruzəsini çap etdirməklə Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinə ehtiram göstərmişdir.

“Şərq qapısı” qəz., -20 fevral 1991.

Sakibə Ələsgərova - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Fərman Xəlilovun “Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılıq yolu” mövzusunda dissertasiya işində orijinal cəhətlər çoxdur. O, sələflərindən fərqli olaraq möcüzşünaslığı yeni faktlar və mülahizələrlə zənginləşdirmişdir. F.Xəlilovun tədqiqatını bu sahədə yeni mərhələ hesab etmək olar.

Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri. Bakı: ADPU, 2002. s.11.

Vəliyəddin Əliyev - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Fərman Xəlilov dərslərində şagirdlərin vətənpərvərlik duyğularının inkişaf etdirilməsinə səy göstərir. O ancaq xalq yaradıcılığı nümunələrindən atalar sözləri, nağıl, dastan və s. əsasında deyil, yazıçılarımızın bədii əsərlərindən də istifadə etməklə şagirdlərdə vətənə məhəbbət hisləri tərbiyə etməyə çalışır.

“Sovet Naxçıvanı” qəz., 1980. -11 noyabr.

Hacı Mustafa Mailoğlu - şərqşünas

Azərbaycanda M.Ə.Möcüzün tədqiqatçıları içərisində hörmətli alim dostumuz F.Xəlilovun adını xüsusi qeyd etmək olar. O, şairin əsərləri üzərində araşdırmalar aparmış, dissertasiya müdafiə etmiş və hal-hazırda da tədqiqatlarını davam etdirməkdədir.

Mirzə Əli Möcüz. Şeyrlər (ərəb əlifbası ilə).

Bakı: Oskar, 2007. -s.6.

Əbülfəz Əsgərov - yazıçı-publisist

Fərman müəllim hələ kiçik yaşlarından zəhmətsevərlik ruhunda tərbiyə olunmuşdur. Anası Bülbül müəllimə kiçik yaşlarından ədəbiyyatı, söz sənətini ona sevdirmiş, elmin bu sahəsinə onda maraq oyatmışdır.

“Sovet Naxçıvanı” qəz., -3 dekabr 1983.

“Əndişeyi-fərhəngi” - İranın Xoy şəhərində nəşr olunan məcəllə

Fərman Xəlilov fəlsəfə doktorudur və Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür. Onun M.Ə. Möcüz haqqında üç kitabı çap olunmuşdur. Naxçıvan teatrının tarixi haqqında araşdırmaları da təqdirəlayiqdir. O, indi Naxçıvanda yaşayır və tədqiqatlarını davam etdirir. Təbriz və Şəbüstərə elmi səfərləri olmuşdur. Möcüzə aid məlumatlar aldığı Məmmədli Niqabi və ustad Yəhya Şeydanın adlarını böyük ehtiramla yad edir (farscadan tərcümə).

2010. -№ 26. -s.29.

İsa Həbibbəyli

*AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya üzrə elmlər
doktoru, professor*

ÇƏTİNLİKLƏRİN İŞIQLI NÖQTƏLƏRİ

Mən Fərman Xəlilovu tələbəlik illərindən tanıyıram. O, akademik Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutu Tələbə Elmi Cəmiyyətinin fəal üzvlərindən biri olmuş, hələ təhsil illərində tədqiqatçı-tələbə kimi tanınmışdır. F.Xəlilov daha sonra bir dissertant kimi Azərbaycan cəmiyyətində özünəməxsusluğunu müəyyən edə bildi. Bu da ondan ibarətdir ki, o, hələ namizədlik dissertasiyasının üzərində işləyərkən mənbələri dəqiqləşdirmək, yeni, naməlum materialları üzə çıxarmaq, arxivlərdə işləmək kimi bizdən əvvəlki nəsillərin çox məsuliyyətlə və şəərəflə yerinə yetirdiyi bir işi bu nəslin timsalında bəlkə azsaylı adamlardan biri kimi öz üzərinə götürdü. Mən hesab edirəm ki, F.Xəlilovun namizədlik dissertasiyasının özünəməxsusluqlarından biri onun mənbəşünaslıq bazasının zəngin və yeni olması ilə əlaqədardır. Eyni sözləri F.Xəlilovun “Mirzə Əli Möcüz: mühiti, müasirləri və ədəbi irsi” mövzusunda yazdığı doktorluq işi haqqında da demək mümkündür.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında sənət adamlarının həyatı, dünyagörüşünün formalaşma mənbələri, ədəbi fəaliyyətinin ayrı-ayrı mərhələləri, bədii yaradıcılığının yaşadığı mühit və müasirləri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməsi, həmçinin ədəbi irsinin nəşri və tədqiqi tarixinin araşdırılması sahəsində müəyyən təcrübə mövcuddur. Lakin sovet dövründə bu istiqamətlərdə aparılan araşdırmalarda kommunist ideologiyasının tələblərindən irəli gələn ciddi nöqsanlara da yol verilmişdir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra “yazıcının mühiti və müasirləri” mövzusunun azərbaycançılıq ideologiyası mövqeyindən tədqiq etmək, hakim sovet ideologiyasının təzyiqi və təsiri ilə klassiklərin əsərlərinin nəşrində yol verilən təhrifləri müəyyənləşdirib aradan qaldırmaq, onlar haqqında irəli sürülən fikir və mülahizələri obyektiv mövqedən qiymətləndirmək ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Bu baxımdan Fərman Xəlilovun doktorluq dissertasiyası hər üç istiqaməti əhatə edən aktual bir mövzuya həsr olunmuşdur. F.Xəlilov Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin verdiyi imkanlar hesabına bu vaxta qədər qatı açılmayan onlarla qovluğu, bağlamını, sənədi açaraq möcüzşünaslığa, həmçinin Azərbaycan elminə və mənbəşünaslığına xeyli yeni sənədlər və materiallar əlavə edə

bilib. Yenə müstəqilliyimizin verdiyi imkanlar sayəsində F.Xəlilov Azərbaycanda olan arxiv və dövrü mətbuat materialları ilə kifayətlənməmiş, eyni zamanda İranda, Türkiyədə və başqa ölkələrdəki arxivlərə də baş vurmuş, oralardan da nadir sənədlər, zəngin əlyazmaları tapıb öz əsərinə daxil etmişdir. Beləliklə, mən hesab edirəm ki, F.Xəlilov bizim müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslığımızda ədəbiyyat tarixi istiqamətində yazdığı dissertasiya ilə sanballı bir iş görmüş, ədəbiyyat tariximizi yeni faktlarla, sənədlərlə, ədəbi nümunələrlə, publisistik materiallarla, əlyazmalarla, məktublarla zənginləşdirmişdir. F.Xəlilov bütün bu geniş coğrafiyadakı materialları öyrənərək Mirzə Əli Möcüz kimi XX əsrin əvvəllərinin, mən deyərdim ki, klassiklərindən olan görkəmli bir şəxsiyyətinin dolğun, bitkin, əhatəli, ümumiləşdirilmiş obrazını yarada bilmişdir. O, ilk dəfə olaraq həm İran mənbələri, həm də xarici ölkə səyyahlarından R.Q.Klavixov, A.Kontarini, J.B.Taverniye, J.Şarden və Q.Flandenin “Səfərnamə”lərinə istinad etməklə Möcüzün anadan olduğu, uşaqlıq və yeniyetməlik illərini keçirdiyi Şəbüstər mühitinin ümumi mənzərəsi haqqında dolğun təsəvvür yaratmış, ailə və mollaxana mühitinin ona təsiri məsələsini araşdırmış, belə bir mühitdə böyüyən Möcüzün bir şəxsiyyət kimi

milli və dini dəyərlər zəminində yetişib ərəsəyə gəlməsini əsaslandırma bilmişdir.

Fərman müəllim yeni tədqiqat materialları əsasında onu da aydınlaşdırma bilmişdir ki, həyatının 16 illik İstanbul mərhələsi Möcüzün dünyagörüşünün formalaşması, cəmiyyətdəki mövqeyini demokratik cəbhədə müəyyənləşdirməsi və bədii yaradıcılığa başlaması ilə səciyyələnilir. Onun gərgin axtarışları Möcüzün İstanbuldan qayıtdıqdan sonrakı həyatı və fəaliyyətinin 26 illik Şəbüstər mərhələsi haqqında da yeni fakt və məlumatların ortaya çıxarılmasına imkan vermişdir. Beləliklə, Qacarlar, sonra isə Rza Pəhləvi hakimiyyəti illərini əhatə edən həmin mərhələdə Möcüzün bədii yaradıcılıqla yanaşı, çoxşaxəli ictimai fəaliyyəti – Şəbüstərdə qız məktəbinin açılması, səhiyyə işlərinin təşkili, qəsəbənin abadlaşdırılması, gerilik və xurafata qarşı mübarizə və maarifçilik ideyalarının təbliği sahəsindəki rolu və xidmətləri ilk dəfə olaraq ətraflı şəkildə öyrənilmişdir. Əsərdə Möcüzün Şəbüstəri tərək edib Şahruda gətməsinin səbəbləri, Şahrud mühitinin onu mənəvi böhrana, yaradıcılığında isə durğunluğa aparıb çıxarması haqqındakı qənaətlər konkret faktlara söykənir.

F.Xəlilov ilk dəfə olaraq şairin farsdilli müasirləri ilə əlaqələrinin xarakteri, İranda baş verən ictimai-siyasi hadisələrə münasibətdə onlarla birləşdiyi və ayrıldığı nöqtələr, bu əlaqələrin bəzi

məqamlarda Möcüzə ruh, qüvvət və cəsarət verməsi haqqında yeni və orijinal mülahizələr də irəli sürmüşdür. Möcüzün əsərlərinə mövzu seçməsi, şeirlərini xalq arasında yayması, irticaçı qüvvələrin hücumlarına duruş gətirməsi və maarifçilik fəaliyyətində əməli addımlar atmağa nail olmasında H.M.Naxçıvani, M.M.Parsi, H.Yavəri, M.Bəhrəmi, M.Məhəmmədi, A.İrani, M.Ə.Yəhyazadə və başqa cənubi azərbaycanlı müasirləri ilə əlaqə və münasibətlərinin təsiri və rolu məsələləri də F.Xəlilov tərəfindən diqqətlə araşdırılıb öyrənilmişdir. Sağlığında və vəfatından sonra müasirləri və pərəstişkarlarının şairə münasibəti və onun əsərlərinə yüksək qiymət verməsinə aid F.Xəlilovun tədqiqata cəlb etdiyi yeni fakt və məlumatlar mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Mirzə Əli Möcüzün ədəbi irsinin toplanılması və nəşri tarixindən bəhs edərkən isə müəllif indiyədək şairin əsərlərinin ilk nəşri sayılan Q.Məmmədlidən də çox-çox əvvəl, hətə 1921-ci ildə Möcüzün şeirlərini “Molla Nəsrəddin”də dərc edən C.Məmmədquluzadənin, 1942-ci ildə şairin bir şeirini və tərcümeyi-halını oxuculara çatdıran “Azərbaycan” qəzetinin (Təbriz), həmçinin Q.Paşazadə, B.Məmmədzadə, Ə.Birəng, Ə.Naxçıvani kimi ədəbiyyat həvəskarlarının Möcüzün şeirlərinin toplanılması və təbliğindəki rolu və xid-

mətlərini konkret faktlarla əsaslandırmış, eyni zamanda Q.Məmmədli, Y.Şeyda, M.Niqabi, İ.Mitaq və H.Əlizadə kimi nəşrlərin Möcüz irsinin nəşrindəki xidmətlərindən söz açaraq onların nəşrlərində bir sıra siyasi-ideoloji və başqa xarakterli təhrifləri də aşkara çıxarmağa nail olmuşdur.

Əsərin “Mirzə Əli Möcüzün ədəbi irsinin tədqiqi mərhələləri” fəslində Möcüz haqqındakı araşdırmaların bütöv tarixinə nəzər salınır, bu araşdırmaların üç mərhələni əhatə etdiyi müəyyənləşdirilir. Fərman Xəlilovun tədqiqatından aydın olur ki, 1942-1954-cü illərin araşdırmaları şairin əsərlərinin mövzu dairəsini müəyyənləşdirmək, satiralarının tənqid hədəflərini aşkara çıxarmaq, M.Ə.Sabirlə yaradıcılıq əlaqələrinin bəzi məqamlarını aydınlaşdırmaq, bəzi sənətkarlıq xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, Təbrizdə və Bakıda çap olunan kitablarına münasibət bildirməklə səciyyəlidir. Müəllifin Möcüzün tədqiqi tarixinin ikinci mərhələsində (1955-1982) şairin əsərlərini müxtəlif aspektlərdən (folklorşünaslıq, dilçilik, mətnşünaslıq və s.) araşdırılması və həmin mərhələdə meydana çıxan tədqiqat işlərinin elmi məziyyətləri, həmçinin nöqsanları (Möcüzün V.İ. Leninə və Sovet Rusiyasına rəğbətini şışirdilməsi, İran şahı Rza Pəhləviyə münasibətinin təhrif olunmuş şəkildə təqdim edilməsi və s.) haq-

qındakı mülahizələrini də qənaətbəxş hesab etmək olar. Bu fəslin “M.Ə.Möcüzün yaradıcılığına yeni elmi baxışlar” adlanan yarım fəslə isə şairin tədqiqində hələlik son mərhələ hesab olunan 1983-2004-cü illərdə onunla bağlı aparılmış tədqiqatların istiqaməti və nəticələri haqqında aydın elmi təsəvvür yaratması ilə diqqəti cəlb edir. Həmin mərhələyə aid tədqiqat işlərində Möcüzün dünyagörüşü və məfkurəsi, satıralarının mahiyyəti və onlarda təzahür edən satirik və yumoristik gülüşün xüsusiyyətləri, Cənubi Azərbaycanda XX əsrin ilk 40 ilini əhatə edən ədəbi hərəkatdakı rolu və xidmətlərinin müəyyənləşdirilməsinə aid mülahizə, ehtimal və təhlillər F.Xəlilov tərəfindən obyektivliklə dəyərləndirilmişdir.

Müəllif ilk dəfə olaraq Möcüzün həyatı və yaradıcılığı haqqında Cənubi Azərbaycan, Türkiyə, hətta İtaliya ədəbiyyatşünaslarına məxsus olan araşdırmaların istiqamətlərini və elmi əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə də müvəffəq olmuşdur.

Çox təəssüf ki, bizdə son zamanlar iki indekslə müdafiə etmək dəbdədir. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatı – ədəbiyyat nəzəriyyəsi, folklorşünaslıq və s. Belə tədqiqat işlərində görürsən ki, bu sahələrdən biri ağırlıq edir, o biri isə fon kimi görünür. F.Xəlilov isə bir indekslə – Azərbaycan ədəbiyyatı indeksi ilə müdafiə etmiş və bu

istiqlamətə uyğun da sanballı, əhatəli, dərin yeni bir əsər meydana qoymuşdur. Qətiyyətlə demək olar ki, bu tədqiqat işi ən yeni dövr – müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ədəbiyyat tarixi istiqamətində qiymətli, əhəmiyyətli, sanballı nümunələrindən biridir. Nəhayət, mən xüsusi şəkildə vurğulamaq istəyirəm ki, bizim ədəbiyyatşünaslığımız Fərman Xəlilov kimi çətin bir yol keçmiş, lakin həyatında da, tədqiqatlarında da bütün çətinlikləri aşaraq bu cür mükəmməl əsər yazmış və bu nöqtəyə gəlib çatmış bir ədəbiyyatşünasla zənginləşmişdir.

2011.

~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~
~ ~ ~ ~ ~ ~
~ ~ ~

Əbülfəz Əsgərov
Yazıçı-jurnalist

ELMİN ÇƏTİN YOLLARINDA

İnsan həyatında elə günlər vardır ki, illərə bərabər sayılır. Məhz elə həmin gün adamın xatirində əbədilik həkk olur. Yaşa dolduqca elə o sevinclə də yaşayırsan. Bir növ bu sevinc insanın gələcək fəaliyyəti üçün uğurlu start olur.

Haqqında danışdığımız gənc alim Fərman Xəlilov da məhz bu anlarını yaşayır. 1983-cü ili Fərman heç vaxt unutmayacaqdır. Həmin ilin barlı-bəhrəli payız fəslində Fərmana belə bir şad xəbər gəlmişdi: SSRİ Nazirlər Soveti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə Fərman Yunis oğlu Xəlilova filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi verilmişdir. Məhz bu gün Fərmanın çalışdığı H.Cavid adına 5 nömrəli orta məktəbin kollektivi, ona rast gələn yoldaşları, dostları gənc alimi ürəkdən təbrik etdilər, uğur dilədilər.

Fərman müəllim hələ kiçik yaşlarından zəhmətsevərlik ruhunda tərbiyə olunmuşdur. Onda müəllim olmaq arzusu orta məktəb illərində yarsansa da, ailəsinin də təsiri az olmamışdır. Müəllim ailəsində anadan olan Fərman orta məktəb illərində bu arzu ilə yaşamışdır. Anası mərhum Bülbül müəllimə kiçik yaşlarından ədəbiyyatı,

söz sənətini ona sevdirmiş, elmin bu sahəsinə onda maraq oyatmışdır.

Hələ şagird olarkən ədəbi hadisələrə müdaxilə etmək qabiliyyətinə malik olan Fərman tələbəlik illərində bu qabiliyyətini daha da dərinləşdirdi. 1971-ci ildən başlayaraq təhsil aldığı Y.Məmmədliyev adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutu Tələbə Elmi Cəmiyyətinin işində fəallıq göstərdi. Tələbə olarkən onun yazdığı bir çox elmi məqalələr yerli və respublika mətbuatında dərc olunmuşdur. Son illərdə Fərman Naxçıvan teatrının tarixi ilə əlaqədar elmi-tədqiqat işləri aparmağa başlamış, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində “İlk tamaşanın tarixi” adlı məqalə ilə çıxış etmişdir. Bu məqalə ilə əlaqədar qocaman jurnalist, görkəmli tədqiqatçı Q.Məmmədli qəzetin həmin nömrəsində məqalənin məziyyətlərindən bəhs edən yazı ilə çıxış etmişdir.

Bunlarla yanaşı, gənc tədqiqatçı Ə.Qəmküsar, H.Cavid, S.Vurğun, Nadim haqqında məzmunlu elmi məqalələr yazmışdır. Bunlarla kifayətlənməyərək Fərman 1975-1980-cı illərdə Cənubi Azərbaycanın məşhur satirik şairi Mirzə Əli Möcüz Şəbüstərinin ədəbi irsi üzərində geniş və maraqlı tədqiqat işi aparmışdır. O, Azərbaycanın xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami

adına Ədəbiyyat İnstitutu Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı şöbəsində tədqiqat işlərini böyük müvəffəqiyyətlə başa çatdırmışdır.

Təsadüfi deyildir ki, Fərman həmin şöbənin ilk dissertantı olmuşdur. Fərman Naxçıvan şəhərindəki H.Cavid adına 5 nömrəli orta məktəbdə ədəbiyyat müəllimi işləməklə yanaşı, tədqiqatçılıqla da məşğul olmuşdur. O, indiyədək M.Ə.Möcüzün yaradıcılığının başqa tədqiqatçılarının toxunmadığı məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmiş, görkəmli sənətkarın ədəbi irsini küll halında toplamışdır. Bunun üçün o, müxtəlif arxivlərdə, elmi-tədqiqat müəssisələrində yaradıcılıq axtarışları aparmış, M.Ə.Möcüzün ədəbi irsi haqqında yeni sənədlər aşkar edərək öz dissertasiyasında onlardan bacarıqla istifadə etmişdir. Bu mövzu ilə əlaqədar 8-dən çox maraqlı və məzmunlu məqalə ilə çıxış etmişdir. Bunların sırasında Azərbaycan SSR EA-nın “Xəbərlər”ində dərc olunmuş “Mirzə Əli Möcüzün avtoqrafları”, “Mirzə Əli Möcüzün yeni Təbriz nəşrləri”, “Elm və həyat” jurnalında çıxan “Mirzə Əli Möcüzün yeni şeirləri” və başqa elmi məqalələri göstərmək olar.

Fərman müəllim apardığı tədqiqatları müvəffəqiyyətlə yekunlaşdıraraq 1982-ci il dekabrın 24-də Azərbaycan SSR EA Nizami adına Xalqlar dostluğu ordenli Ədəbiyyat İnstitutunun İxtisas-

laşdırılmış Müdafiə Şurasında “Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılıq yolu” adlı dissertasiyanı müdafiə etdi. Müdafiə zamanı gənc alimin yazdığı bu əsər görkəmli alimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. Dissertantın rəsmi opponətləri S.M. Kirov adına ADU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Firudin Hüseynov, Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işçisi, filologiya elmləri namizədi Turan Həsənzadə, professor Kamran Məmmədov, filologiya elmləri doktoru Qafar Kəndli-Herisçi və başqaları çıxış edərək Fərmanın çəkdiyi ağır zəhməti yüksək qiymətləndirməklə əsərin elmi dəyərindən ətraflı şəkildə bəhs etdilər.

Bütün bunları nəzərə alan Müdafiə Şurası Fərman Xəlilova filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi verməyi qərara aldı.

Amma göstərmək lazımdır ki, elmin çətin yollarında daim narahat hislər keçirən həmkarımız tədqiqat işlərini yorulmadan davam etdirir. Bu il akademik M.İbrahimovun redaktorluğu ilə “Elm” nəşriyyatında çap ediləcək “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antalogiyası”nın ikinci cildinin tərtibçilərindən biri də Fərman Xəlilovdur. Yenə də həmin nəşriyyat tərəfindən buraxılacaq “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri” kitabında

Fərmanın “Mirzə Əli Möcüz və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi” adlı məqaləsinin dərc olunması nəzərdə tutulmuşdur.

31 yaşlı gənc alim Fərman Xəlilov elmin yollarında yeni addımlarını atır. O, gələcəkdə M.Ə.Möcüzün əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini hazırlayıb çap etdirmək niyyətindədir. Atalar demişkən: “Niyətin hara, mənzilin də ora”. Elmin çətin yollarında gənc alimə uğurlar diləyirik.

1983.

~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~
~ ~ ~ ~ ~ ~
~ ~ ~

Kamran Əliyev
filologiya üzrə elmlər
doktoru, professor

DƏYƏRLİ DISSERTASIYA

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin elə şəxsiyyətləri vardır ki, onlar barəsində müxtəlif dövrlərdə dissertasiyalar, monoqrafiyalar, məqalələr yazılmış və bu sənətkarlar lazımı qədər də təbliğ olunmuşlar. Bunlar ədəbiyyatımızın klassikləri sayılan Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə və başqalarıdır.

Ədəbiyyat tariximizin elə simaları da vardır ki, onların həyat və yaradıcılığı haqqında müəyyən tədqiqat işləri aparılsa da, bu sənətkarların ədəbi irsinin öyrənilməsinə hələ də ehtiyac duyulmaqdadır. Belə sənətkarların sırasına Cənubi Azərbaycanda doğulan və öz şeirləri ilə xalqının xoş gələcəyi uğrunda mübarizə aparan Mirzə Əli Möcüz də daxildir. Bu baxımdan Fərman Xəlilovun filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Mirzə Əli Möcüz: mühiti, müasirləri və ədəbi irsi” mövzusunda yazdığı dissertasiya aktualdır.

Tədqiqat işinin birinci fəslı “Mirzə Əli Möcüzün mühiti” adlanır və beş yarım fəsildən ibarətdir. İlk yarım fəsildə müəllif əsas diqqətini Möcüzün doğulduğu Şəbüstər qəsəbəsinə yönəlmiş

və buranın məntəqə hakiminin iqamətgahı olması, qəsəbədəki filosof Şeyx Mahmudun qəbrinin Topal Teymur tərəfindən ziyarət edilməsi, əhalinin əkinçilik və bağçılıqla bağlı təsərrüfat işləri ilə məşğuliyyəti, milli və dini bayramlara üstünlük verməsi, şairin mollaxanada dərs alması kimi məsələləri təhlil etmiş, ailəsi və uşaqlıq çağları barədə də geniş və obyektiv təsəvvür yaratmışdır.

“Dünyagörüşünün formalaşmasında İstanbul mühitinin rolu” yarım fəsilində isə Möcüzün həyatının 16 illik İstanbul dövrü səciyyələndirilir. Əvvəlcə şairin İstanbula gətməsinin səbəbləri araşdırılır, onun burada məskunlaşması və hansı işlərlə məşğul olması konkret faktlarla, inandırıcı şəkildə nəzərə çatdırılır, klassik türk ədəbiyyatı ilə tanışlığı və bu ədəbiyyatdan bəhrələnməsi yolları göstərilir. Hiss olunur ki, müəllif sadalanan məsələlərin araşdırılmasına xüsusi səylə yanaşmışdır.

Möcüzün həyatının ən məhsuldar dövrü və fəaliyyətinin daha geniş formada şaxələnməsi İstanbuldan Şəbüstərə qayıtdığı illəri əhatə edir ki, bu dövr “Möcüz həyatının yeni Şəbüstər mərhələsi” adı ilə birinci fəslin üçüncü yarım fəsilində diqqətlə araşdırılır. Burada da tədqiqatçı Möcüzün həyat və yaradıcılığı ilə bağlı iki mühüm istiqaməti izləmişdir: ilk maarifçilik fəaliyyəti və şairin Şəbüstər qəsəbəsinin ictimai-mədəni həya-

tındakı rolu. Dissertasiyada bu mərhələ Möcüzün nüfuzunun yüksəldiyi və əməli işlə məşğul olduğu bir dövr kimi səciyyələndirilir.

“Şahrud mühiti və M.Ə.Möcüz” yarımfəsli şairin ömrünün son illərini (1933-1934) əhatə edir. Aydınlaşır ki, Möcüzün öz doğulduğu Şəbüstər qəsəbəsini tərk etməsi ona qarşı yönələn təzyiq və təqiblərlə bağlı olmuşdur. Şairin həyatının bu dövrü onun məktub formasında yazdığı üç şeirindən bütün tərəfləri ilə görüldüyü üçün tədqiqatçı onların təhlilinə xüsusi yer ayırmışdır. Eyni zamanda şairin orada qarşılanması, vəfatı və sonralar məzarının Şəbüstərə köçürülməsi faktlarının şərhində Möcüz haqqında təsəvvürləri bitkinləşdirir.

Birinci fəslin sonuncu yarımfəsli “M.Ə. Möcüzün öz əli ilə yazdığı “Tərcümeyi-halının tarixçəsi” adlanır və şairin həmin tərcümeyi-halı sətirbəsətir araşdırılır, müəyyən vaxtlarda onun üzərində aparılmış ixtisarların mahiyyəti aydınlaşdırılır.

Dissertasiyanın ikinci fəsli “Mirzə Əli Möcüz və müasirləri” adlanır. Məntiqi olaraq bu fəsil özündə iki yarımfəsli birləşdirir: “M.Ə.Möcüzün iranlı müasirləri” və “M.Ə.Möcüzün şimali azərbaycanlı müasirləri”. Tədqiqatçı Möcüzün iranlı müasirlərindən bəhs edərkən cənubi azərbaycanlı müasirlərinə daha geniş yer ayırır. Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin Möcüzün tanınmasındakı fəa-

liyyətinə xüsusi qiymət verilir. Eyni zamanda Möcüzün Mirzə Mahmud Bəhrami, Mirzə Əli Xan Asi, Məhəmmədəli Pur Əli Məhəmmədi, Həsən Xan Yavəri, Mirzə Ağa Pəyami, Mirzə Əli Bəy Yəhyazadə Cəmi, Məhəmməd Şəfi Sultan Həbəşi ilə əlaqələri ayrı-ayrılıqda səciyyələndirilir. Bunlarla yanaşı Mirzə Qafar Siyəhpuşun, Əli Fitrətin, Hilal Nasirinin, Hüseyn Səhhafin, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın, Müzəffər Dirəfsinin Möcüzə həsr olunmuş şeirləri bir-bir təhlil edilir, onların Möcüzə münasibətləri aydınlaşdırılır, eyni zamanda doktor M.T.Zehtabinin, M.Niqabinin Möcüzə ilə bağlı xatirələrin toplanmasındakı söyləri qiymətləndirilir. Möcüzün farsdilli müasirlərinə gəldikdə isə əsas diqqət Məliküşşüəra Bahar, İrəc Mirzə, Ə.Lahuti və Ə.Gilani ilə şairin arasındakı münasibətlərə yönəldilir.

“M.Ə.Möcüzün şimali azərbaycanlı müasirləri” yarım fəslinin əvvəlində Möcüzün C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirlə yaradıcılıq əlaqələrinə toxunulur. C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1921-ci ildə Təbrizdə çıxan nömrələrində Möcüzün “Hamamlarımız” və “Olsun gərək” şeirlərini çap etməsi sonralar Möcüzün məşhurlaşmasında böyük rol oynamışdır. Möcüzün “Hophopnamə” ilə tanış olması və “Qələm”, “Miskin qoyun”, “Təşbih” şeirlərində

Sabirin adını çəkməklə ona böyük ustad kimi baxması dissertasiyada əsaslandırılmışdır. Şimali Azərbaycanda yaşayan şairlərin Möcüzə münasibətinə gəldikdə isə tədqiqatçı Ə.Vahidin “Ey dil, sənə könlümdə məhəbbət yenə vardır” şeirini və “Möcüzün ruhuna ithaf” poemasının təhlilinə geniş yer ayırır. Bununla yanaşı B.Azəroğlunun, H.Razinin, C.Mücirinin, Ə.Tudənin, Hacı Mailin Möcüzə ilə bağlı düşüncələri də xatırlanır.

F.Xəlilov dissertasiyanın üçüncü fəslini “Mirzə Əli Möcüzün ədəbi irsinin toplanılması və nəşri” adlandırmış, fəslin birinci yarımfəslə isə bilavasitə M.Ə.Möcüzün əsərlərinin toplanılmasında və təbliğində ilk addımlara həsr edilmişdir. Şübhəsiz, Möcüzün “Seçilmiş əsərləri”nin ilk nəşri (1945) Qulam Məmmədliyə məxsusudur. Bununla yanaşı həmin nəşrə qədər Möcüzün əsərlərinin toplanılması ilə müxtəlif adamlar da məşğul olmuşlar. Qulamrza Paşazadənin hazırladığı “qəhvəyi cildli qalın bir dəftər”, Bağır Məmmədzadəyə məxsus “yadigar dəftər”, Məhəmməd Yusif Xeyrabinin “H.M.Naxçıvaninin dəftərçəsindən də istifadə etməsi”, Əli Birəngin oraya çıxardığı “qara cildli bir ümumi dəftər”, Məhəmmədəli Pur Əli Məhəmmədinin Möcüzün şeirlərini yalnız yaddaşında saxlaması və “toplayıb tərtib etdiyi

heç bir dəftər”in bizə gəlib çatmaması kimi faktlar həmin toplama işləri barədə aydın təsəvvür yaradır.

Dissertasiyanın ikinci yarımfəsli Möcüzün şeirlərinin Təbriz və Bakı nəşrlərinə, üçüncü yarımfəsli isə Tehran və Berlin nəşrlərinə həsr edilmişdir. Təbrizdə 1945-ci ildə “Seçilmiş əsərləri”, 1979-cu ildə “Tazə tapılan şeirləri” və “Tazə və çap olunmayan şeirləri”; Bakıda 1948 və 1949-cu illərdə “Şeirlər”, 1954-cü ildə “Seçilmiş şeirləri”, 1955-ci ildə “Şeirləri”, 1982-ci ildə “Əsərləri”, 2006-cı ildə ikicildlik “Divanı”; 1953-cü ildə Tehranda “Küllüyyatı”; 1998-ci ildə Berlində İsmayıl Mitaq tərəfindən tərtib edilmiş “Mirzə Əli Möcüzün yayınlanmamış şeirləri” işiq üzü görmüşdür. Tədqirəlayiq cəhətdir ki, tədqiqatçı bu nəşrləri, sadəcə olaraq, sadalamaqla kifayətlənmir. Nəşrlər bir-biri ilə müqayisə edilir və hər bir nəşrin əhəmiyyəti göstərilir. F.Xəlilov burada səriştəli bir mətnşünas - alim təsiri bağışlayır.

Üçüncü fəslin dördüncü yarımfəsliində isə Möcüzün şeirlərinin xarici dillərdə nəşri məsələlərinə toxunulur. Məlum olur ki, Möcüzün şeirləri rus, ingilis, italyan, fars dillərinə çevrilmiş və çap edilmişdir. Dissertant bu istiqaməti də Möcüzün tanındılmasında görülən vacib və zəruri işlər kimi dəyərləndirir.

F.Xəlilov “Mirzə Əli Möcüzün ədəbi irsinin tədqiqi mərhələləri” adlanan dördüncü fəsildə şairin yaradıcılığının öyrənilməsini üç mərhələyə ayırır. Birinci mərhələ şair haqqında olan ilk araşdırmalara yönəlmişdir ki, burada əsas diqqət Qulam Məmmədlinin, Mübariz Əlizadənin, Mir Cəlalın, Cəfər Xəndanın, Lətifə Ömərovanın tədqiqatlarına yönəldilmişdir. Q.Məmmədlinin yazdığı ilk məqalələrə aydınlıq gətirilir, Mübariz Əlizadənin Möcüzün əsərlərini mövzular üzrə quruluşlandırmasına qiymət verilir. Mir Cəlalın Möcüzə münasibəti peşəkar ədəbiyyatşünas qələmindən çıxan mülahizələr səviyyəsində dəyərləndirilir, Cəfər Xəndanın Möcüz yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərini ön plana çəkməsi alqışlanır, Lətifə Ömərovanın elmi işi ilk namizədlik dissertasiyası kimi təqdir olunur.

F.Xəlilova görə, Möcüz ədəbi irsinin müxtəlif aspektlərdən tədqiqi şairin yaradıcılığının öyrənilməsində ikinci mərhələni təşkil edir. Bu mərhələnin əsas tədqiqatçı nümayəndələri Ə.Mirəhmədov, Ə.Saləddin, M.C.Cəfərov, Ə.Cəfər, M.İbrahimov, X.Rza, N.Axundov, Ş.Tağıyeva, K.Məmmədov, T.Həsənzadə hesab edilir ki, müəllif möcüzşünaslıqda onların hər birinin mövqeyini və rolunu düzgün müəyyənləşdirir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dilçi alimlərdən H.Mirzəza-

dənin, T.Hacıyevin, Y.Seyidovun Möcüz yaradıcılığına münasibətləri də tədqiqatçının nəzərindən yayınmamış və onların da bu sahədəki xidmətləri öz həqiqi qiymətini almışdır.

Möcüzün ədəbi irsinin öyrənilməsində üçüncü mərhələ Möcüz yaradıcılığına yeni elmi baxışların meydana çıxdığı mərhələdir. Bu mərhələni F.Hüseynov, T.Əhmədov, K.Məmmədov kimi tanınmış alimlər təmsil edirlər.

Eyni zamanda dissertasiyada ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif problemlərinə həsr edilmiş tədqiqatlarda Möcüz yaradıcılığına dair söylənilən elmi fikirlərə də münasibət ifadə edilmişdir. S.Ələsgərovanın “XX əsr Cənubi Azərbaycan satirasının inkişafında Mirzə Əli Möcüz Şəbüstərinin rolu” namizədlik dissertasiyası isə ayrıca təhlil olunmuşdur.

Dördüncü və beşinci yarımfəsillərdə həm Möcüzün Cənubi Azərbaycanda öyrənilməsi, həm də Möcüz şeirlərinin müxtəlif dərsləklərdə, elmi-kütləvi nəşrlərdə yer alması məsələlərinə işıq salınmışdır.

F.Xəlilovun bu dissertasiyasını möcüzşünaslığa irəliləyən doğru atılmış bir addım hesab etmək olar.

2011.

≈ ≈ ≈ ≈ ≈ ≈ ≈ ≈

≈ ≈ ≈ ≈ ≈ ≈

≈ ≈ ≈

Möhsün Nağısoylu
filologiya üzrə elmlər
doktoru

NAXÇIVANIN YAXIN VƏ UZAQ KEŞMİŞİ TARIXİ SƏNƏDLƏRDƏ

1924-cü ildə yaradılmış Naxçıvan MSSR-in tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri və etnoqrafiyasının öyrənilməsi işinin təmali elə muxtar respublika yaranan dövrdən qoyulmuşdur. Bu sahədə mühüm xidmətləri olan elmi ocaqlardan biri 1923-cü ildə yaradılan Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti olmuşdur. Əslində Elmlər Akademiyasının vəzifə və statusunu daşıyan bu cəmiyyət təkcə o zamankı Azərbaycan SSR-in paytaxtı Bakıda fəaliyyət göstərməmiş, eyni zamanda Xankəndi, Nuxa (Şəki), Zaqatala, Gəncə, Lənkəran, Şamaxı və Naxçıvanda da özünün şöbələrini – dayaq nöqtələrini yaratmağa nail olmuşdur. Bütövlükdə cəmiyyətin elmi fəaliyyəti ayrı-ayrı ədəbiyyatlarda az-çox işıqlandırılsa da, onun şöbələri indiyədək araşdırılmamışdır ki, bu da ilk növbədə onlar haqqında dəqiq məlumatın əldə olmaması ilə bağlıdır. Bu mənada filologiya elmləri namizədi Fərman Xəlilovun yenicə çapdan çıxmış “Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət” (“Nurlan”, 2005, 196 səh. Elmi redaktoru tarix

elmləri namizədi Tahirə Həsənzadə) kitabı bu sahədə atılan ilk uğurlu addım və dəyərli araşdırma kimi diqqəti cəlb edir.

Kitab Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin Naxçıvan şöbəsinin 1925-1928-ci illərdəki elmi fəaliyyətini əks etdirən sənədlər – protokol dəftəri əsasında yazılmışdır ki, bu da bir tərəfdən onun nüfuz və mötəbərliyini, digər tərəfdən isə onun elmi dəyərini artıran amillərdən biri kimi qiymətli və əhəmiyyətlidir. Müəllifin kitaba yazdığı ön sözdən aydın olur ki, o, həmin dəftəri hələ 1987-ci ildə Naxçıvan MR Dövlət Arxivində üzə çıxarmış və ilk dəfə həmin il bu barədə geniş bir yazı ilə yerli mətbuatda çıxış etmişdir. Həmin sənədlərlə tanışlıqdan aydın olur ki, sözügedən cəmiyyətin yaradılmasında başlıca məqsəd Azərbaycanın tərkib hissəsi olan bu diyarın maddi-mədəniyyət abidələrini, tarix və etnoqrafiyasını, iqtisadiyyat və təbiətini ətraflı və sistemli şəkildə öyrənmək olmuşdur. Bu məqsədlə şöbədə üç bölmə (iqtisadi, ictimai və təbiət bölməsi; arxeoloji bölmə; etnoqrafiya, türkologiya tarix və ədəbiyyat bölməsi) yaradılmış və müvafiq plan əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Cəmiyyətin Bakıdan gələn nümayəndəsi, o dövrün tanınmış ziyalısı Məhəmməd Baharlının iştirakı ilə keçirilən ilk iclasında Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin əsası

qoyulmuş, Vahab Həsənzadə cəmiyyətin sədri, Mirbağır Mirheydərzadə isə onun elmi katibi seçilmişdir. O dövrdə Naxçıvanın tanınmış ziyalılarından sayılan Məhəmməd Rasizadə (Hüseyn Cavidin qardaşı), Lətif Hüseynzadə (Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi, filologiya elmləri namizədi), Həsən Səfərli, məşhur “Zəngəzur” romanının müəllifi Əyyub Abbasov, Seyid Səbri və başqaları bu cəmiyyətin fəal üzvlərindən olmuşlar. Cəmiyyətin fəaliyyətinin nə dərəcədə səmərəli və əhəmiyyətli olduğunu göstərmək üçün təkcə belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 1926-cı ildə məşhur tarixçi-arxeoloq alim, professor V.M.Sısoyevin rəhbərliyi ilə Bakıdan xüsusi elmi ekspedisiya Naxçıvana – Xaraba Gilana ezam edilir və burada arxeoloji qazıntı işləri aparılır. Professor V.M.Sısoyev həmin qazıntının nəticələri əsasında 1928-ci ildə xüsusi hesabat hazırlayaraq “Naxçıvanın qədimliyi” adlı kitabça nəşr etdirir. Qeyd edək ki, 1926-cı ildə leninqradlı arxeoloq, professor A.A. Miller də Naxçıvan diyarındaki Qızılvəng yaşayış məntəqəsinin ərazisində qazıntı işləri apararaq bu barədə cəmiyyətin iclasında məruzə ilə çıxış etmişdir. A.A.Miller Naxçıvanda apardığı qazıntı işlərinin nəticələri ilə bağlı məqalə də yazmışdır.

Cəmiyyətin gördüyü mühüm elmi işlər arasında Naxçıvan diyarının ayrı-ayrı bölgələrindən maddi-mədəniyyət abidələrinin toplanılıb muzeyə verilməsi, el ədəbiyyatı nümunələrinin yazıya alınması, müxtəlif kəndlərin yerləşdiyi coğrafi ərazi, kövşənlər, otlqlar, məscid və ziyarət yerləri, əhalinin etnik kökləri ilə bağlı məlumatların hazırlanması da mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Kitabın əsasını təşkil edən protokollarda da bütün bu məsələlər incəliyinə qədər öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin iclas protokolları (onların sayı 41-dir) sadəcə məlumatları əks etdirmir. Burada qoyulan bəzi məsələləri nəzərdən keçirdikdə onların həmin dövr üçün (elə indi də) böyük əhəmiyyət daşdığı aydınlaşır. Məsələn, cəmiyyətin iclaslarının birində (protokol № 11, 20 noyabr 1925-ci il) Azərbaycan türkcəsində ruslaşma meyilləri ilə bağlı narahatlıq ifadə olunur.

Naxçıvan diyarını öyrənən bu elmi cəmiyyət çox qısa bir zaman kəsiyində muxtar respublikanın demək olar ki, əksər bölgələrinə elmi səfərlər, ekspedisiyalar təşkil etmiş və olduqca faydalı, səmərəli elmi işlər yerinə yetirmişdir. Cəmiyyət daha səmərəli fəaliyyət göstərmək məqsədilə Ordubad və Şərur bölgələrində özəklərini yaratmış, Naxçıvan Darülmüəllimində isə dərnək təşkil etmişdir. Cəmiyyət üzvlərinin elmi fəaliyyəti

məruzələrlə yanaşı, məqalə və kitablarda da öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan cəmiyyətin elmi katibi M.Mirheydərzadənin fəaliyyəti xüsusilə qeyd olunmalıdır. Naxçıvan mədrəsəsində və Təbrizdə mükəmməl ruhani təhsil almış M.Mirheydərzadənin yazılarından (onlardan bəziləri müəllifin də qeyd etdiyi kimi Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır) məlum olur ki, o, ərəb və fars dillərini yaxşı bilmiş, bilikli və məlumatlı bir şəxs olmuş, vaxtilə Naxçıvan diyarının tarixi və etnoqrafiyasına aid bir kitab da yazıb çapa hazırlamış, lakin onu nəşr etdirə bilməmişdir.

Cəmiyyətin sədri V.Həsənzadənin, eləcə də onun fəal üzvlərindən olan Həsən Səfərli və Seyid Səbrinin elmi fəaliyyəti də səmərəli və təqdirəlayiq olmuşdur.

Kitabın ən mühüm və müsbət məziyyətləri, keyfiyyətləri sırasında müəllifin yazdığı izah və qeydlər də diqqətəlayiqdir. Sanballılığı və zəngin məlumatları ilə seçilən bu qeyd və izahlar bu yöndə gələcəkdə aparılacaq elmi araşdırmalar üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir və müəllifin hərtərəfli biliyindən, yüksək intellektindən xəbər verir. Kitabda cəmiyyət üzvlərinin bir çoxunun, Naxçıvan Ədəbiyyat Cəmiyyəti üzvlərinin fotoları, adlar göstəriciləri və lüğət də verilmişdir. Proto-

kolların fotofaksimile şəklində nəşri də bu kitabın sanbalını artırır.

F.Xəlilovun “Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət” kitabı 80 illiyini bu yaxınlarda qeyd etdiyimiz Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaxın tarixi keçmişini özündə əks etdirən dəyərli bir elmi araşdırmadır.

2005.

~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~
~ ~ ~ ~ ~ ~
~ ~ ~

Teymur Kərimli*AMEA-nın müxbir**üzvü, filologiya üzrə**elmlər doktoru, professor*

TANINMIŞ MÖCÜZŞÜNAS

Fərman Xəlilov Möcüz yaradıcılığının tədqiqi ilə əyyami-qədimdən məşğul olur və bu baxımdan onu respublikamızın möcüzşünasları arasında öz ötkəm sözü və mötəbər mövqeyi olan bir tədqiqatçı kimi tanıyırıq. Buna görə də onun möcüzşünaslığın son nailiyyəti olan “Mirzə Əli Möcüz: mühiti, müasirləri və ədəbi irsi” adlı sənəballı bir əsəri ortaya çıxarması elmi ictimaiyyət üçün təbii və bəlkə də çoxdan gözlənilən, bir qədər də yubanmış bir hadisə oldu. Ancaq əvəzində müəllif qarşıya qoyduğu bütün elmi məqsəd və vəzifələrə özünün göz toxluğu və könül xoşluğu ilə çatmağa nail oldu. “Gərək filan qaynağa da baxaydım, gərək filan faktı da araşdırmaya cəlb edəydim” kimi sözlərə yer qoymadı. Yəqin ki, qarşımızdakı bir neçə onildə möcüzşünaslığın bu yönündə təzə söz demək həddən artıq çətin və bəlkə də mümkünsüz olacaqdır. Halbuki humanitar elmimizin bu və ya digər probleminə həsr edilmiş və çox vaxt da elmdə nüfuz və söz sahibi olan alimlərimiz tərəfindən yerinə yetiril-

miş bir çox əsərlərdə sonrakı tədqiqatlara da bir ayaq yeri qoyulur. İnamla demək olar ki, önmüzdəki dissertasiyada bu “ayaq yerinin” qoyulmasına çox qısqançlıqla yanaşılmışdır.

Əlbəttə, bu, dissertasiyanın bitkin və bişkin bir tədqiqat kimi ərsəyə gəlməsinə başlıca səbəblərdən biri kimi nəzərdən keçirilməli və elə bu yöndə də dəyərləndirilməlidir.

Müəllifin elmi uğurlarının ana prinsipini, şübhəsiz ki, Mirzə Əli Möcüz yaradıcılığına, eləcə də bu yaradıcılığın poetik-fəlsəfi konteksti olan klassik Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatına dərinləndən bələd olması, klassik poeziya dilinin incəliklərini, məna çalarlarını ilk baxışdan duyması, həmin poetik auraya asanlıqla daxil ola bilmək qabiliyyəti ilə bağlıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyat mütəxəssislərinin durmadan azaldığı indiki dövrdə bir tədqiqatçı alim üçün bu məziyyətlər çox böyük önəm daşımaqdadır və hər kəs bu statusu əldə etməyə nail ola bilmir.

Tədqiqat işində qoyulan problemlərə kompleks şəkildə, müxtəlif yönərdən yanaşılmasının nəticəsi olaraq, möcüzşünaslıqda indiyə qədər təhrif olunmuş bir sıra məsələlərə obyektivlik prizmasından işıq salınmışdır ki, bunu da dissertasiyanın elmi uğurları sırasında nəzərdən keçirmək mümkündür. Məsələn, Möcüzün həyat və

mübarizəsinin təfərrüatı ilə tanış olmayan bir sıra ədəbiyyatşünasların şairin əsərlərindəki ideyaları yanlış yozması haqqında F.Xəlilovun irəli sürdüyü mülahizələr və gətirdiyi dəlil-sübutlar məntiqi və inandırıcı olmaqla yanaşı, həm də əsərin elmi sanbalını artırmağa xidmət edir. Bu baxımdan onun Q.Məmmədli, M.Sultanov, F.Hüseynov və başqaları ilə girdiyi elmi polemikalar obyektiv gerçəkliyin üzə çıxarılması yönündə önəm kəsb edir. Bununla yanaşı, müəllifin yüksək polemika mədəniyyətini də qeyd etmədən bu haqda fikrimizi yekunlaşdırma bilmərik. Belə ki, elmi avtoritetlərlə mübahisələri zamanı F.Xəlilov onların əsərlərindəki qiymətli cəhətləri də təhlilə cəlb edərək obyektiv dəyərini verməyə xüsusi həssaslıq göstərmiş və əksər hallarda buna nail olmuşdur. Elə bunun nəticəsidir ki, dissertasiyada möcüzşünaslığın 2010-cu ilə qədərki obyektiv elmi mənzərəsi özünün bütöv panoramını ala bilmişdir. Bu isə, özlüyündə, doktorluq dissertasiyası janrında qələmə alınmış elmi əsərlər qarşısında qoyulan başlıca tələblərdən biridir.

F.Xəlilov öz dissertasiyasında M.Ə.Möcüz irsinin və mühitinin hərtərəfli araşdırılması zamanı təkcə ədəbiyyatşünas kimi deyil, mətnşünas və tərcüməşünas kimi də bacarıq və istedadını nümayiş etdirməyə nail olmuşdur. Xüsusən son dövr-

lərdə - köhnə klassik mətnşünaslar qvardiyasından təkəmseyrək mütəxəssislərin qaldığı bir zamanda klassik üslubda yazılmış mətni ilk baxışdan duyan və düzgün variantı müəyyənləşdirmək qabiliyyətinə malik olan ədəbiyyatçılara böyük ehtiyac hiss olunur ki, F.Xəlilovun dissertasiyada Möcüz mətninə nəzərən həyata keçirdiyi iş məhz bu səviyyəli mətnşünaslar ranqına uyğun gəlir. Bu baxımdan əsərin yeni mətnşünaslar nəslinin formalaşmasında da faydalı olacağını düşünməyimizə tamamilə əsasımız vardır.

Xüsusən, sovet dövrünün ideoloji tələbləri ucundan Möcüzün şeirlərini “redaktə”, ixtisar və təhrif edərək bəzən tanınmaz hala salmış Qulam Məmmədli nəşrlərindəki təhriflərin islah edilməsi yönündə müəllifin apardığı mətnşünaslıq işini yüksək qiymətləndirmək lazım gəlir və Möcüz külliyyatının tənqidi mətninin hazırlanmasında bu iş əsaslı tekstoloji baza rolunu oynaya bilər.

Sovet dövründə Möcüzün adına yazılan bir bəndlilik “Lenin” şeirinin də tekstoloji fiksiya olduğu kifayət qədər inandırıcı dəlillərlə sübuta yetirilmişdir. Xalqımızın öz azadlıq və dövlət müstəqilliyinə qovuşduğu indiki zamanda sovet ideologiyasının tələblərinin irəli sürdüyü prinsiplərin təbliğinə xidmət edən bu cür tekstoloji fiksiyaların

üzə çıxarılaraq elmi obyektivliyin bərpa edilməsinin nə qədər önəmli olduğunu söyləmək artıqdır.

Möcüzün əsərlərindən örnəklərin tərcümə olunduğu rus, fars, ingilis və italyan dillərində çap olunmuş şeirlərə də münasibət bildirən tədqiqatçı bu sahədə də bacarıq və erudisiyasını nümayiş etdirərək bir sıra maraqlı elmi nəticələr əldə etməyə, tərcümələrin adekvatlığını, orijinala uyğunluğunu, ideya-poetik səviyyəsini üzə çıxarmaqla dəyərləndirməyə nail olmuşdur ki, bu ağır zəhmət də yalnız öz müəllifinə qarşı ehtiram yaradır.

Dissertasiyadakı müddəaların bir çoxu bu çağadək elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmiş, ancaq dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac olan fakt və hadisələrə yeni münasibət, gərgin axtarışlar nəticəsində əldə edilmiş yeni sənədlər əsasında formalaşmışdır ki, bu da Naxçıvan elmi-ədəbi mühitinin və onun başında duran akademik İsa Həbibbəyli elmi məktəbinin bütövlükdə humanitar elmimiz üçün örnək ola biləcək aparıcı xüsusiyyətləri sırasında nəzərdən keçirilməlidir. Zənnimizcə, akademik elmin hazırkı konvergeniya mərhələsindəki inkişaf yolu da elə bu istiqamətə yönəlmişdir.

2011.

≈ ≈ ≈ ≈ ≈ ≈ ≈ ≈

≈ ≈ ≈ ≈ ≈ ≈

≈ ≈ ≈

Adil Bağirov*filologiya üzrə elmlər
doktoru***MÜƏLLİM – ALİM**

Ömrünün mənasını gənc nəslin təlim-tərbiyəsi kimi çox vacib və ülvi bir işə sərf edən Fərman Xəlilov uşaqlıq illərindən ədəbiyyata bağlanıb, minillik Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatının zəngin xəzinəsini ürəkdən sevib. Bu sevgi, bu həvəs də Fərmanın mənalı həyat yoluna işıq saçmış, onun respublikamızın ədəbiyyatşünas alimlərindən biri kimi tanıtmışdır.

Fərman müəllim Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsini bitirib. 1973-cü ildən müəllim işləyir. 1982-ci ildə Azərbaycan SSR EA Nizami adına Xalqlar Dostluğu Ordenli Ədəbiyyat İnstitutunda akademik Mirzə İbrahimovun rəhbərliyi ilə “Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılıq yolu” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alıb.

İndi Fərman müəllim Naxçıvan şəhərindəki H.Cavid adına 5 nömrəli orta məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatımızı tədris edir. O, dərslərində müxtəlif metod və vasitələrdən istifadə edərək şagirdlərin müstəqil inkişafı, orijinal mü-

lahizələr söyləməsi, tədris olunan mövzulara yaradıcı münasibət bəsləməsi və onlarda düzgün yazmaq, oxumaq və danışmaq vərdişləri yaratmaq üçün ciddi səy göstərir.

Fərman müəllimin bütün dərsləri metodik cəhətdən düzgün qurulur və elmi xarakter daşıyır.

O, hər bir dərsinə yaradıcılıqla yanaşaraq texniki-təlim vasitələrindən, əyani vəsaitlərdən, müxtəlif illüstrasiya, fonomüntəxabat, sxem və albomlardan bacarıqla istifadə edərək şagirdlərə dərin biliklər verir. Bu baxımdan onun VI sinifdə “M.P.Vaqifin “Durnalar” şeirinin təhlili. Qoşma haqqında məlumat” mövzusunda apardığı dərindən qeydlərimizə müraciət edək:

Müəllim sinfə daxil olaraq lövhənin orta hissəsində M.V.Vidadi, M.P.Vaqif və Q.Zakirin portretlərini, durna qatarını təsvir edən rəsmi asdı. Ev tapşırıqlarını yoxlayıb Vaqifin “Durnalar” şeirinin ifadəli oxusu və bədii qiraəti qaydalarını şagirdlərə xatırlatmaq üçün xalq artisti H.Qurbanovanın ifasında şeirin val yazısını səsləndirdi. Sonra keçmiş mövzunun sorğusuna başladı:

- Dinlədiyiniz şeirin müəllifi M.P.Vaqif haqqında nə deyə bilərsiniz?

- “Durnalar” şeirinin mövzusu və məzmunu haqqında nə deyə bilərsiniz?

- M.P.Vaqifdən başqa Azərbaycan ədəbiyyatında durnalar mövzusunda şeir yazan hansı şairləri tanıyırsınız? və s.

Bu müsahibədən sonra müəllim dörd şagirdi sinfin qarşısına çıxartdı. Şagirdlərin hərəsi şeirin bir bəndini əzbər dedi. Müəllim tapşırırdı ki, 4-cü bəndi əzbər deyən şagird 1-ci, 3-cü bəndi əzbər deyən 2-ci, 1-ci bəndi əzbər deyən 3-cü, 2-ci bəndi əzbər deyən isə 4-cü bəndin məzmununu danışsın. Şagirdlər şeirin məzmununu danışıb qurtardıqdan sonra müəllim sinfə müraciət edib dərslər danışan şagirdlərə sual vermələrini tapşırırdı. Suallar verildi...

Beləliklə, keçmiş mövzunun sorğusunu yekunlaşdırıb yeni mövzunun izahına keçən Fərman müəllim əvvəlcə görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köçərlinin Vidadi və Zakirin “Durnalar” şeirlərinə verdiyi qiymətdən söz açdı. Bildirdi ki, F.Köçərlinin fikrincə, Vaqifin qoşması Vidadi və Zakirin şeirlərindən fərqli olaraq nikbin ruha malikdir. Lakin şeirdə Vaqifin narahatçılığı da hiss olunur. O qorxur ki, birdən durna qatarını pozan olar. Burada müəllim şagirdlərin diqqətini şeirin yazıldığı dövrün ictimai yaramazlıqlarına cəlb etdi:

Asta qanad çalın, qafil telləri,

Heyifdir, salarsız düzə, durnalar.

Vaqif bu misralarla yaşadığı dövrdə baş verən zülmkarlıq və ədalətsizliyə işarə edir.

Müəllim şeirin bədii məziyyətlərindən yığcam məlumat verməyi də unutmadı. O şagirdlərin diqqətini belə bir cəhətə yönəltdi: Vaqif sözləri elə seçib misralara düzmüşdür ki, şeirdə xoş bir avaz, şirin musiqililik yaranmışdır. Bu yerdə Fərman müəllim maqnitafonu işə salaraq xalq artisti Ş.Ələkbərovanın ifasında bəstəkar C.Cahangirovun Vaqifin sözlərinə bəstələdiyi “Durnalar” mahnısını səsləndirdi.

Sonra müəllim lövhədən qoşmanın quruluşunu əks etdirən sxem asaraq qoşma haqqında şagirdlərə ətraflı məlumat verdi. Axırda o, yeni verilən bilikləri möhkəmləndirmək məqsədilə sinfə müraciət etdi:

F.Köçərlinin Vidadi, Vaqif və Zakirin “Durnalar” şeirlərini müqayisə edib hansı nəticəyə gəlir?

- Şeirdə Vaqifin xoş əhvalını göstərən misralar hansılardır?

- Qoşmada Vaqifin öz dövrünə münasibəti bilinirmi?

- Bu şeirin bədii dəyərini artıran nədir?

- Qoşma janrına nə kimi tələblər verilir? və s.

Beləliklə, dərs yekunlaşdı və şagirdlərin bilikləri qiymətləndirildi.

F.Xəlilov şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyəsinə ciddi diqqət yetirir. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərinin verdiyi imkandan maksimum istifadə edərək yeniyetmələrin və gənclərin humanist,

vətənpərvər və sağlam əqidə sahibi kimi tərbiyə olunmasında bilik və bacarığını əsirgəmir.

F.Xəlilov təkcə dərs deməklə işini bitmiş hesab etmir. Onun rəhbərliyi ilə məktəbdə zəngin ədəbiyyat kabinetini yaradılmışdır. Müasir texniki-təlim vasitələri ilə təchiz olunan kabinetdə aparılan tərtibat işləri IV-X siniflər üçün ədəbiyyat proqramlarının tələblərinə tamamilə cavab verir. Kabinetini şifahi xalq yaradıcılığında başlamış müasir dövr ədəbiyyatımızın ümumi mənzərəsini əks etdirən guşələrlə yanaşı, dünya ədəbiyyatının Azərbaycan məktəblərində tədris olunan nümayəndələrinə həsr edilmiş stend və albom-kitablar bəzəyir.

Kabinetin “İnci xəzinəsi” adlı bölməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada milli ornamentlər fonunda zövqoxşayan xətlə Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləri, bədii əsərlərin vəznləri və janrları, milli mətbuat və teatr tarixi, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, Respublika Əlyazmaları Fondu haqqında məlumatlar yazılmışdır.

F.Xəlilov uzun illərdir ki, məktəbin “Gənc ədəbiyyatçılar” dərnyəinə rəhbərlik edir. Dərnək məşğələlərində şagirdlərin elmi və bədii yaradıcılığa meyillərinin artmasına xüsusi diqqət yetirilir. İstər ayrı-ayrı əsərlərin müzakirəsində, disputların, ədəbi-bədii gecələrin keçirilməsində, istərsə də elmi-praktik konfransların keçirilməsi

və bu konfranslara məruzələrin hazırlanmasında Fərman müəllimin şagirdlərə verdiyi məsləhətlər öz səmərəli nəticəsini göstərmiş və bu barədə respublika mətbuatında müsbət fikir söylənilmişdir.

Fərman müəllim Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənn birləşməsinin sədri kimi də məktəbdə bu fənlər üzrə metodik işin təşkilinə ciddi fikir verərək fənn müəllimlərinin ən yaxın köməkçisinə çevrilmişdir.

F.Xəlilov pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı elmi yaradıcılıqla da məşğul olur. İndiyə qədər onun H.Cavid, Ə.Qəmküsar N.Nərimanov, M.Ə.Möcüz, Ü.Hacıbəyov, habelə teatr tarixi və metodikaya aid məqalələri müxtəlif kitab, jurnal və qəzet səhifələrində çap olunmuşdur. Fərman müəllim üçcildlik Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyasının 1983-cü ildə çapdan çıxan ikinci cildinin tərtibçilərindən biridir. Hazırda o, “M.Ə. Möcüzün əsərlərinin tekstoloji tədqiqi və əsərlərinin elmi-tənqidi mətni” mövzusunda tədqiqat işlərini davam etdirir. Şairin həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi monoqrafiyanı və onun əsərlərinin daha mükəmməl nəşrini çapa hazırlayır.

F.Xəlilov ədəbiyyatşünaslıq və metodiki hazırlığın vəhdətini özündə təcəssüm etdirə bilir. Məhz elə buna görə də o, elmi və pedaqoji fəaliyyətində uğur qazanmağa nail olmuşdur.

1985.

Alxan Bayramoğlu
filologiya üzrə elmlər
doktoru, professor

QIYMƏTLİ TƏDQIQAT ƏSƏRİ

Fərman Xəlilov Azərbaycan ictimai fikrinin və XX əsrin əvvəlləri satirik poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Mirzə Əli Möcüz Səbüstərinin həyat və yaradıcılıq yolunun ardıcıl və tanınmış tədqiqatçılarından biridir.

1980-ci illərdə mən aspiranturada oxuyarkən o, namizədlik dissertasiyasını uğurla müdafiə etmişdi. Fərmanı mən ilk dəfə həmin vaxtlar görmüşdüm. Yaddaşımda fəal və zirək bir gənc təəssüratı buraxan F.Xəlilovdan uzun müddət səs-soraq tuta bilmədim. O, Naxçıvanda, mən isə Bakıda yaşayıb-yaradırdıq. Ancaq son illər Fərman Xəlilovun səsi tez-tez eşidilməyə, yəni imzası dövrü nəşrlərdə sıx-sıx görünməyə başladı. Özü də bu “səs” kifayət qədər güclü və tutumlu olması ilə diqqəti cəlb etməyə başladı. Sən demə Fərman Xəlilov ötən müddət ərzində boş dayanmamış, necə deyərlər, nağıllarda söyləndiyi kimi, “ayağında dəmir çarıq, əlində də dəmir əsa” el-el, oba-oba, ev-ev, arxiv-arxiv gəzərək M.Ə.Möcüz irsinin, onun həyat və fəaliyyət yolunun, müasirləri ilə əlaqə və münasibətlərinin, fikri və ədəbi-

estetik inkişaf mərhələlərinin daha dərindən və elmi dəqiqliklə işıqlandırılmasına əsas verən sənəd və materialların, avtoqraf və xatirələrin, mətbuat nümunələri və çap kitablarının toplanması və tədqiqi ilə məşğul imiş. Həmin axtarış və araşdırmaların nəticəsi, həmçinin F.Xəlilovun alimvətəndaş səriştəsinin, təəssübqarışıq səbr, təmkin və zəhmətsevərliyinin nəticəsi olaraq belə bir monumental doktorluq dissertasiyası (və monoqrafiyası) meydana çıxmışdır.

F.Xəlilov araşdırmalarını bir neçə istiqamətdə aparmışdır; birinci növbədə M.Ə.Möcüzün həyat və fəaliyyət yolunu, müasirləri, dövrün sosial-siyasi, mənəvi-əxlaqi hadisə və prosesləri ilə çoxşaxəli, zəngin ünsiyyət və münasibətlərini, ikincisi poetik irsinin toplanması, nəşri və təbliği, nəhayət, üçüncüsü, şairin yaradıcılığının tədqiqi tarixinin qiymətləndirilməsi, bu sahədə əldə edilən uğur və kəsirlərin müəyyənləşdirilməsi.

Birinci fəsildə M.Ə.Möcüzün bir şair kimi məşhurlaşmasının tarixi-mədəni əsaslara söykəndiyini göstərmək üçün Şəbüstərin coğrafi şəraiti, tarixən ticarət və mədəni əlaqələr (yollar) qovşağında yerləşməsi, yetişdirdiyi şəxsiyyətlərin – Abdullah Şeyx Şəbüstərizadə, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Baba ibn Şəbüstəri, Fəzli Şəbüstəri və başqalarının xatırlanması, Teymurləngin 1387-ci

ildə Təbrizi fəth etdikdən sonra Şeyx Mahmud Şəbüstərinin qəbrini ziyarət edib onun təmiri haqda göstəriş verməklə yanaşı şəbüstərlilərə pul paylatması, Azərbaycan əyalətinin hakimi Mirzə Hüseyn xan Süpəhsaların Şeyx Mahmud Şəbüstəri türbəsini təmir etdirməsi barədə olan faktların sadalanması, həmçinin Şəbüstərdəki tədris ocaqlarında keçilən dərslərin xarakteri, səviyyəsi və s. bu diyarın qədim və silsiləvi ənənələrə malik elm, mədəniyyət və ədəbiyyat məkanı olması haqda gətirilən faktlar müəllifin niyyətinə, yəni Möcüzün belə bir səviyyəyə gəlib çata biləcəyinin təsadüfən olmadığı fikrinə çox yaxşı xidmət edir. Rastabazarın qaynar həyatı, Şəbüstərin bu bazarında çoxçeşidli fikir, münasibət və informasiyaların cəmlənərək xalqa çatması, folklor xəzinəsinin zənginliyi və s. də M.Ə.Möcüzün dünyagörüşünün formalaşmasında müsbət rolunu oynayan amillər kimi təqdim edilir. F.Xəlilov bütün bu elmi informasiyaları tarixi, elmi və ədəbi mənbələr əsasında söyləyir, hətta Şəbüstərin folklor xəzinəsinin zənginliyi haqda fikrini Ə.Səlimi və H.Rövşəninin bu diyardan topladıqları folklor materiallarının tutumlu və zəngin olması ilə əsaslandırır.

F.Xəlilov M.Ə.Möcüz Şəbüstərinin ailə üzvləri – atası Hacı Ağa, anası Zəhra, bacısı Fatimə, qardaşı Haşım, həyat yoldaşı Səriyyə, həmçinin

şairin doğum, ölüm, İstanbula, Şahruda səfər tarixləri, İstanbulun Validəxan deyilən hissəsində, şəbüstərlilərin məskən saldıqları məhəllədə yaşaması, məşğuliyyəti haqda olan faktları dəqiqləşdirərkən bir qayda olaraq, çoxsaylı mənbələrə, xatirə, əlyazma, çap məhsulları və rəsmi sənədlərə, onların bir-biri ilə böyük səbr və peşəkarcılıqla tutuşdurulması yolu üzə çıxarılan elmi həqiqətlərə istinad edir. Özü də həmin mənbə və sənədlərin çoxunun tədqiqatçı tərəfindən üzə çıxarılıb elmi dövriyyəyə daxil edilməsi faktları “dəmir çarıqlı, dəmir əsali” F.Xəlilovun axtarış apardığı coğrafi məkanların, onun özünün səfərlərinin xəritəsi haqda da təəssürat yaradır. Müəllif şairin tərcümeyi-hal faktları, dünyagörüşü, mühiti, müasirləri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin xarakterinin açılmasına xidmət edən fakt və materialları təhlil edib öz fikrini əsaslandırarkən yeri gəldikcə diqqəti Möcüzün şeir və məktublarından gətirdiyi misra və faktlara da müraciət edir.

Möcüzşünaslığın uğurlarını bu sahədə araşdırma aparanaqların xidmətlərini qiymətləndirməklə yanaşı, yol verilən təhrifləri, qüsurlar və çatışmazlıqları üzə çıxaran müəllif inandırıcı şəkildə göstərir ki, M.Ə.Möcüz 26 fevral 1874-cü ildə Şəbüstərdə doğulmuş, 16 yaşında ikən 1890-cı ildə Türkiyəyə getmiş, burada İstanbulun Validəxan

hissəsində kitab ticarəti ilə məşğul olmuş, Şəbüstərə qayıtdıqdan sonra Təbriz əhli olan Səriyyə ilə evlənmiş, Şəbüstərin ictimai-mədəni həyatında fəal iştirak etmiş, ədəbi fəaliyyəti ciddi maraq və əks-səda doğurmaqla yanaşı, şairin təqibinə və sıxışdırılmasına səbəb olmuş, o, bacanağı Möhdəvi Nadirin dəvəti ilə 1933-cü ilin avqustunda Şahruda köçmüş və 3 sentyabr 1934-cü ildə orada vəfat etmişdir. Möcüzün qəbrinin 1960-cı illərdə Bağır Məmmədzadə, Əsgər Əkbəri və Mir Yusif Müsəvi tərəfindən Şəbüstərə köçürülməsi, şairin paltardəyişmə kompamiyasında fəal iştirakı və s. sənədlərlə yanaşı, dissertasiyaya əlavə edilən fotolarla da təsdiqlənir.

F.Xəlilov möcüzşünaslıqda şairin əsərləri təhlil edilərkən bəzən təhriflərə və yanlış fikirlərə yol verilməsinin səbəblərindən danışarkən bunun səbəbini həmin əsərlərin Möcüzün həyatı və mühitində baş verən hadisələrlə bağlı üzə çıxmasının nəzərə alınmadan təhlil edilməsində görür və fikrini tutarlı fakt və materialların işığında əsaslandırır. Bu cür materiallar M.Ə.Möcüzün dünyagörüşündə, fikri inkişafında baş verən hadisə və proseslərə, ayrı-ayrı şəxslərə (Rza xan və b.) münasibətinin xarakterinə, onun ədəbi-mədəni fəaliyyətinin, şəxsi həyatının ayrı-ayrı səhifələrinin canlı, dolğun şəkildə canlandırılmasına xid-

mət edir. Müəllif bütün bu və digər faktları, həmçinin Möcüzün “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə onun Təbriz nəşrindən əvvəl tanış olmasını (Şəbüstərdə “Molla Nəsrəddin”ə abunələr, “Hop-hopnamə”nin 1914-cü il nəşrinin İranda da yayılması və s.), C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir, ümumən molla-nəsrəddinçilərə bələdliyi haqda fikir və mülahizələrini də inandırıcı fakt və dəlillərlə əsaslandırma bilmişdir. Bütün hallarda F.Xəlilov tədqiqata cəlb etdiyi fakt və materialları mahir bir ilmə ustası və ya zərgər kimi bir-biri ilə elə əlaqələndirib bağlayır ki, ilmə və naxışlar arasında heç bir boşluq, systemsizlik, qüsur və çatışmazlıq buraxmır. Nəticədə M.Ə.Möcüzün elmi tərcümeyi-halını yaratmış olur.

Biz 1980-cı illərdə M.Ə.Sabirin elmi tərcümeyi-halını yazmaq istiqamətində tədqiqat apararkən “Elmi tərcümeyi-hal nə deməkdir və onu necə yazmaq lazımdır?” - sualına cavab olaraq yazmışdıq: “Elmi tərcümeyi-hala yaradıcılıq tərcümeyi-halı da demək olar. Yaradıcılıq tərcümeyi-halı monoqrafik xarakter daşımaqla, ənənəvi şəkildə olduğu kimi, sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolunu ayrı-ayrılıqda öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymur. Bu, eyni zamanda xatirə-memuar və ya “görməli adamların həyatı” seriyasında olduğu kimi də deyil... Bunlardan

fərqli olaraq, elmi tərcümeyi-halın əsasını sənədlilik təşkil edir. Burada hər bir fakt və ya hadisə başqaları ilə ciddi müqayisə yolu ilə təsdiqləndikdə özünü doğrulda bilər. Tədqiqat obyektinin həyat tərzini, valideyn və ailəsi, dostları və digər müasirləri, onlarla əlaqə və münasibətləri, mütaliə və maraq dairəsi, dünyagörüşü, sevdiyi məşğuliyyəti, məişəti, ədəbi aləmə – ətrafında olduğu mikro və makro mühitə təsiri, ədəbi mübahisələri və s. nəzərə alınmaqla yaradıcılıq yolu bütün bu sayılan və qeyd olunmayan digər cəhətlərlə vəhdətdə izlənilir. Eyni zamanda elmi tərcümeyi-hal müəllifini şairin ədəbi əsərləri janrı, quruluş, sənətkarlıq, surətlər aləmi və s. cəhətdən maraqlandırmır. Burada bioqrafik sənəd və materiallarla səsleşən, onu tamamlayan, təsdiqləyən, hadisələrin nəticəsi kimi üzə çıxan əsərlər tədqiqata cəlb olunur”.

Fərmanın tədqiqatı bütün bu tələblərə cavab verdiyi üçün elmi tərcümeyi-hal sayılmalıdır. Sözün həqiqi mənasında o, M.Ə.Möcüzün elmi tərcümeyi-halını mükəmməl şəkildə yazmışdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslə – Möcüzün müasirləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqinə həsr edilən hissəsi birinci fəsildə əldə edilən elmi nəticələrin tamamlanmasına, onların daha dolğun və dinamik, canlı şəkildə əsaslandırılmasına xidmət edir.

Bu fəsildə Möcüzün müasirlərinin hər biri haqda mümkün bioqrafik informasiyanın verilməsi də tədqiqatçıdan miqyaslı əmək tələb etməklə yanaşı, şairin yaxın ətrafının ümumi mənzərəsi, ab-havası haqda da dolğun təsəvvür yarada bilər.

F.Xəlilovun tədqiqatının birinci istiqaməti budur. İkinci istiqamət M.Ə.Möcüz irsinin toplanması və nəşri, üçüncü istiqamət isə yaradıcılığının tədqiqi və təhlili məsələlərinə həsr edilmişdir.

İkinci istiqamətdə F.Xəlilov gözümüz qarşısında səriştəli, səbirli, ədalətli, zövqlü və diqqətli bir mətnşünas alim kimi canlanırsa, üçüncü mərhələdə özünü möcüzşünaslığın bütün incəliklərinə bələd olan yüksək nəzəri hazırlıqlı bir alim kimi göstərə bilər.

Tədqiqat boyu F.Xəlilov elmi, tarixi həqiqət, fakt və materialların qüsurlu və təhrifsiz təqdimi prinsipini əsas tutur. Çünki bunlarsız elmi həqiqət ortaya çıxmıdığı kimi, təhlilə cəlb edilən ədəbi şəxsiyyətin yaradıcılıq dünyası da yarımçıq şəkildə öyrənilmiş olar. Belə olduqda isə milli elmi şəur və dünyagörüşümüz, həyat və sənət haqqında biliklərimiz yarımçıq, qüsurlu və aşılarmış, təhrif edilmiş şəkllə düşər. Ona görə də tədqiqatda M.Ə.Mözücün “kəşfi”, əsərlərinin taleyi, toplanması, nəşri sahəsində xidmətləri olan Hacı Məhəmməd Naxçıvani, onun oğlu Əli Naxçıvani, Y.

Şeyda, M.Niqabi, M.T.Zehtabi, Q.Məmmədli, H.S. Qurrayi və başqalarının işlərini qiymətləndirərkən təkzibedilməz fakt və dəlillərlə (Ə.Naxçıvaninin Məhəmmədrzaya M.Ə. Möcüzün əlyazmalarını ondan müvəqqəti olaraq götürdüyü haqda verdiyi qəbz, “Azərbaycan”, “Həblülmətin” və s. qəzetlərdə çıxan materiallar, rəsmi və şəxsi arxivlərdə saxlanan əlyazma və avtoqraf nüsxələr və s.) müəyyənləşdirir ki, “M. Ə.Möcüzün kəşfi” Q.Məmmədliyə yox, C.Məmmədquluzadəyə, onun ədəbi irsi və şəxsiyyəti haqda ədəbi ictimaiyyətə verilən ilk mətbu informasiya “Vətən yolunda” qəzetinə (və Q.Məmmədliyə) yox, Təbrizdə çıxan “Azərbaycan” qəzetinə məxsusdur. Möcüz irsinin döndönə nəşrində Q.Məmmədlinin əməyi qiymətləndirilərkən onun və M.Əlizadənin şairin əlyazmaları, ümumən poetik irsi və həyat yolu faktlarına məqsədyönlü və naşılıq üzündən sərbəst yanaşılıb çoxlu təhrif və saxtakarlıqlara, qondarma mətn və faktları elmi-ədəbi ictimaiyyətə əsl həqiqət kimi sırımalarına da göz yuma bilmir. Xüsusən həvəskar tədqiqatçı olan Q.Məmmədlinin M.Ə.Möcüz irsinin nəşri və təbliğində həyata keçirdiyi bağışlanmaz əməllərə - “Özlərindən yeni şair düzəltmək” (M.T.Zehtabi) cəhdlərinə qəzəbini bildirərkən özünün tədqiqatçılıq ənənəsinə sadıq qalaraq bu işdən narazı qalıb mövqelərini bildirmiş olan

C.Xəndan, Ə.Mirəhmədov, M.T. Zehtabi və başqalarının fikirlərini də nəzərə çatdırır.

M.Ə.Möcüzün Bakı, Təbriz və digər şəhərlərdə çıxan kitabları, qorunub saxlanan əlyazma nüsxələri arasında olan nüsxə, imla, ifadə və s. fərqlərini müqayisəli şəkildə üzə çıxaran müəllif, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, mətnşünaslıq səriş-təsini də nümayiş etdirmiş olur.

Möcüzün sənətkar xoşbəxtliyidir ki, onun F.Xəlilov kimi bir tədqiqatçısı vardır. Bizcə, hazırda o, şairin (Möcüzün) əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini hazırlayıb akademik nəşrini həyata keçirməyə bir mütəxəssis kimi tam hazırdır.

Tədqiqatın üçüncü istiqamətində F.Xəlilov möcüzşünaslığın üç inkişaf mərhələsinə ayrıldığını bildirərək, həmin mərhələnin hər birinin xüsusiyyətini xarakterizə etmiş, möcüzşünaslığı yeni-yeni elmi tezislərlə zənginləşdirən alimlərin – C.Xəndan, Mir Cəlal, Ə.Mirəhmədov, F.Hüseynov, T.Əhmədov, Y.Şeyda, M.Niqabi, M.T.Zehtabi, İ.Mitaq, H.S.Qurayı, L.Ömərova, Ə.Saləddin, S.Əmirov, T.Novruzov, S.Ələsgərova və başqalarının elmi işlərini qiymətləndirmiş, həm də Möcüzün şeirlərinin müxtəlif dillərdə çap olunmasına, həmşinin ayrı-ayrı nəşrlərdə – dərslik, ensiklopediya, antologiya və s. onun əsərlə-

rinin və haqqında məlumatların yer almasına da aydınlıq gətirmişdir.

F.Xəlilovun haqqında bəhs etdiyimiz “Mırzə Əli Mğcüz: mühiti, müasirləri və ədbi irsi” adlı doktorluq dissertasiyası müasir ədəbiyyatşünaslığımızı zənginləşdirən qiymətli tədqiqat əsəridir.

2011.

~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~
~ ~ ~ ~ ~ ~
~ ~ ~

Bilgehan A.Gökdağ

*Doc. Dr. Kırıkkale Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi*

MİRZE ELİ MOCUZ HAKKINDA ÜÇ ESER

20. Yuzyıl Azərbaycan edebiyatının en önemli temsilcilerinden olan Mirze Eli Mocuz (1874-1934) hakkında İran’da ve Azərbaycan’da çok sayıda araştırma yapılmıştır. Şairin hayatını ve eserlerini konu alan çalışmaların çokluğu neredeyse bir “Mocuzşinaslık” alanı yaratmıştır denilebilir. Mocuz üzerine araştırma yapan bilim adamlarından biri de Ferman Helilov’dur. Mocuzle ilgili 30 yıldan bu yana sürdürdüğü çalışmalar nihayet kitaplar halinde elimizin altındadır. Ferman Helilov’un Mocuz’le ilgili ilk kitabı “*Mirze Eli Möcüz – Bibliografiya*” adını taşımaktadır. Kitap, 2007 yılında Bakü’de Nurlan Yayınları arasında çıkmıştır. Mocuz’le ilgili 1921-2007 yılları arasında neşredilen kitaplar, dergilerdeki makaleler ve gazete yazıları eserin esasını oluşturmaktadır.

Mirze Eli Mocuz’un eserleri, hayatı ve şairliği hakkında Azərbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Farsca, İngilizce, İtalyanca ve Rusca yazılmış kitap ve makalelerin listesi bu kitapta okuyuculara sunulmuştur. Ferman Helilov’un verdiği bil-

gilerden Mirze Eli Mocuz'un secme şiirlerinin toplandığı ilk eser 1945 yılında İran'da neşredilmişdir. K. Memmedli tarafından yayına hazırlanan bu eser daha sonraki yıllarda Azərbaycan Türkçesi və Rusca olaraq Bakı'de birkac kez yayımlanmışdır. Mocuz'un şiirləri fərqli kişiler tərəfindən yinə fərqli tarixlərdə və yerlərdə toplanmış və kitab olaraq neşredilmişdir. Bu kitabların sayı 13'tur. En son yapılan çalışma "Şebusterli Mirze Eli Mocuz, Şeirler, Bakı, Oskar 2007" kunyesiylə Kamil Veli Nerimanovlu'na aittir. Mocuz'un həyatı və sənəti haqqında yapılan araşdırma və təzələrin sayıca fazlalığı da gözden kəcmamaktadır.

Bibliografıya adlı kitapta ayrıca Mocuz'un şiirlərinin haqqı kitapta yer aldığı da alfabetik bir düzən icində sıralanmışdır. Fərman Helilov'un Mocuz haqqında yıllardır yaptığı araşdırmaların sonucunu olaraq ortaya cıkan 148 sayfalık "Mirze Eli Mocuz- Bibliografıya" adlı eser Mocuz üzərinə bundan sonra araşdırma yapacaq olanların işini kolaylaşdıracaq nitelikte olup önəmli bir boşluğu dolduracaq kılavuz kitab hüviyyətindədir.

Fərman Helilov'un "*Mirze Eli Möcüz'ün Elyazmaları*" (Bakı-2008) adlı eseri Selman Muxtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Edebiyat və İncəsənət Arşivi'ndə bulunan Mocuz'e ait şiirlərin el yazmalarını ihtiva etməkdədir. Şai-

rin kendi kaleminden çıkan şiirlerin el yazma bicimleri ilk defa bu kitapta diqqatlərə sunulmaktadır. Burada Mocuz'e ait 78 şiir, 13 rubai ve 4 adet tamamlanmamış şiir parçası yer almaktadır. Şiirlərə ait elyazmalarının faksimileləri verildikdən sonra hər şiirin başlangıç və bitiş mısralarıyla olcusu və hacminə ait bilgiler kitabın "avtoqrafların təsviri" (elyazmalarının təsviri) bölümündə bulunmaktadır. 77 və 78 numaralı şiirler araştırmacı tərəfindən pornografik nitelikdə bulunduğundan el yazmaları da kitaba daxil edilməmişdir.

Eserin giriş kısmında "Mirze Eli Mocuz'un Avtoqrafları və Eserlərinin Bakı Neşrləri" adlı bölümde Mocuz'-un kendi el yazısıyla yazılmış olan şiirlərinin hangi kutuphanə və arşivlərdə bulunduğundan doyurucu bilgiler bulunmaktadır. Azərbaycan Cümhuriyətində Mocuz'un şiirlərinin toplandığı kitab neşrləri haqqında dəğərləndirmə yapan Həlilov özəlliklə K. Memmedli'nin neşrlərini haqlı olaraq eleştirmiş, Sovyetlər Birliğı döneminde bilimin nasıl ideolojinin emrine verildiğini bu çalışmasında belgeleriyle ortaya koymuşdur. Mocuz'un Sovyet sosialist anlayışıyla bağdaşmayan şiirleri K. Memmedli tərəfindən ya çıkarılmış, ya da bazı kelime və cümlelər değıştirilerek sosializm fikriyle uyumlu hale getirilmişdir. Mesela Mocuz'un kendi kalemində çıkan bicimi

*Nolurdu birce nizama düşeydi maşınlar,
Hilas olaydım elinden bu keckabırkanın.
Mısraları K. Memmedli neşrinde
Urus yolu açılardı kaçaydın, ey Möcüz,
Hilas olaydın elinden bu keckabırkanın.*

şekline donuştırulmuşdur. Yine Mocuz'un "Fransızca ohuyun, hem de mahut tohuyun" mısraı Memmedli neşrinde "Siz Urusca ohuyun, hem de mahut tohuyun" bicimiyle kitaba girir. Ferman Helilov bu çalışmasıyla Sovyetler Birliğı done-minde edebiyat araştırmalarının nasıl ideolojinin emrine verildiğini, bilimsellik kılıfı altında sosyalist anlayışa hizmetin esas olduğunu belgeleriyle ortaya koymuştur.

Ferman Helilov'un Mocuz'le ilgili en son yayımlanan kitabı "**Cenubi Azərbaycan Şairi Mirze Eli Möcüz**" adını taşımakta olup, Bakı'de Elm ve Teshil Yayınları arasından 2010 yılında çıkmıştır. Mocuz'un hayatı, sanatı ve eserleri hakkında yapılan araştırmaların neticelerini tam ve sistemli şekilde yansıtan bu eser "muellifden" ve "netice" kısımları haric beş bolumden oluşmaktadır. Birinci bolum "Mirze Eli Mocuzun Muhiti ve Heyatı" başlığını taşımaktadır. Bu bolumde Mocuz'un çocukluk ve genclik devrelerini gecirdiğı 1874-1890 yıllarının Şebuster kasabası hakkında bilgiler verilmiş ve Mocuz uzerinde

Şebuster kasabasının etkileri belirlenmeye çalışılmıştır. 1890-1906 yılları arasında Mocuz'un İstanbul'da yaşadığını öğreniyoruz. Şairin İstanbul'a geliş sebebi, burada gecen hayatının 16 yıllık kısmı, İstanbul'un Mocuz'un dünya görüşünün şekillenmesindeki yeri bu bölümde ele alınıp incelenmiştir. Mocuz kendisi gibi İran'dan İstanbul'a gelen Şebusterli hemşehrilerinin "Valide Han"da kaldıklarını şu mısralarda ortaya koyar:

O gün ki getdi Şebüster Cavanları éyzen,

O gün ki oldu bize "hané-Valide" Mesken.

1906 yılında İstanbul'dan Şebuster'e geri dönen Mocuz 1920 yılına kadar burada gördüğü aksaklıklar ve toplumsal curumeler karşısında halkı eğitici sohbetlerde bulunmuş, halkın rahatca anlayacağı tarzda şiirler yazarak etrafını aydınlatmaya çalışmıştır. Yine bu bölümde Kacar hakimiyetinin sonu ve Rıza Pehlevi'nin şahlığının ilk dönemleri olan 1920-1933 yılları arasında Mocuz'un faaliyetlerinin karakteri, sosyo-kültürel hayatın canlanmasına tesiri ve sonuçları araştırılıp ortaya konmuştur.

Kitabın 2. bölümü "Mirze Eli Mocuz'un İranlı ve Şimali Azerbaycanlı Muasirleri" adını taşımakta olup, burada 20. yüzyıl yeni Fars şiirinin öncülleri olan M. Bahar, İ. Mirze, E. Lahuti, E. Gilani ile olan ilişkileriyle birlikte ayrıca Molla

Nesreddin dergisinden C. Memmedguluzade ve M. E. Sabir'le olan dostlukları araşdırılmış, Bu ilişki ve dostlukların Mocuz'un sanatına olan etkileri tespit edilmiştir. Mocuz'un Gunev Azərbaycan aydınlarıyla birlikte çeşitli sanatlarla meşgul olan Şebuster aydınları ile olan karşılıklı munasebetleri, etrafına topladığı taraftarlarla oluşturmaya çalıştığı sosyo-kültürel muhit, buradan yaymaya çalıştığı demokratik fikirler yeni arşiv belgelerinin ışığında yine bu bölümde dikkatlere sunulmuştur. Ayrıca Mocuz'un çağdaşlarının hatıraları ve devrin matbuatına yansıyan bilgi ve belgelerin de bu bölüm hazırlanırken sıklıkla başvurulan kaynaklar olduğunu da belirtmeliyiz.

Mocuz'un şiirlerinde ele aldığı konular ve fikirler, klasik edebiyat ve folklordan beslenmesi, sanatının bazı özellikleri, şiirlerinin dili gibi konular ucuncu bölümde "Mirze Eli Mocuz'un Yaradıcılığının Esas İstikametleri ve Bezi Senetkarlık Hususiyetleri" başlığı altında incelenmiştir.

"Mirze Eli Mocuz'un Eserlerinin Neşri" adlı dördüncü bölümde Mocuz'un şiirlerini ilk defa toplayan ve neşreden kişinin K.Memmedli olduğu bilinmekteydi. Helilov bu çalışmasında Memmedli'den önce C.Memmedguluzade, E.Şebusteri, H.M.Nahcıvani, E.Nahcıvani, M.Mueddeb, K.Paşazade, E.Bireng, Y.Heyrabi, M. Mehemmedi'nin

çalışmaları olduğunu belgelemiştir. Bu bölümde ayrıca K. Memmedli'nin yayına hazırladığı Mocuz şiirlerinin Tebriz ve Baku neşirlerinin ciddi kusurları ve bu kusurların oluşma nedenleri ortaya konulmuştur. Tahran, Tebriz, Baku neşirleri tek tek ele alınarak değerlendirmeye tabii tutulmuştur. Kamil Veli Nerimanoğlu'nun Mocuz şiirleri neşri ayrıca kıymetlendirilmiştir.

Eserin beşinci ve son bölümünde Mocuz'un hayatı ve sanatının 70 yıllık araştırma tarihi ele alınmıştır. Helilov'un eserinde İran'da Mocuz'le ilgili yapılan çalışmalardan da geniş olarak istifade edildiğini, özellikle M.T.Zehtabi, Y.Şeyda, M.Nikabi, H.S.Kurrayi'nin Mocuz'un hayatı ve sanatının öğrenilmesinde önemli eserler ortaya koyduklarını görmekteyiz. Azerbaycan Turkcesi, Türkiye Turkcesi, Farsca, İngilizce, Rusca, İtalyanca gibi farklı dillere ait çok sayıda kaynak kullanılarak hazırlanan "Cenubi Azerbaycan Şairi Mirze Eli Mocuz" adlı eser şairi bütün yönleriyle ele alan çok önemli bir araştırmadır. 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önemli simalarından biri olan Mocuz'un hayatı, sanatı ve edebi kişiliği hakkında yapılan araştırmaların neticelerini hazırladığı monografik eserle aksettiren Ferman Helilov'a çok teşekkür ederiz.

2010

Məmmədəli Niqabi
Cənubi azərbaycanlı
möcüzşünas

DOSTUM FƏRMAN XƏLİLOVUN DOKTORULUQ TEZİ HAQQINDA

Şəbüstərli böyük ədəbi sənətkar Mirzə Əli Möcüz satirik bir şəxsiyyət idi. Şeyx Mahmud kimi böyük ariflər yetişdirən Şəbüstərdə həmyerlilərinin ağır həyat şəraitinin dözülməz bir halda olduğunu görən mübariz təniz şairi kəskin qələmi və sarsılmaz inamı ilə yorulmadan cameədəki cəhalət, xurafat, mədəniyyətsizlik, xan-xanlıq, qadın savadsızlığı, elmsizlik, istismar əleyhinə gecələri pılətəli lampa işığında, şifahi dildə çox möhdəvalı şeirlər yazmış və ədəbi incilər yaratmışdır. O, ömür boyu ədəbiyyat sahəsində elinə-obasına, habelə bütün insanlara başıucalıq və xoşbəxtlik arzulamış və şeytansifət çöhrələri cəsərlə ifşa etmişdir. Yazıb-yaratdığı əsərləri öz cameəsindən intiqadi tənzələr olduğu üçün Güney mahında el-oba içində, İstanbul həmsəhriləri və Təbriz ədibləri arasında sevilərək oxunurdu və oxunmaqdadır.

Möcüz fani dünyanı tərk etdikdən 11 il sonra onun hüviyyəti və ədəbi əsərlərini ilk dəfə şeşgilanlı Qulam Məmmədli 1324 şəmsi ilində (1945)

Təbrizdə basdırdığı “Mirzə Əli Möcüz. Seçilmiş əsərləri” kitabı vasitəsi ilə mətbuat aləminə tanıtdırmışdır. İndiyədək mətbuat aləmində Möcüzün hüviyyəti və əsərləri haqqında Şimali və Cənubi Azərbaycanda, Türkiyədə, Almanıada, Amerikada türkçə, farsca və ingiliscə məqalə, mətləb və şeirlər yazılmış, habelə 1337 şəmsidə (1958) Lətifə Öməröva və 1374-də (1995) Hadi Sultan Qurrayi öz Daneşqah risalələrini azərbaycanca, rusca və ingiliscə Möcüzə həsr etmişlər.

Doktor Fərman Xəlilovun qələmə aldığı “Mirzə Əli Möcüz: mühiti, müasirləri və ədəbi irsi” doktora tezi isə möcüzşünaslığa təzə söz və təzə fikir bəxş edən və onu sevənlərin ixtiyarında qoyulan bir əsərdir.

Şimali və Cənubi Azərbaycanı ayıran həsrət körpüləri açıldıqdan sonra 1369-cu ş. ildə Fərman Xəlilov Təbrizə gəldiyində mənimlə tanışlığımız başladı. İndiyədək saxladığımız əlaqələr zəminində mən onu Möcüz barəsində öz araşdırmalarımla və başqa məxəzlərlə tanış etdim. O özü də Möcüzə aid Təbriz Mərkəzi (Milli) Kitabxanasından və ayrı-ayrı əlaqəmənd şəxslərdən bəzi əlyazmaların fotokopisi, ruznamə və kitabları toplamışdır.

Fərman Xəlilovun yazdığı doktora tezi çox geniş və dərin səviyyədədir. Bu tezdə Möcüzün

mühiti, Şəbüstərin keçmişdəki bağlı və boğuntulu fəzası, habelə İstanbuldakı həyatı və eləcə Şahrud diyarında şairin həssas və incə ruhunun və ürəyinin sıxılması sənədli dəlillərlə aydınlaşdırılmışdır. Həqiqəti sevən şairin mənəvi və zəngin irsinin Təbriz, Tehran, Bakı və Berlində çapdan çıxmış bir neçə cild kitablarında çoxlu təhriflər aşkara çıxarılmışdır. Məlum olmuşdur ki, Möcüzün kitabını ilk dəfə yayınlayan Qulam Məmmədlinin diqqətsizliyi və ya siyasi məhdudiyyətlər nəticəsində, sonralar isə nüsxə köçürənlər səhvən və ya oxuya bilmədikləri üçün bir çox kəlmələri dəyişik yazmışlar və bu diqqətsizlik nəticəsində bir para şeirlərdə vəzn pozğunluğu meydana gəlmişdir.

Bu cildlərdən söz apararaq Fərman Xəlilov ilk məxəzlərə, yəni Möcüzün öz dəsti-xətti ilə yazdığı əlyazmalara istinad etmişdir. Fərman Xəlilovün Möcüzün iranlı həməsrləri, xüsusən farsca yazmış Məliküş-şüəra Bahar, İrəc Mirzə, Əbülqasım Lahuti və Əşrəfəddin Gilaninin şeirləri ilə tanışlığını söyləməsi maraqlı və təzə fikirlərdir. Fərman Xəlilov Möcüzün ağayi-Hacı Məhəmməd Naxçıvani və ağayi-Məcid Parsiyə məktublarından söz apararaq, həm də şairin Şəbüstərin bir rövşənfikir və Möcüzə müridlik dəstəsi təşkil verən qabaqcıl şəxsiyyətləri ilə görüşlərindən yazmaqla cəhalət həyuləsinin qarşısında İsgəndər

səddi kimi dayanmış, çəkinmədən həqq sözünü güldürücü (acı gülüş) yolu ilə demiş və cəhalət dünyasının nə qədər qorxunc bir qaranlıq olduğunu xalqın başa düşə biləcəyi bir dil ilə bəyan etmiş alçaq könüllü Möcüzün hüviyyəti və zindəganlıq etdiyi Şəbüstərdə dalı qalmış və bağlı cameədəki ictimai işlərini aşkarlamağı və dəyərləndirməyi bacarmışdır. Möcüzün səsi Şəbüstərdən, Təbrizdən, Tehrandan aşaraq Amerikanın Vaşinqton Daneşqahından gəlməkdədir. Cəfər Xəndan, Yəhya Şeyda, Qulam Məmmədli, Məmməd Tağı Zehtabi, Yavuz Akpınar, Xosrov Hatəmi, Hadi Sultan Qurrayi kimi yüksək təhsil almış şəxsiyyətlər bir para əsərlərini və tədqiqatlarını ölümsüz şair Möcüzə həsr etmişlərdir. Fərman Xəlilov Möcüzdən söz aparmış yuxarıda adı keçən şəxsiyyətlərin, habelə başqa möcüzşünasların əsərlərini diqqətə alaraq onları dəyərləndirmiş və şairi olduğu kimi tədqiqatçılara tanıtmışdır. Cəsarətlə demək gərəkir ki, tezin bu hissəsi çox təzə məlumatlarla zəngindir.

Fərman Xəlilovun doktora tezi Möcüzü və onun məktəbini ədəbiyyat sahəsində geniş yaymaq üçün yüksək səviyyəli tədqiqi bir əsərdir.

2011.

BİBLİOQRAFIYA

KİTABLARI

2005

1. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Redaktor: Tahirə Həsənzadə. Bakı: Nurlan, 2005. -196 s.

2007

2. Mirzə Əli Möcüz. Biblioqrafiya. Redaktor: Teymur Əhmədov. Rəyçi: AMEA müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev. Bakı: Nurlan, 2007. -148 s.

2008

3. Mirzə Əli Möcüzün əlyazmaları. Redaktor: İslam Ağayev. Rəyçilər: Möhsün Nağısoylu, Maarif Teymurov. Bakı: Nurlan, 2008. -256 s

2010

4. Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz. Redaktor: İslam Ağayev. Rəyçi: akademik İsa Həbibbəyli. Bakı: Elm və təhsil, 2010. -420 s.

AVTOREFERATLARI

5. Творческий путь Мирзы Али Моджуза. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку, 1982.-25 с.

6. Mirzə Əli Möcüz: mühiti, müasirləri və ədəbi irsi. Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan, 2011. -46 s.

**DÖVRİ MƏTBUAT, ELMİ JURNAL,
MƏCMUƏ və KİTAB SƏHİFƏLƏRİNDƏ**

Azərbaycan dilində

1971

7. Nadim // “Şərq qapısı” qəz., 1971. -27 iyul. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Nehrəmdə yaşayıb-yaradan “Nadim” təxəllüslü şair haqqında.

8. Maarif fədaisi // “Şərq qapısı” qəz., 1971. - 9 oktyabr; “Azərbaycan müəllimi” qəz., 1975. -1 sentyabr.

Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi Həsən bəy Qazıyevin pedaqoji fəaliyyəti haqqında.

1973

9. Qocaman rəssam // “Şərq qapısı” qəz., 1973. -5 yanvar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi Ş.Qazıyevin yaradıcılığı haqqında.

10. Yubiley gecəsi // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1973. -2 iyun.

Azərbaycan Respublikasının xalq artisti Z. Həmzəyevanın anadan olmasının 50 illiyi münasibəti ilə keçirilən yubiley gecəsi haqqında.

1974

11. Bizim sevincimiz // “Şərq qapısı” qəz., 1974. -24 oktyabr.

F.Xəlilovun hərbi xidmətdə olarkən Naxçıvan Muxtar Respublikasının 50 illiyi münasibətilə redaksiyaya göndərdiyi təbrik məktubu.

1975

12. Fəhlə şair // “İnşaatçı” qəz., 1975. -3 iyul.

Naxçıvanda yaşayan həvəskar-şair H.Fərəcoğlunun şeirləri haqqında.

13. İlk tamaşanın tarixi // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1975. -23 avqust.

Naxçıvanda göstərilən ilk teatr tamaşası haqqında.

1976

14. Dini xurafata tənqid atəşi // “Şərq qapısı” qəz., 1976. -20 yanvar.

M.Ə.Möcüzün dini xurafatı tənqid edən şeirləri haqqında.

1977

15. Qiymətli vəsait (A.Bağirovla birlikdə) // “Şərq qapısı” qəz., 1977. -25 mart.

A.Babayevin “IX sinifdə ədəbiyyat dərsləri” kitabına rəy.

16. Ə.Qəmküsar haqqında ilk monoqrafiya // “Şərq qapısı” qəz., 1977. -19 aprel.

İ.Ağayevin “Əliqulu Qəmküsar” monoqrafiyasına rəy.

1980

17. Qadına hörmət və məhəbbət // “Əmək bayrağı” qəz., Babək rayonu. -1980. -14 may.

M.Ə.Möcüzün qadın mövzusunda yazdığı şeirləri haqqında.

18.Nizami və Möcüz // “Əmək bayrağı” qəz., Babək rayonu. -1980. -7 oktyabr.

19.M.Ə.Möcüzün avtoqrafları // Azərbaycan EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası). -1980. -№ 2. -s.65-70.

20. Unudulmaz sənətkar // «Bakı» qəz., 1980. -23 dekabr.

Mollanəsrəddinçi-şair Əliqulu Qəmküsar haqqında.

1981

21. Vurğun demişkən // “Əmək bayrağı” qəz., Babək rayonu. 1981. -27 mart.

22. M.Ə.Möcüz (həyatı və yaradıcılığı) // “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” məcmuəsi. -1981. -№ 3. -s.65-72.

23. M.Ə.Möcüzün yeni Təbriz nəşrləri // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1981. -18 avqust Azərbaycan EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil, incəsənət

seriyası). -1982. -№ 1. –s.107-108; “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1983. -19 avqust.

24. Qiymətli antologiya // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1981. -24 noyabr.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyasının birinci cildi haqqında rəy.

1982

25. M.Ə.Möcüz və kəndli həyatı // “Kənd həyatı” jur., 1982. -№ 3. -s.42-43.

26. Hüseyin Cavidin həyatının İstanbul dövrü. // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1982, 18 may; “Nəqşicahan” dərgisi, Naxçıvan. -2003. -№ 3. -s.9-11.

27. M.Ə.Möcüzün yeni şeirləri. // “Elm və həyat” jur., 1982. -№ 6. -s.28-29.

28. Leninin silahdaşı haqqında monoqrafiya // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1982. -3 dekabr.

T.Əhmədovun “Nəriman Nərimanov” monoqrafiyasına rəy

1983

29. Mirzə Əli Möcüz / Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Dörd cildə. II cild. Bakı: Elm, 1983. -s.75-95.

Bioqrafik məlumat və əsərlərindən nümunələr.

30. H.Cavid Cənubi Azərbaycanda // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1983. -20 may. “Nəqşicahan”-dərgisi, Naxçıvan. -2003. -№ 4. –s.26-28.

31. H.Cavidin həyatının Naxçıvan mərhələsi

// “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1983. -28 dekabr.

1984

32. M.Ə.Möcüzə aid iki yeni fakt // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1984. -8 may.

33. Məşrutə dövrü ədəbiyyatı // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1984. -23 noyabr.

1985

34. Yazıçı-jurnalist haqqında monoqrafiya // 1985. -20 fevral.

R.Qasimovanın “Ü.Hacıbəyovun komediyaları” monoqrafiyasına rəy.

35. M.Ə.Möcüz və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi / XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: Elm, 1985. -s.172-182.

1986

36. İki xatirə // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1986. -7 oktyabr.

Ş.Qaziyev və N.Nağıyevin vaxtilə rəssamı olduqları Naxçıvan teatrı haqqında xatirələri təqdim olunur.

37. Sənədlər həqiqəti açır (F.Cəfərovla birlikdə) // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1986. -17 iyul; “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1986. -26 dekabr.

Naxçıvan teatırına aid yeni arxiv sənədləri haqqında

38. Naxçıvanda ilk teatr tamaşaları // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1986. -25 noyabr; “Nəqşicahan” dərgisi, Naxçıvan. -2005.-№ 6. -s.-16-17.

1987

39. “Azərbaycan dili” dərsliklərindəki tərifi və qaydalar haqqında. / Məktəb islahatının həyata keçirilməsi şəraitində Azərbaycan dili təliminin vəziyyəti və onun daha da təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı, 1987. -s.77-81.

40. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1987. -10 noyabr.

Naxçıvanı Tədqiq və Tətbib Cəmiyyətinin fəaliyyəti haqqında.

1989

41. Keçmişə nəzər salmaq // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1989. -16 fevral.

M.Mirheydərzadənin Naxçıvanı Tədqiq və Tətbib Cəmiyyətinin iclasında Naxçıvanın tarixi və etnoqrafiyası haqqında elmi məruzəsi təqdim olunur.

42. Dilimiz varlığımızdır // “Şərq qapısı” qəz., 1989. -26 oktyabr.

Jurnalist C.Nəbiyevanın suallarına F.Xəlilovun cavabları.

1990

43. Mavi ekran qarşısında // “Şərq qapısı” qəz., 1990. -2 oktyabr.

Naxçıvanda yaşayan satirik hekayələr müəllifi B.Qədimovun bir sıra ictimai eybəcərlikləri tənqid edən kiçik hekayələrinin aktyor Ş.Abutalıbovun ifa-

sında Naxçıvan televiziyası vasitəsilə tamaşaçılara çatdırılması haqqında.

44. Təbriz görüşləri // “Şərq qapısı” qəz., 1990. -30 oktyabr.

F.Xəlilovun İran İslam Respublikasına səfərinin təəssüratları.

1991

45. Nəşri gözlənilən kitab // “Şərq qapısı” qəz., 1991. -18 aprel.

Cənubi Azərbaycan tədqiqatçısı M.Niqabinin M.Ə.Möcüz haqqında yazdığı məqalə təqdim olunur.

46. Ərdəbil şairləri. // “Şərq qapısı” qəz., 1991. -19 aprel.

Ərdəbil şairlərindən Əzhər Ərdəbili, Çiçək Ərdəbili, Xürrəm Ərdəbili, Savalan Ərdəbili, Fəğan Ərdəbili, Sadıq Ərdəbili, Nik Göhər Ərdəbili, Muğan oğlu Ərdəbili, Yaşar Ərdəbili və Səhər xanımın şeirləri təqdim olunur.

47. Urmiya şairləri. // “Şərq qapısı” qəz., 1991. -15 iyun.

Urmiya şairlərindən Rəşid Əfşar, Əli Şərif Adsız, Mahmud Sadıqpur Şami, Hamid, Məryəm xanım Cahangiri, Hamid Əhmədzadə Teymirxanlı, Mirzə Əsədulla Məxfi Əfşar və Aşıq Mustafanın şeirləri təqdim olunur.

48. Qaşqay şairləri. // “Şərq qapısı” qəz., 1991. -7 dekabr.

Qaşqay şairlərindən Yusifəli bəy Qaraqanlu, Xosrov bəy Qaraqanlu, Məhəmməd İbrahim, Hacı Məsih xan Qaraçaylı və Həmrahın şeirləri təqdim olunur.

2005

49. Qazıyev Həsən Xəlil oğlu / Naxçıvan Ensiklopediyası. İki cildə. I c. 2005. -s.333.

Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi Həsən bəy Qazıyevin pedaqoji fəaliyyəti haqqında.

50. Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti / Naxçıvan Ensiklopediyası. İki cildə. II c. 2005. -s.173-174.

2006

51. Bir məktubun izi ilə // “Nəqşicahan” dərgisi, Naxçıvan. -2006. -№ 9. –s.16.

C.Məmmədquluzadənin yeni tapılan bir məktubu haqqında.

52. Ədəbiyyatşünaslığımıza yeni töhfə / Şərəfli ömür (Yavuz Axundlu-80). Bakı: Adiloğlu, 2007. -s.330-334; “525-ci qəzet”, 2006. -20 iyun; “Şaman” qəz., 2006. -12 iyul.

Prof. Y.Axundlunun “Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər” monoqrafiyasına rəy.

2007

53. M.Ə.Möcüzün “tərcümeyi-hal”ının mətni ilə bağlı bəzi təhriflər və həqiqətlər // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (ictimai və hu-

manitar elmlər seriyası). -2007. -№ 3. -s.160-167.

54. Mirzə Əli Möcüzün həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri // Filologiya məsələləri. -2007. -№ 6. -s.251-267.

2008

55. Mirzə Əli Möcüzün nəsrə yazdığı bir məktub haqqında bəzi qeydlər // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (ictimai və humanitar elmlər seriyası). -2008. -№ 1. -s.195-202.

M.Ə.Möcüzün dostu və müasiri Məcid Parsiyə məktubu haqqında.

56. Mirzə Əli Möcüz müasirlərinin xatirələrində // Filologiya məsələləri. -2008. -№ 1. -s.296-311.

57. Mirzə Əli Möcüz necə “kəşf” olundu // AMEA-nın Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). -2008. -№ 3. -s.17-22.

58. Mirzə Əli Möcüzə aid edilən saxta bir şeirin tarixçəsi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (ictimai və humanitar elmlər seriyası). -2008. -№ 3. -s.180-185.

M.Ə.Möcüzün kitablarına daxil edilən “Lənin” şeiri haqqında.

59. Mirzə Əli Möcüzün təbrizli müasiri // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri (humanitar elmlər və pedaqogika seriyası). -2008. -№ 4 (24). -s.89-92.

Görkəmli kitabşünas-alim H.M.Naxçıvani ilə

M.Ə.Möcüzün dostluğu və ədəbi əlaqələri haqqında.

60. Mirzə Əli Möcüzün İran şahı Rza Pəhləviyə münasibəti haqqında mülahizələr // Filologiya məsələləri. -2008. -№ 5. -s.348-356.

61. Mirzə Əli Möcüzün əsərlərinin Bakı nəşrlərində siyasi-ideoloji təhriflər // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı Slavyan Universiteti. -2008.-№ 6. -s.155-160.

2009

62. Mirzə Əli Möcüzün avtoqraflarının H.M. Naxçıvanının şəxsi kitabxanasına aparılmasının tarixçəsi // Bakı Slavyan Universitetinin Elmi Əsərləri (dil və ədəbiyyat seriyası). -2009. -№ 1. -s.63-67.

63. Mirzə Əli Möcüzün ailə mühiti və təhsili // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (ictimai və humanitar elmlər seriyası). -2009. -№ 1. -s.220-225.

64. Mirzə Əli Möcüz haqqında ilk tədqiqlər // Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi Xəbərlər (fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası). -2009. -№ 2. -s.108-113.

65. Mirzə Əli Möcüzün ədəbi irsinin toplanılmasında Əli ağa Naxçıvanının rolu // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri (ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, sənətşünaslıq və pedaqogika

seriyası). -2009. -№ 2 (27). -s.114-118.

66. Mirzə Əli Möcüz dərslik, antologiya, müntəxabat, ensiklopediya, lüğət, bibliografiya və məlumat kitablarında // Filologiya məsələləri. -2009. -№ 2. -s.251-263.

67. Mirzə Əli Möcüzün həyatının Şahrud mərhələsi // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). -2009. -№ 3. -s.53-57.

68. Mirzə Əli Möcüzün vəfatı və məzarı haqqında bəzi qeydlər // “Azərbaycan” jur., 2009. -№ 3. -s.179-180.

69. Mirzə Əli Möcüzün Cənubi Azərbaycanda tədqiqinə dair // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (ictimai və humanitar elmlər seriyası). -2009. -№ 3. -s.223-228.

70. Mirzə Əli Möcüzün əsərlərinin toplanılmasında ilk addımlar // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı Slavyan Universiteti. -2009. -№ 6. -124-130.

71. Mirzə Əli Möcüzün mühiti və farsdilli müasirləri // Filologiya məsələləri, -2009. -№ 10. -s.456-464.

2010

72. Mirzə Əli Möcüzün “Molla Nəsrəddin” jurnalı və Cəlil Məmmədquluzadə ilə əlaqələrinə dair bəzi qeydlər // Gəncə Dövlət Universiteti.

Elmi Xəbərlər (fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası). -2010. -№ 1. -s.147-153.

73. Cənubi azərbaycanlı müasirləri Möcüz haqqında // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (ictimai və humanitar elmlər seriyası). -2010. -№ 1. -s.198-202.

74. Mirzə Əli Möcüzlə Mirzə Ələkbər Sabirin əlaqələri haqqında // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri (humanitar elmlər seriyası). -2010. -№ 1. -s.33-36.

75. Mirzə Əli Möcüzün mühiti, həyatı və fəaliyyəti (1921-1933) // Filologiya məsələləri. -2010. -№ 7. -s.321-332.

76. Mirzə Əli Möcüzün şeirləri xarici dillərdə // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (ictimai və humanitar elmlər seriyası). -2010. -№ 3. -s.189-194.

2011

77. Mirzə Əli Möcüzün həyatının Şəbüstər mərhələsi (1906-1920) // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (ictimai və humanitar elmlər seriyası), 2011. -№ 1. -s.178-

78. Mirzə Əli Möcüzün əsərlərinin yeni Bakı nəşrləri // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri (humanitar elmlər seriyası). -2011. -№ 1. -s.31-

79. Əliəğa Vahidin Mirzə Əli Möcüzə həsr etdiyi bir poema haqqında // АМЕА Нахçıван Bölməsinin Xəbərləri (ictimai və humanitar elm-lər seriyası). -2011. -№ 3. -s.160-165.

Rus dilində

80. Творческий путь Мирзы Али Моджуза. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Ваку 1982.-25 с.

81. Литература революционного периода // Газета “Советская Нахичевань”. -20 ноября 1984 г.

82. Языком документов (с Ф.Джафаровым) // Газета “Советская Нахичевань”. -30 июля 1986 г.

83. Два воспоминания // Газета “Советская Нахичевань”. -9 октября 1986 г.

84. Научное общество далекой Нахичевани // Газета “Советская Нахичевань”. -12 ноября 1987 г.

85. История представления поэта Южного Азербайджана Мирзы Али Моджуза русскоязычному читателю // Международный научный журнал. Москва. -2009. -№ 4. -с.70-72.

86. Об одном неопубликованном письме Мирзы Али Моджуза // YLT Tağılımı (Достояние нации). Научное приложение международного научно-педагогического журнала

“Высшая школа Казахстана”. Министерство образования и науки Республики Казахстан. Алматы. -2011. -№ 3. -с.190-193.

Türkiyədə

87. Mirze Eli Möcüz İstanbulda // Kardeş Kalemler dergisi, İzmir. -2008. -№ 14. - s.81-87.

88. İranlı möcüzşünaslar // Kültür evreni dergisi. Ankara. -2009. -№ 4. -s.413-418.

89. Yunus Əmrə dilini Cənubi Azərbaycanda yaşadan Mirzə Əli Möcüzün mühiti, həyatı və ədəbi irsi // Avrasiya Kurumu Sempozyum Bildirileri. 6. Nizamiden Yunus Emreye, Kemal Atatürkten Haydar Aliyeye uzanan sevgi və barış yolu sempozyumu bildirileri. (11-12 eylül 2009 / Nahçıvan-Azərbaycan). Ankara. -2010. -s.170-174.

90. Mirzə Əli Möcüzün əsərlərinin iki nəşri haqqında bəzi qeydlər // Kültür evreni dergisi. Ankara. -2010. -№ 6. -s.270-276.

91. Mirze Eli Möcüzün eserlərinin neşri tarixindən // Avrasiya Kurumu Sempozyum Bildirileri 7. Nizamiden Yunus Emriye, Kemal Atatürkdən Haydar Aliyeye uzanan sevgi və barış yolu sempozyumu bildirileri (22-23 mayıs 2010 / Yıldırım-Bursa). Ankara. -2011. -s.200-205.

92. Türk edebiyatının Mirza Ali Möcüzün yazın həyatı üzərindəki etkisi // Güney Kafkasya

Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri (Ordu Üniversitesi Sosial Bilimler Enstitüsü). Ordu. -2011. -s.257-264.

İranda

93. Şəbüstər mühiti və Mirzə Əli Möcüz (uşaqlıq və yeniyetməlik illəri) // “Yaprağ” məcəlləsi. Qorqan (İran). -2010. -№ 50. -s.79-85.

Kanadada

94. Doktor M.T.Zehtabının Mirzə Əli Möcüz haqqında araşdırmaları // Azərtürk-internasional dərgisi. Kanada. -2009. -№ 9. -s.11-16.

TƏRTİBLƏRİ

95. Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan 25 sual // Sınaq kitabçası. Naxçıvan Türk Liseyinin hazırlıq kursları. -1996. -s.10-11.

96. Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan 25 sual // Sınaq kitabçası. Naxçıvan Türk Liseyinin hazırlıq kursları. -1997. -s.11-12.

97. Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan 25 sual // Sınaq kitabçası. Naxçıvan Türk Liseyinin hazırlıq kursları. -1997. -s.13-14.

98. Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan 255 sual kitabı. Naxçıvan Türk Liseyinin hazırlıq kursları. I hissə. 1997. -s.7-34.

99. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Dörd cildə. II cild. -1983. -s.75-96.

100. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı: Nurlan, 2005, -196 s.

101. Mirzə Əli Möcüz. Biblioqrafiya. Bakı: Nurlan, 2007. -148 s.

Rəsmi opponetlik etdiyi dissertasiyalar

102. Əlidust M.A. Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın ədəbi irsi (namizədlik). 10.01.01. Naxçıvan, 2005. – K.Əliyevlə birlikdə.

103. Əsgərzadə L.S. Hüseyin Cavid və Şərq (namizədlik). 10.01.01. Naxçıvan, 2005. – K.Əliyevlə birlikdə.

104. Cəlilova A.E. Bayrək Quşçuoğlu şeirlərinin ideya-məzmun və bədii xüsusiyyətləri (namizədlik). 10.01.01. Naxçıvan, 2007. – Ə.Səfərli ilə birlikdə.

105. Nemətova S.N. Ağı janrı və onun poetikasını (namizədlik). 10.01.09; 10.01.01. Naxçıvan, 2008. – M.İmanovla birlikdə.

106. Vəhdətniya D.M. Məşrutə hərəkatı dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı (namizədlik). 10.01.01. Naxçıvan, 2009. – K.Əliyevlə birlikdə.

107. Qasimov R.A. Cəlil Məmmədqulzadə yaradıcılığında “kiçik” adam obrazlarının ictimai-bədii funksiyaları (namizədlik). 10.01.01. Naxçıvan, 2011. – K.Əliyevlə birlikdə.

HAQQINDA BƏHS EDƏN MƏNBƏLƏR

1971

108. Məmmədov T. Xalq şairinin xatirəsi // “Şərq qapısı” qəz., 1971. -21 mart.

M.S.Ordubadi adına Naxçıvan Respublika kitabxanasında S.Vurğunun anadan olmasının 65 illiyi münasibətilə xatirə gecəsində F.Xəlilovun “S.Vurğun əsərlərinin dili” mövzusunda məruzəsi haqqında da məlumat verilir.

1973

109. Məmmədova M. Xalq yazıçısı oxucuların qonağıdır // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1973. -17 mart.

Yazıçı Mirzə İbrahimovla oxucuların görüşündə F.Xəlilovun da çıxış etməsi bildirilir.

1974

110. Məmmədova C. Vətən haradan başlayır // “Şərq qapısı” qəz., 1974. -8 avqust.

F.Xəlilovun hərbi xidməti haqqında

111. Kərimov C. Ailə səadəti // “Şərq qapısı” qəz., 1974. -2 noyabr.

F.Xəlilovun ali məktəbdəki təhsil illərinin uğurları və hərbi xidməti haqqında bəhs olunur.

1975

112. Rəsulov N. Dağlarda şeypur səslənir // “Şərq qapısı” qəz., 1975. -25 iyul.

“İnşaatçı” düşərgəsində istirahət edən məktəblilərə F.Xəlilovun Batabatdakı “Fərhad evi” haqqında söhbətindən bəhs olunur.

113. Məmmədli Q. Tələsik nəticə çıxarmayaq // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1975. -23 avqust.

F.Xəlilovun qəzetin həmin nömrəsində dərc olunan “İlk tamaşanın tarixi” adlı məqaləsi haqqında mülahizələr.

1978

114. Quliyev T. İlk zəng // “Şərq qapısı” qəz., 1978. -2 sentyabr.

Naxçıvan şəhərindəki H.Cavid adına 5 nömrəli orta məktəbin fəaliyyətindən bəhs olunur. F.Xəlilovun da məktəbin qabaqcıl müəllimlərindən biri olması göstərilir.

1980

115. Məmmədov A. Mütəşəkkil surətdə // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1980. -10 iyun.

Naxçıvan şəhərindəki H.Cavid adına 5 nömrəli orta məktəbdə keçirilən buraxılış imtahanları və F.Xəlilovun şagirdlərinin nümunəvi inşa yazılarından bəhs olunur.

116. Əliyev V. Ədəbiyyat dərslərində vətənpərvərlik tərbiyəsi // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1980. -11 noyabr.

F.Xəlilovun ədəbiyyat dərslərində vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılınması haqqında.

1981

117. Əliyev Y. Faydalı təşəbbüsə qoşulan məktəb // “Azərbaycan məktəbi” jur., 1981. -№ 1. -s.28-31.

Naxçıvan şəhərindəki H.Cavid adına 5 nömrəli orta məktəbin fəaliyyətindən bəhs edərkən F.Xəlilovun dərslərinin pedaqoji kollektiv tərəfindən təcrübə məktəbi adlandırılması qeyd olunur.

1982

118. Qulubəyova A. Xatirələr dilə gəlir // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1982 -21 aprel.

Naxçıvan şəhərindəki H.Cavid adına 5 nömrəli orta məktəbdə keçirilən elmi-nəzəri konfransda F.Xəlilovun “H.Cavidin həyatının İstanbul dövrü” mövzusunda məruzə etməsi də bildirilir.

119. Ədəbiyyat dərnəyi (fotoşəkil) // “Azərbaycan müəllimi” qəz., 1982. -20 avqust.

H.Cavid adına 5 sayılı orta məktəbdə F.Xəlilovun rəhbərlik etdiyi ədəbiyyat dərnəyinin üzvləri.

1983

120. Sərhədsiz söz sərvətimiz (Redaksiya məlumatı) // “Azərbaycan” jur., 1983. -№ 5. -s.91.

Bakıda “Elm” nəşriyyatı tərəfindən çapa hazırlanan “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”nın tərtibçilərindən bitinin də F.Xəlilovun olması duqqətə çatdırılır.

121. Atayev M. Hansı fakta inanmalı? // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1983.- 10 iyun.

Naxçıvanda göstərilən ilk teatr tamaşası haqqında tədqiqatçı Q.Məmmədli və F.Xəlilovun polemikası da diqqət mərkəzinə çəkilir.

122. Axundov N. Tağıyev R. Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığı. Biblioqrafiya (1920-1975). Bakı: Elm, 1983. -s.689.

F.Xəlilovun 1975-ci ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc olunan “İlk tamaşanın tarixi” məqaləsi haqqında da məlumat verilir.

123. İnstitutdan / Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Dörd cildə. II cild. Bakı: Elm, 1983. -s.5-7.

Cildə daxil edilən M.Ə.Möcüzün əsərlərinin F.Xəlilovun toplanması haqqında məlumat verilir.

124. Əsgərov Ə. Elmin çətin yollarında // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1983. -3 dekabr.

F.Xəlilovun elmi yaradıcılığı haqqında.

125. Əliyev V. S.Vurğunun irsinin tədrisində mənəvi tərbiyə // ”Azərbaycan müəllimi” qəz., 1983. -2 dekabr.

F.Xəlilovun ədəbiyyat dərslərində S.Vurğunun irsinin tədrisi haqqında.

1984

126. Redaksiya poçtu. Ümumxalq işi // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1984. -28 fevral.

Azərbaycan Respublikasında keçirilən məktəb islahatı ilə əlaqədar olaraq F.Xəlilovun bir təklifi haqqında da bəhs olunur.

127. El məhəbbəti // “Azərbaycan müəllimi” qəz., 1984. -13 iyun.

Redaksiya bir çox müəlliflərlə yanaşı F.Xəlilovun da H.Cavidə aid qəzetə göndərdiyi “H.Cavid Cənubi Azərbaycanda” məqaləsinin sənətkarı dəyərləndirən yazı olduğunu vurğulayır.

128. Həbibov İ. Tələbələrin elmi-tədqiqat işlərinin təşkili yolları. Naxçıvan. -1984. –s.33.

Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutu Tələbə Elmi Cəmiyyətinin fəal üzvlərindən biri kimi F.Xəlilovun da adı qeyd olunur.

1985

129. Alməmmədov S. Maraqlı müzakirə // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1985. -13 aprel.

M.S.Ordubadı adına Naxçıvan Respublika kitabxanasında yerli yazıçı B.İsgəndərovun “Günəş həmişə olacaq” kitabının müzakirəsində F.Xəlilovun da çıxış etməsi bildirilir.

130. Bağirov A. Müəllim-alim // Naxçıvan Muxtar Respublikası Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun bülleteni. -1985. -aprel.

F.Xəlilovun elmi-pedaqoji fəaliyyəti haqqında.

131. Dərs prosesindən bir görünüş // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1985. -15 may.

F.Xəlilovun Naxçıvan şəhərindəki H.Cavid adına 5 nömrəli orta məktəbdə dərsi zamanı çəkilən fotosəkil.

132. Cəlilov N. Əməyin yüksək qiyməti // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1985. -26 noyabr.

F.Xəlilovun da nümunəvi pedaqoji fəaliyyətinə görə metodist-müəllim adına layiq görülməsi bildirilir.

133. Abdullayev R., Məmmədov Ş. Məktəb islahatı: problemlər və vəzifələr. Ana dili təlimini təkmilləşdirmənin istiqamətləri // “Azərbaycan müəllimi” qəz., 1985. -6 dekabr.

Azərbaycan Respublikası Maarif Nazirliyi, Ali Orta İxtisas Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan EA-nın birgə hazırladığı “Məktəb islahatının həyata keçirilməsi şəraitində Azərbaycan dili təliminin vəziyyəti və onun daha da təkmilləşdirilməsi yolları” mövzusunda Bakıda keçirilən elmi-praktik konfransda F.Xəlilovun “V-VIII siniflər üçün Azərbaycan dili dərslərinə tərifi və qaydalar haqqında” etdiyi çıxışı da şərh olunur.

1986

134. Abuzərli Q. Partiya təşkilatı və məktəb islahatı // “Azərbaycan müəllimi” qəz., 1986. -29 yanvar.

Naxçıvan şəhərindəki H.Cavid adına 5 nömrəli orta məktəbin fəaliyyəti haqqında bəhs olu-

nur, F.Xəlilovun da adı məktəbin qabaqcıl müəllimləri sırasında çəkilir.

135. Abdullayeva H. Tərcümeyi-hal dərslərində diyarşünaslıq materiallarından istifadə // “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” məcmuəsi. -1986. -№ 1. -s.24-27.

F.Xəlilovun ədəbiyyat dərslərində diyarşünaslıq materiallarından istifadəsi haqqında.

136. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili təlimin vəziyyəti və məktəb islahatı baxımından onun təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqamətləri // “Azərbaycan məktəbi” jur., 1986. -№ 2. -s.5.

Azərbaycan Respublikası Maarif Nazirliyi, Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi və Azərbaycan EA ilə birlikdə 1985-ci ilin sonunda “Məktəb islahatının həyata keçirilməsi şəraitində Azərbaycan dili təliminin vəziyyəti və onun daha da təkmilləşdirilməsi yolları” mövzusunda keçirdiyi respublika elmi-praktik konfransında Naxçıvan şəhərindəki H.Cavid adına 5 nömrəli orta məktəbin müəllimi F.Xəlilovun da çıxış etməsi bildirilir.

137.”Molla Nəsrəddin”- 80 // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1986. -8 aprel.

Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu və Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun C.Məmmədquluzadənin anadan olmasının 120, “Molla Nəsrəddin” jurna-

lının nəşrə başlamasının 80 illiyi münasibəti ilə keçirilən elmi konfransda F.Xəlilovun “C. Məmmədquluzadənin aktyorluq fəaliyyətini təsdiq edən bir sənəd” mövzusunda məruzə etməsi haqqında da məlumat verilir.

138. İbrahimova S. Dərs-məşğələ // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1986. -15 may.

N.Nərimanovun anadan olmasının 116 illiyi münasibəti ilə F.Xəlilovun Naxçıvan Muxtar Respublikası C.Məmmədquluzadə adına Ədəbiyyat Muzeyində keçdiyi dərs-məşğələ haqqında.

139. Əsgəri Z. Ədəbi tədqiqlər // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1986. -4 iyul.

F.Xəlilovun “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri” (1985) adlı kitaba daxil edilən “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və Möcüz” məqaləsi haqqında da məlumat verilir.

140. Redaksiya qeydi // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1986. -26 dekabr.

Redaksiya F.Xəlilovun F.Cəfərovla birlikdə yazdığı “Sənədlər həqiqəti açır” məqaləsini təqdir edir.

1987

141. Camalova Z. Ədəbi-bədii gecə // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1987. -7 fevral.

M.F.Axundovun anadan olmasının 175 illiyi münasibəti ilə Naxçıvan şəhərindəki H.Cavid adı

na 5 nömrəli orta məktəbdə təşkil olunan ədəbi-bədii gecədə F.Xəlilovun da çıxış etməsi göstərilir.

142. Məmmədov K. Klubun ilk məşğələsi // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1987. -25 fevral.

Naxçıvan Respublika Uşaq Kitabxanasında yaradılan Adil Babayev adına uşaqlar üçün nəsr və poeziya klubunun birinci məşğələsində F.Xəlilovun A.Babayevin həyatı və yaradıcılığı haqqında məruzə etməsi bildirilir.

143. Bağırov A. “Leksika” bəhsinin təkrarına aid dərslərin optimal tədrisi // “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” məcmuəsi. -1987. -№ 1. –s.33-36.

F.Xəlilovun orta məktəbdə “Leksika” bəhsinin təkrarına həsr olunan dərsləri haqqında.

144. Rzayev Ə. Elmi konfrans // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1987. -23 may.

Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda M.Ə.Sabirin anadan olmasının 125 illiyinə həsr olunmuş “Mirzə Ələkbər Sabir və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi” mövzusunda keçirilən elmi konfransda F.Xəlilovun “XX əsr Azərbaycan şeirində Sabir ənənələri” mövzusunda məruzə etməsi haqqında da məlumat verilir.

145. Ədəbiyyat həvəskarlarının nəzərinə // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1987. -18 dekabr.

F.Xəlilovun Naxçıvan Dövlət Ədəbiyyat Muzeyində təşkil olunan “Mirzə Cəlil lektoriyası”nda “Cəlil Məmmədquluzadənin naməlum məktubu” mövzusunda edəcəyi məruzə haqqında məlumat verilir.

146. Muzeyin 20 yaşı var (Redaksiya məlumatı) // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1987. - 24 dekabr.

C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Ədəbiyyat Muzeyinin 20 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli iclasda F.Xəlilovun çıxışı haqqında.

1988

147. Qarayev Y. Tənqidin gəncliyi / Meyar şəxsiyyətdir. Bakı: Yazıçı, 1988. -s.418.

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan şöbəsində fəaliyyətə başlayan tənqid bölməsinin üzvlərindən İ.Həbibov, Ə.Qədimov, M.Cəfərovla yanaşı F.Xəlilovun da elmi axtarışlarından bəhs olunur.

147^a. Mirzə İbrahimov. Fotoalbom. Tərtibçilər Quliyev N., Salmanov Ş. Bakı: İşıq, 1988. – s.132.

F.Xəlilovun Azərbaycan MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı şöbəsinin əməkdaşları ilə birlikdə çəkilən fotosəkli də verilmişdir.

148. Suallara cavab // “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” məcmuəsi, 1988. -№ 1. -s. 65-66.

Prof. Ə.Əfəndizadənin F.Xəlilovun qiymət normalarındakı ziddiyyətlərlə bağlı sualını cavablandırır.

149. Nəbiyeva C. Xəzinə sahibləri // “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1988. -13 iyul.

Naxçıvanda yaşayan ziyalıların, o cümlədən F. Xəlilovun da zəngin şəxsi kitabxanasından söz açılır.

1990

150. Məmmədli Q. Sizə kim lazımdır (Məlumat kitabı). Bakı: Maarif, 1990. -s.115.

F.Xəlilovun M.Ə.Möcüz haqqında Azərbaycan EA-nın Xəbərlərində dərc olunan “Mirzə Əli Möcüzün avtoqrafları” adlı məqaləsi haqqında da məlumat verilir.

151. Musayev Y. Məktəbi yenidən qurmalı // “Şərq qapısı” qəz., 1990. -1 sentyabr.

Naxçıvan şəhər xalq təhsili işçilərinin avqust müşavirəsində F.Xəlilovun çıxışından bir hissə verilmişdir.

152. Cəlil Məmmədquluzadə və ədəbi mühiti (metodik göstəriş). Tərtib edəni İ.Həbibov. Bakı, 1990.-s.29.

C.Məmmədquluzadəyə aid xüsusi kursun tədrisində istifadə edilməsi zəruri sayılan ədəbiyyat siyahısında F.Xəlilovun “Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılıq yolu” adlı namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı da göstərilmişdir.

1991

153. Əliyev E. Mənəvi saflıq nümunəsi // “Şərq qapısı” qəz., 1991. -15 fevral.

N.Nərimanovun anadan olmasının 120 illiyi münasibəti ilə Naxçıvan şəhərindəki H.Cavid adına 5 nömrəli orta məktəbdə keçirilən elmi-praktik konfransda F.Xəlilovun da məruzə etməsi bildirilir.

154. Mollayev İ. Əqidəli insan // “Şərq qapısı” qəz., 1991. -20 fevral.

Naxçıvanlı ziyalı M.Mirheydərzadənin ictimai-siyasi və elmi fəaliyyəti haqqında bəhs edən müəllif F.Xəlilovun onun “Noraşen dairəsinə səyahət” adlı yazısını aşkara çıxarıb çap etdirməsini ehtirama layiq bir iş kimi qiymətləndirir

1993

154^a.Təbrizli möcüzşünas. “Səhər” qəz., 1993. - 15 iyul.

İlk dəfə Bakıya gələn və “Səhər” qəzetinin qonağı olan cənubi azərbaycanlı möcüzşünas M. Niqabi Şimali Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından F.Xəlilovla da məktublaşmasından söz açır.

1997

155. Naxçıvan Türk Liseyi Hazırlıq Kursları (Buklet, şəkilli). Naxçıvan. -1997.

F.Xəlilovun da həmin kurslardakı fəaliyyəti əks etdirilir.

156. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. -1997. -s.184.

F.Xəlilovun (F.Cəfərovla birlikdə) M.F.Axundovun “Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediya-sının 1887-ci ildə Naxçıvanda tamaşaya qoyulması haqqında “Naxçıvan uyezd naçalniki həzrətlərinə” göndərilən teleqramın mətninin Azərbaycan dilinə tərcüməsini dəqiqləşdirməsi qeyd olunur.

1998

156^a. Həbibbəyli İ. Biblioqrafiya. Bakı: Elm, 1998. -s.66.

1979-cu ildə Naxçıvanda akademik M.C.Cəfərovun 70 illik yubileyi günlərində F.Xəlilovun yubilyar və dıgər şəxslərlə çəkilmiş fotosəkkli də verilmişdir.

1999

157. Niqabi M. Mirzə Əli Möcüzün hüviyyəti və ana dili // “Pəyame-no”qəz., Təbriz. -1378 ordubehişt (1999.-21 aprel).

M.Ə.Möcüz haqqında F.Xəlilovun apardığı araşdırmalardan da bəhs olunur.

2001

158. Əhmədov T. Ədəbi-bədii fikir tarixindən. Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” nəşriyyatı, 2001. -s.346.

F.Xəlilovun “Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılıq yolu” mövzusunda namizədlik dissertasiyası yazması və müdafiə etməsi qeyd olunur.

158^a.Həbibbəyli İ. Biblioqrafiya. Bakı: Elm, 2001. -s.65.

F.Xəlilovun akademik M.C.Cəfərov, A.Zamanov, Ə.Mirəhmədov və digər ədəbiyyatşünaslarla birlikdə çəkilən fotosəkli də verilmişdir.

2002

159. Ələsgərova S. Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri. Bakı: ADPU, 2002. -182 s.

Monoqrafiyanın müxtəlif səhifələrində F.Xəlilovun “Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılıq yolu” adlı namizədlik dissertasiyasına da isnad olunmuşdur

2005

160. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, 2005. -s.269.

Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmiş və müdafiə edilmiş dissertasiyalar haqqında bəhs olunarkən F.Xəlilovun 1982-ci ildə “Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılıq yolu” mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası haqqında da məlumat verilir.

161. Kitablar aləmində // “Oğuz yurdu” qəz., 2005. -21 sentyabr.

F.Xəlilovun “Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət” kitabı haqqında məlumat verilir.

162. Hüseyn Cavid: həyatı və sənət yolu. Bakı: Elm, 2005. – s.101,112.

F.Xəlilovun Hüseyn Cavid haqqında yazdığı məqalələr haqqında da məlumat verilir.

163. Nağısoylu M. Naxçıvan diyarının yaxın və uzaq keçmişi tarixi sənədlərdə // “Elm” qəz., 2005. -27 sentyabr.

F.Xəlilovun “Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət” kitabı haqqında.

2006

164. Rəhimov N. Naxçıvan Tarix Etnoqrafiya Müzeyinin təşkilində Tədqiq-Tətəbbö Cəmiyyətinin rolu // “Şərq qapısı” qəz., 2006. -11 fevral.

Məqələdə F.Xəlilovun tərtib etdiyi “Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət” kitabındakı materiallardan da istifadə olunmuşdur.

2007

165. Naxçıvan Dövlət Universitetinin yetirmələri. Tərtib edən V.Məmmədov. NDU “Qeyrət” nəşriyyatı, 2007. -s.21.

F.Xəlilovun “Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılıq yolu” mövzusunda namizədlük dissertasiyası yazması haqqında da məlumat verilir.

166. Əhmədov T. Biblioqrafik məlumat toplusu. Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2007. -s.147.

T.Əhmədovun “Nəriman Nərimanov” kitabı-
na F.Xəlilovun yazdığı rəy haqqında

167. Kamil Vəli Nərimanoğlu. Mirzə Əli Möcüz dünyası (ön söz) / M.Ə.Möcüz şeirləri. Bakı: Oskar, 2007. -s.3-5.

Kitabın çapa hazırlanmasında F.Xəlilovun əsərlərindən istifadə olunması və onun Möcüzlə bağlı bir sıra mühüm məsələlərə aydınlıq gətirməsi qeyd olunur.

168. Mailoğlu H.M. Mirzə Əli Möcüz (ön söz) / Mirzə Əli Möcüz. Şeirlər (ərəb əlifbası ilə). Bakı: Oskar, 2007. -s.5-6.

F.Xəlilovun M.Ə.Möcüz haqqında apardığı araşdırmalardan da söz açılır.

169. Əsgərli Ə. “Mirzə Əli Möcüz” monoqrafiyası oxucuların ürəyincə olacaq. // «Şərq qapısı» qəz., 2007. -25 sentyabr.

F.Xəlilovun “Mirzə Əli Möcüz. Biblioqrafıya” kitabı haqqında.

170. Qaradağlı V. Yeni kitablar // “Respublika” qəz., 2007. -4 noyabr.

F.Xəlilovun Bakıda “Nurlan” nəşriyyatı tərəfindən çap olunan “Mirzə Əli Möcüz. Biblioqrafiya” kitabı haqqında da məlumat verilir.

2008

171. Əsgərzadə L. Mollaxanadan başlanan yol // Filologiya məsələləri. -2008. -№ 1. -s.340-349.

Məqalədə F.Xəlilovun “H.Cavidin həyatının Naxçıvan mərhələsi” məqaləsinə də isnad edilmişdir.

172. Mailoğlu H.M. Mirzə Əli Möcüz // “Araz-Azərbaycan”qəz., Urmiya. -2008. -21 may.

Məqalədə F.Xəlilovun M.Ə.Möcüzlə bağlı tədqiqatları haqqında da məlumat verilir.

2009

173. Sadıqzadə N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi mühitin araşdırılması / XX əsrdə Naxçıvanda ədəbiyyatşünaslığın inkişafı. Bakı: Elm, 2009. - s.91-94.

F.Xəlilovun M.Ə.Möcüzə aid araşdırmaları haqqında.

174. Mirzə Əli Möcüzə aid yeni kitablar // “Azərtürk-internasional” dərgisi, Kanada, 2009. - № 9. -s.17-18.

F.Xəlilovun “Mirzə Əli Möcüz. Biblioqrafiya” və ”Mirzə Əli Möcüzün əlyazmaları” kitabları haqqında.

175. Niqabi M. Mirzə Əli Möcüzün ədəbi irsinin fəhristi // “Azərtürk-internasional” dərgisi, 2009-№ 9. -s.19.

F.Xəlilovun M.Ə.Möcüzə həsr olunan kitabları haqqında da məlumat verilir.

2011

176. Fərman Xəlilov / Azərbaycan yazıçıları (XXI yüzillikdə). Ensiklopedik məlumat kitabı.

Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2011. -s.345.

F.Xəlilovun həyatı və elmi yaradıcılığı haqqında məlumat verilir.

2012

177. Fərman Xəlilov – 60. “Ədəbiyyat qəzeti”. 1912. -16 mart.

F.Xəlilovun anadan olmasının 60 illiyi münasibəti ilə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təbriki.

Fars dilində

178. Doktor Fərman Xəlilov və pejuheşhayəş dər zəmineye-ədəbiyyate-İran (Doktor Fərman Xəlilovun İran ədəbiyyatına aid araşdırmaları) // Məcəlləye-“Əndişeye-fərhəngi”.İran (Xoy), 1389 (2010). -№ 26. -s.29.

F.Xəlilovun elmi yaradıcılığı haqqında.

Türk dilində

179. Doç.Dr.Bilgehan A. Gökdağ. Mirze Eli Mocuz Hakkında üç eser // Karadeniz Araştırmaları. Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi. Ankara. -2011. № 30. -s.168-171.

F.Xəlilovun “Mirzə Əli Möcüz. Biblioqrafiya”, Mirzə Əli Möcüzün əlyazmaları” və “Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz” kitabları haqqında.

**AVTOQRAFLARDA XOŞ ARZULAR,
XATİRƏLƏR...**

Yəhya Seyidov. Süleyman Rəhimov(həyatı və yaradıcılığı haqqında qısa öçerk). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971. -103 s.

Hörmət və ehtiramla sizə həyatda və ədəbiyyatda böyük müvəffəqiyyətlər arzusu ilə.

Müəllifdən.

20.VI.1973.

İslam Ağayev. Əliqulu Qəmküsar. Bakı: Elm, 1976. -120 s.

Dostum Fərman müəllimə elmi işlərində və şəxsi həyatında müvəffəqiyyətlər arzusu ilə.

İslam. 29 mart 1977-ci il.

Teymur Əhmədov. Nəriman Nərimanovun dramaturgiyası. Bakı: Elm, 1971. -276 s.

Mehriban dostum Fərman Xəlilova ən gözəl arzularla xatirə.

Yeni ildə - 1978-ci ildə və hər zaman sənə möhkəm cansağlığı, xoşbəxt günlər, elmi fəaliyyətinə qələbələr...

Müəllifdən (imza) .

Bakı şəhəri, 6.1.1978.

Zahid Əkbərov. Hüseyin Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi. Bakı: Elm, 1977. -150 s.

Gözəl insani keyfiyyətlərilə fəxr etdiyim həmyerlim, təvazökar insan, institutumuzun istedadlı dissertantı Fərman Xəlilova ən yaxşı arzularla.

Müəllif (imza).

Bakı, 1978.

M.Ə.Talıbov. Kitab yüklü eşşək. Farscadan tərcümə edən **Mirəli Mənafi**. Bakı: Yazıçı, 1979. -124 s.

Hörmətlə şöbəmizin (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi nəzərdə tutulur – F.X.) istedadlı kadri və mənim səmimi dostum Fərman Xəlilov yoldaşa yadigar.

Mirəli Mənafi (imza).

Bakı, 26.III. 1980.

Əli Saləddin. Azərbaycan şeiri və folklor (XIX-XX əsrlər). Bakı: Elm, 1982. -164 s.

Lap təzə-tər kandidat Fərman Xəlil qardaşıma. Naxçıvanda keçirdiyimiz o xoş Qəmkiisar günlərinin və sənin möcüzəli müdafiənin səmimi duyğularının təsiri altında bu kitabı sənə təqdim edir və sənə bir dünya sevinc arzulayıram.

Müəllif (imza).

Bakı, 24-28.XII.1982

Kamran Dadaşoğlu. Dünyamız uşaq gözündə. Bakı: Gənclik, 1984. -256 s.

Köhnə dostum Fərmana möhkəm cansağlığı arzusu ilə. (imza) 14.VII.84.

Bayram İskəndərov. Günəş həmişə olacaq (hekayələr). Bakı: Gənclik, 1984. -72 s.

İstedadlı alim, tələbkar insana – Fərman müəllimə müəllifdən kiçik hədiyyə.

7.12.1984.

Kamran Əliyev. XX əsr romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri. Bakı: Elm, 1985. -120 s

Dostum və həmkarım Fərmana ən xoş arzula

Kamran.

03.04.86.

Dil və ədəbiyyat (ərəb əlifbası ilə). Tehran: Atropat Yayın Evi, ilsız. -175 s.

Həyatda dəqiqliyi sevən, bütün fəaliyyəti ilə ona bağlı olan, ədəbiyyatımızın yorulmaz tədqiqatçısı Fərman bəyə Təbrizdən kiçik xatirə.

Əli Şamilov.

21.11.1990.

İsa Həbibbəyli. *Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti, müasirləri.* Bakı: Azərnaşr, 1997. -684 s.

Əsl tədqiqatçı və maarifçi-ziyalı kimi həmişə ehtiram bəslədiyim hörmətli Fərman müəllim üçün xoş arzularla müəllifdən.

(imza)

11.10.1997.

Məmmədli Niqabi. Simayi-Dizəcxəlil. Tehran: Əndişeyi-no, 2001. -189 s.

Dizəcxəlil monoqrafiyasını hörmətli qələm dostum Fərman Xəlilova ithaf edirəm.

Müəllifdən (imza).

16 avqust 2002.

Vaqif Məmmədov. Seçilmiş əsərləri. İki cild-də. I c. Bakı: Şirvannəşr, 2008. -288 s.

Elminə və şəxsiyyətinə hörmət bəslədiyim Fərman müəllimə müəllifdən xatirə olaraq.

(imza)

17.VIII.2008.

Hüseyn Həşimli. “Yeni Fyuzat” jurnalı (1910-1911-ci illər). Bakı: Elm və Təhsil, 2010. -448 s.

Ədəbiyyatımızın tədqiqinə ciddi töhfələr vermiş, istedadlı və məhsuldar alim hörmətli Fərman müəllim üçün yeni uğurlar diləyi ilə.

H.Həşimli (imza).

08.02.2011.

Alxan Bayramoğlu. Bənzərəm bir qocaman dağa ki... Bakı: Elm, 2010. -424 s.

Zəhmətkeş və orijinal üslublu alim Fərman Xəlilova tezliklə elmlər doktoru dərəcəsi alması və uzun ömür sürməsi arzusu ilə.

Alxan (imza).

04.11.2011.

MƏKTUBLAR

F.Xəlilova yazılan məktublar

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun məktubu

Əzizim Fərman!

Məktubunu və fotosəkli aldım. Təkcə mənə deyil, oxuyanların hamısını sevindirdi, maraqlandırdı. İş yoldaşlarımı da, evdəkiləri də.

Mən Bakıya gələndən sonra müəllimlərimi unutmamış, hamısına məktub yazmışam. Bakıya gələnlərə də ilk sualım bu olmuşdur: Murad müəllim, Həsən Səfərli, Şövkət xanım... necədir? Onlardan da məktub almışam. Çox təəssüf edirəm ki, bu yataqxanadan o yataqxanaya, bu evdən o evə köç nəticəsində onları itirmişəm. O cümlədən Murad Tutayevin məktubunu. Onun arxivində Sizin tapmış olduğunuz məktubu da hansı ildə yazdığımı yadımda deyil. Bircə o yadımdadır ki, universitetdə işlədiyim illər idi. Bacısından soruşdum ki, Murad müəllimdən xəbər varmı? Dedi: "Bir az xəstədir". Məktub yazıb səhhətini soruşdum. Sonra onun cavab məktubuna cavab yazdım...

Əzizim Fərman, Sizin fəaliyyətiniz, nailiyyətləriniz, vətənpərvərliyiniz mənə həmişə sevindirici olmuşdür. Bu yeni təşəbbüsünüzdü də alqışlayıram.

Bakıya yolun düşəndə xatirəni mütləq verərəm oxuyarsan. Xatirətdə Naxçıvan haqqında çoxdur.

Hörmətlə M.Cəfər. 23.6.86.

AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun məktubu

Hörmətli Fərman müəllim!

Mərdəkanda xəstəxanada yatdığıma görə məktubunuz mənə gec çatdı. Alan kimi Sizə cavab yazıram.

M.Ə.Möcüzün əsərlərinin tekstoloji tədqiqi və elmi-tənqidi mətni” mövzusunun doktorluq dissertasiyası üçün münasib olub-olmadığını soruşursunuz. Bu mövzu ilk baxışda məqbul görünür. Çünki Möcüz irsinin toplanılması və nəşri bir çox cəhətdən maraqlı, əhəmiyyətlidir. Amma bu barədə qəti fikrimi bildirmək üçün aşağıdakı bir neçə məsələni aydınlaşdırmalıyam:

1. Elmi-tənqidi mətn hansı məxəzlər əsasında tərtib olunacaq və onların içərisində şairin neçə avtoqrafı vardır?

2. Bu mövzu ilə əlaqədar elmi-nəzəri hazırlığınız nə dərəcədədir? Kiçik məktubunuzda Möcüzün “akademik nəşri”ndən bəhs etməyiniz, doğrusu, məni bir az qorxutdu. Ona görə ki, mənim zənnimcə, bu məsələnin hələ vaxtı çatmayıb (hələ onu demirəm ki, indiyə qədər Azərbaycanda heç bir klassikin akademik nəşrinə nail olmamışıq).

Bir sözlə, məktub bütüən məsələləri həll etməyə imkan vermir. Bakıya növbəti səfər zamanı gərək gələsiniz institutda ətraflı söhbət eləyib bütüən təfərrüatı aydınlaşdıraq. Hər halda bu başdan

onu deyim ki, bizim mətnşünaslıq dəstəsinə gəlmək arzunuzunu ancaq alqışlamaq olar.

Hələlik bu qədər. Yoldaşlara salamım var.

Əziz Mirəhmədov.

03.12.85. Bakı.

Akademik Mirzə İbrahimovun məktubu

Hörmətli Fərman müəllim!

Bir il bundan əvvəl şöbəmiz “XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar” adlı elmi əsərlər məcmuəsi hazırlamağı planlaşdırmışdır. Həmin plana görə “Məşrutə dövrü ədəbiyyatı (1901-1917-ci illər)” mövzusunu işləməyi Sizdən xahiş etmiş və razılığınızı almışdır. 2,5 m.v. həcmində nəzərdə tutulan həmin əsər bu ilin mart-aprel aylarında hazır olmalı idi. Bu işin nə vəziyyətdə olduğu və ya nə vaxt şöbəyə təqdim edə biləcəyiniz barədə bizə xəbər vermənizi xahiş edirik.

Mirzə İbrahimov.

Bakı, 03.12.85.

Akademik İsa Həbibbəylinin məktubu

Fərman müəllim, salam!

Məndə Lixaçevin “Tekstologiya” kitabı yoxdur. S.A.Reyserin “Osnovi tekstoloqii” kitabı var ki, onu birdəfəlik sənə bağışlayıram. Kitab sonralar cəmisi bir-iki dəfə mənə lazım olacaq. Onda sifariş göndərərəm. Sənə elmi axtarışlarında müvəffəqiyyətlər arzulayıram.

Oktyabrın 3-4-də institutumuzda (Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutu nəzərdə tutulur-F.X.) C.Məmmədquluzadəyə həsr olunmuş böyük tələbə elmi konfransı keçiriləcəkdir. Onun programını və digər materialları sənə göndərirəm. İmkanın olsa, heç olmasa, konfransın açılışında iştirak etməyini arzu edərdim.

Fərman müəllim, C.Məmmədquluzadənin evdəyişmə sənədlərini ya birdəfəlik, ya da müvəqqəti tanışlıq üçün mənə göndərsən, çox razı qalaram Mən onların üzünü çıxartdırıb (və ya köçürüb) sənə qaytara da bilərəm.

Hələlik, sağ ol!

İsa Həbibov.

26.IX.1986-cı il.

Professor Teymur Əhmədovun məktubları

Fərman, salam!

Mirzə müəllim bu gün gəlmişdi. Xeyli söhbətdən sonra antologiyanın həcmnin artması nəzərə alınaraq qərar verildi ki, ixtisarlar aparılsın, bəzi materiallar çıxarılsın. Ona görə Möcüzdən 5-6 şeirdən artıq yazdırma.

Sizə göndərdiyim bu rəyi imkanın olsa, orada makinada yazdır, sonra apar ver redaksiyaya, özləri istədikləri həcmdə verərlər.

Salamat qal.

14.V.80

Əzizim Fərman, salam!

Mənim ən səmimi salamlarımı əziz dostum H.Razi cənablarına, onun mehriban balasına, sizi istəyən qohum və dostlara göndərirəm.

M.İbrahimov barədə iki məqalə göndərirəm. Əgər xoşlarına gəlsə, birini verərlərsə, o birini özün gələndə gətirərsən, ya da orada radioya verərsən.

O yoldaşlara, xüsusən Hüseyin Raziyə de ki, ikinci nüsxə göndərdiyimə görə günahımdan keçsin. Çünki məndə qalan bunlardır.

Fərman yoldaşa arzum odur ki, canı sağ-salamat, elmi işləri də əla olsun..

Dərin hörmətlə sizin Teymur.

2.X.81.

Professor İslam Ağayevin məktubu

Fərman, salam!

Bağışla ki, bu məktubu bir qədər gec yazıram. Çünki yubiley günlərindən sonra (Ə.Qəmküsarın yubileyi nəzərdə tutulur – F.X.) elə süst düşmüşdüüm ki, neçə gündür özümə gələ bilmirdim.

24-də Bakıda yubiley olduqca yaxşı keçdi. Natəvan adına klub ağzına kimi adamla dolu idi. Burada respublikamızın seçmə ədəbiyyat xadimləri iştirak edirdi. Çox səliqəli bir məclis idi. Məruzəni mən etdim. Sonralar yoldaşların dediyinə görə yaxşı təsir bağışlayıb...

Yəqin ki, “Kommunist” dəki məqaləmi oxumuşsan. O ki qaldı sənin məsələni: Səni də təbrik edirəm. Məqaləni “Bakı” qəzetində çap etdirdim. Yəqin ki, xəbərin var. Bir nüsxə sənə göndərirəm. Başım qarışıq olduğu üçün ancaq bir nüsxə əldə edə bildim. Bəlkə yenə tapa bildim...

Mən “Azərbaycan müəllimi” qəzeti ilə danışmışdım ki, İsanın məqaləsini versinlər. O isə məqaləsini nədənsə göndərmədi.

Fərman, bax gör, bəlkə “Sovet Naxçıvanı” qəzetinin 17 dekabr nömrəsindən bir dənə mənim üçün tapa bildin.

O ki qaldı Naxçıvanda keçirdiyimiz günlərə, o günlər (Əliqulu Qəmküsar günləri – F.X.) unudulmaz günlər idi. O zaman çox həyəcanlı və çox gərgin olmağıma baxmayaraq, həmin günləri indi çox şirin bir yuxu kimi xatırlayıram...

Məndən bütün dostlara salam söylə.

Qarşıdakı yeni iliniz mübarək!

İslam Ağayev.

Bakı, 29 dekabr 1980.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının məkdar incəsənət xadimi Şamil Qaziyevin məktubları

Əziz, istəkli Fərman!

Salam təbiüdür. İstəkli Fərman, sənin 5 yanvar 1973-cü ildə qəzetlə birlikdə göndərdiyin məktubu-nu aldım. Səndən yox, elə bil qardaşımdan aldım...

Yazdığın məqaləni oxudum və bir neçə yoldaşlar da oxuyub sənə yaxşı qiymət verdilər... Səndən dağlar qədər razıyam. Çox sağ ol, o gün olsun ki, daha böyük mətbuatlarda sənənin məqalə və yazılarının dərc olunsun. Bu, mənim ən böyük arzumdur...

Əmin Şamil

24.2.73.

İstəkli Fərman, salam!

Məktubunu aldım çox şad oldum. Mən ədəbiyyat muzeyinin direktoru ilə tanış deyiləm, bəlkə də o məni tanıyır...

Maketləri Naxçıvanın 50 illiyi münasibəti ilə hazırlamışdım ki, Naxçıvan rəssamlarının orada sərgisi olacaq. Həmin maketlər Azərbaycan Bədii Fondu tərəfindən qiymət olunub. Hal-hazırda Bədii Fonddadır:

1- "Şeyx Sənan"; 2- "Od gəlini"; 3- "Namus"; 4- "Anzor"

Hər dörd maketi ora göndərmək üçün Ədəbiyyat muzeyinin direktoru Bədii Fondun direktoruna məktub yazmalıdır ki, burdan işləri onlara göndərsinlər...

Fərman, mən xatirələrimi qarma-qarışıq yazmışam. Yəqin ki, sən özün yerli-yerində düzəldəcəksən.

Hələlik bu qədər. Məndən hamıya... bir əz salam yetir.

Əmin Şamil. 15.VI.75.

S.Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin direktoru Maarif Teymurovun məktubu

Hörmətli Fərman müəllim!

Vaxtınız xeyir. Sizin xahişinizi bacardıqca yerinə yetirdim. Bir də diqqətlə fikirləşin, lazım olsa, yenə də kömək etməyə hazırım. Təki Sizin tərtib etdiyiniz kitab (“Mirzə Əli Möcüzün əlyazmaları” nəzərdə tutulur-F.X.) işıq üzü görsün...

Maarif Teymur.

Bakı, 05.09.2007.

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin əməkdaşı Rəfiqə Qasımovanın məktubu

Fərman, salam!..

Biz sənin materiallarını aldıq. Çox sağ ol. Mirzə müəllim çox narahat idi.

Fərman, mən sənə kitab göndərirəm(özünüün “Üzeyir Hacıbəyovun komediyaları” monoqrafiyası nəzərdə tutulur –F.X.). Mümkün olsa, qəzetinizdə “bir kaç” kəlmə yazmağınızı rica edirəm...

Rəfiqə. 19.XI.84.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sakibə Ələsgərovanın məktubu

Hörmətli Fərman müəllimə salamlar!

Yanvar ayının 16-da müdafiəmdir. Öz sahənizdir . Yaxın olsa, iştirak edərdiniz. Eybi yoxdur.

Rəyiniz indiyəcən gəlib çıxmayıb. Səbirsizliklə rəyi gözləyirəm. Poçtla, yaxud nəqliyyatla gələnlərlə göndərməyinizi xahiş edirəm.

Sizə avtoreferat, bir də kitabınız üçün şəkil və əlavə avtobioqrafik məlumat göndərirəm.

Bakı, 5 yanvar 2004.

Yazıçı-jurnalist Məmmədli Tarverdiyevin məktubu

Hörmətli Fərman müəllim!

Sizin mənə Naxçıvanda mətbuatın inkişafı ilə əlaqədar verdiyiniz bəzi suallara cavab olaraq aşağıdakı məlumatı verirəm:

1. Hər şeydən əvvəl bildirmək istərdim ki, Naxçıvanda mətbuat aləminə sovet hakimiyyətinin ilk illərindən qədəm qoyulmuşdur. Partiya və hökumətimizin göstəriş və tələblərinə uyğun olaraq 1921-ci ildən “Şərq qapısı” adı ilə qəzet çıxarılmışdır.

Ölkə Firqə (Partiya) Komitəsinin orqanı olan bu qəzetin redaktoru Həmid Mahmudov olmuşdur. Ondan sonra Əvəz Sadıqov, Abbas Gülməmmədov, Abbas Qasimov, Xəlil Abbasov, yazıçı Əli Vəliyev (1932-ci ildə) və başqaları, o cümlədən mən uzun illər məsul katib və redaktor olmuşam.

İlk illərdə müəyyən çətinliklərə baxmayaraq, qəzet ardıcıl surətdə müntəzəm buraxılmış və muxtar respublikanın həyatından, zəhmətkeşlərin

işindən, ümumiyyətlə, müvəffəqiyyət və nöqsanlardan yazmışdır. Müntəzəm olaraq ədəbiyyat səhifələri vermişdir ki, bu da gənc şair və nasirlərin yetişməsinə səbəb olmuşdur.

2. Yaşlı və gənclərdən ibarət ən fəal müxbirlərdən Məmmədəli Əsədullazadə, Əkbər Abbasov, Rəhim Babayev, Ziyad və Sultan Qoçəliyevlər, Abbas Abbasov, İbn Yəmin, Məmmədəli Tarverdiyev, Hüseyn Əzimov, Əbdül Kazımov, Hüseyn və Rafiq İmanovlar, Məmməd Əsgərov, Yaqub Qasimov, Xəlil Məhərrəmov, Musa Məmmədov, Qədim Qədimov və başqalarını göstərmək olar. Onlar çoxlu tənqidi məqalə yazdılar, zəhmətkeşlərlə sıx əlaqə saxlar, təşkilatlara gedər və kolxozlarda olar, yazacaqları məqalələrin faktlarını düzgün dəqiqləşdirərdilər.

3. Bəzi müxbirlər tənqidi yazılarına görə ciddi təqib olunurdular. Bunlardan Xəlil Məhərrəmovu, Musa Məmmədovu, Qədim Qədimovu Noraşen rayonundan; Məmmədəli Əsədullazadəni, Əkbər Abbasovu, Məmməd Əkbərovu Naxçıvan şəhərindən; Mənaif Xuduyevi, Şahbuz rayonundan və başqalarını misal göstərmək olar.

4. Bu təqiblər müxbirləri ehtiyatlı olmağa, gizli imzalarla çıxış etməyə məcbur edirdi. Məsələn Əkbər Abbasov - "Bisavad", Xəlil Abbasov - "Fikirli", Məmməd Əkbərov - "Zəki", Məmməd

dəli Tarverdiyev – “İstedadlı”, “Hüseynoğlu”, Qədim Qədimov – “Sədərəkli”, Musa Məmmədov – “Kəndli” kimi gizli imzalarla çıxış edirdilər.

5. Ümumi vəziyyət 1930-cu ilin oktyabr ayında Naxçıvan müxbirlərinin IV konfransını çağırmaq zərurətini meydana çıxardı. Burada 70 nəfərdən artıq fəhlə-kəndli müxbiri və partiya, komsomol fəalları, yeni yazanlar iştirak edirdi. Qəzetin redaktoru Abbas Qasimov ümumi vəziyyət və qarşıda duran əsas vəzifələr haqqında məruzə etdi. Konfrans çox yüksək səviyyədə keçdi və ciddi tənqidi çıxışlar oldu. Mən də qəzetin məsul katibi kimi çıxış etdim. Naxçıvan Fəhlə-kəndli Müfəttişliyinin müdiri Qulam Hüseynovun çıxışı daha kəskin və maraqlı oldu. O, mətbuata kəm baxanları, müxbirləri təqib edənləri ciddi tənqid atəşinə tutdu və bu sahədə müxbirlərə göstərilən və gələcəkdə göstəriləcək köməkdən danışdı.

Konfransda müzakirə olunan və danışılan məsələlərlə əlaqədar olaraq geniş qərar qəbul olundu.

Konfransdan sonra müxbirlərin fəaliyyəti daha da artdı və qəzet əvvəlkindən yüksək səviyyədə çıxmağa başladı.

Hörmətlə Məmmədəli Tarverdiyev.

8.IV.1985.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sadiq Bağırzadənin (Padeqanın) məktubu

Duste-əzizəm Fərman Xəlilov!

Nameye-şoma ra dəryaft nəmudəm. Race be hüviyyəte-Paşazade və şaere-möhtərəme-Möcüz hər növ soal dašte başid be şoma kömək bekonəm. Laken name neveştən bəraye-mən düşvar əst. Fəqət təşrif avərde be Baku beayid be mənzele-mən söhbət minəmayim.

Bağırzadə. 17.XII.1978.

Tərcüməsi:

Əziz dostum Fərman Xəlilov!

Sizin məktubunuzu aldım. Paşazadənin şəxsiyyəti və möhtərəm şair Möcüz haqqında nə kimi sualınız olsa, sizə kömək edəram. Lakin məktub yazmaq mənim üçün çətindir. Bakıya yolunuz düşəndə mənim mənzilimə gəlin söhbət edək.

Bağırzadə 17.XII.1978.

Cənubi azərbaycanlı möcüzşünas Məmmədli Niqabının məktubları

Hörmətli qardaşım ağayi-Fərman Xəlilov!

Mənə göndərdiyiniz qəzeti və kitabçanı aldım və Hüseyin Fəzlullahiyə çatdırdım. Və qəzətdə real yazılarınız ("Təbriz görüşləri" məqaləsi nəzərdə tutulur – F.X.) məni çox sevindirdi və mən Sizin yazını ərəb əlifbasına köçürdüm və dostlar üçün xeyli hissəsini oxudum və mən Sizə

verdiyim Möcüzün materiallarının qalanını bu yaxınlarda göndərəcəyəm. Fəqət xahişim budur ki, lütfən o yazıları Möcüzün arxivinə çatdırın və xəbər mənə yazın... Bir də xahişim var, o da bu ki, əcəba, mənə Naxçıvana necə dəvət edə bilərsiniz? Və bir də imkanınız olsa, mənim üçün Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının yeddinci cildini və Azərbaycan izahlı lüğətinin dördüncü cildini bulub göndərin... Bir də Azərbaycandan hər nə yazı və kitab istəyirsən, məktub yaz və mən məmnuniyyətlə göndərrəm.

*Sizə cansağlığı və xoş günlər arzulayan
Məmmədəli Niqabi. 26 noyabr 1990.*

Hörmətli qardaşım Fərman Xəlilov!

Salam və hörmətdən sonra mən 10 gündür ki, gözəl Bakı şəhərindəyəm. Heç də gəzməkdən doymuram. Bir neçə gün daha qalmaq fikrindəyəm.

Qəzetədə bir müsahibəm var idi. Sizdən də bəhs etdiyim üçün məktubla birlikdə göndərirəm. Məktubumun cavabını tez yollarsan əlimə çatar və minnətdar olaram. Bir də Möcüz notlarımı ki, Sizə vermişdim, əlyazmalar arxivində tapa bilmədik. Lütfən onları haraya verdiyinizi həmə mənə yazın. Əcələ cavab gözləyirəm.

Sağ olasan.

*Böyük qardaşın M. Niqabi.
22 iyul 1993.*

Hörmətli qələmdaşım möcüzşüinas Fərman Xəlilov cənabları!

Ətirli salamlarla Sizə və ailə üzvlərinə cansağlığı ilə şad günlər arzulayıram.

Tarixi Naxçıvan şəhərində məni ağırlayıb-uğurladığınız üçün hamınızdan təşəkkür edib və minnətdarlığımı bildirirəm.

Validəxan haqqında mənə sual vermişdiz. Məndə mövcud olan fotokopilərdən bir nüsxə çəkdirib Sizə göndərirəm. Ginə başqa bir sualız olmuş olsa, lütf edib yazın, əgər cavablandıra bilsəm, mütləq cavablandıraram.

Möcüzün şeirlərində “Şəhriyari-şəbi-manda”, -diyə bir cümlə gedir. Əgər Siz bu cümlənin mənasını bilirsiniz, lütfən mənə yazın.

Mən hər zaman Sizinlə fikir mübadiləsi etməyə istirəm. Ona görə də məktublaşmamız davam edərsə, yaxşı olar.

Hörmətlə Sizin mənəvi tələbəz M. Niqabi.

30 mart 2002

Hörmətli və dəyərli alim dostum Fərman Xəlilov cənablarına

Ətirli salamlarla birlikdə Sizə və ailə üzvlərinə cansağlığı ilə şad günlər arzulayıram.

Keçən ay bir həftə içində iki məktubuz və dörd ədəd fotosəkil gəlib əlimə çatdı. Ancaq məktublarınızın nədən bu qədər gec gəlmələri məni təəc-

cübləndiriri. Ancaq neyləmək mütləq poçtada bir çətinliklər var ki, bizə aydın deyil. Əlbəttə, mən məktubu latın hərfləri ilə yazacaqdım, amma Siz ərəb hərfləri ilə yazdığınız üçün mən də elə o cür yazdım. Məktublardan və fotoşəkillərdən nə qədər təşəkkür etsəm, yenə azdır.

İkinci məktubuza cavab:

İsmayıl Mitaq Kərbəlayi Əsgər qızı Fatimənin kim olduğunu soruşmuşdu və mən də yazdım ki, Kərbəlayi Əsgər qızı yaraşıqlı, çox cəsarətli bir ev qadını idi. Çölə at belində gedərdi. Özü 1339-da allah rəhmətinə getmiş və indi böyük oğlu Yədulla Kəməli İngiltərədə və kiçik oğlu Qüdrət Kəməli Tehranda yaşayır və Möcüzün evlənməsi ilə heç əlaqəsi yoxdur. Möcüz bir dəfə evlənmiş və təbrizli Səriyyə xanımı almışdır.

Bakıda çıxan “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çıxan şəkil (Möcüzün şəkli) qrafikdir və qəzet özü hazırlamışdı. Mən verdiyim fotoşəkildən istifadə etməmişdir.

“Həblülmətin” qəzetindəki məqalə məndə yoxdur. Çox axtardım, ancaq tapa bilməmişəm. Sizin bir yerdə sorağız varsa, yazın mən təqib edim. Bəlkə, güman edirəm, mənzuruz “Qatil qisası” şeiri haqqındadı.

“Manda” kəlməsi haqqında verdiyiniz məlumatdan ötrü təşəkkür edirəm, Ancaq yetəri qədər hələ razılaşa bilməmişəm.

“Çuxurxan” sözü İstanbul Ansiklopedisində olub-olmadığını bilmirəm. Ancaq adı keçən ansiklopedinin İstanbul maddəsində bəlkə də Çuxurxana işarə olmuşdur.

Çuxurxan İstanbulda bir çuxur timçənin adıdır ki, sədrəzəm Rüstəm paşa tərəfindən inşa edilmişdir.

İstərəm rüyada mahi-camalın seyr edəm

Leyk çoxdur bit-birə əndər Çuxurxan , əmqızı (nəşri-Behruz s.26).

Qəddim olub xəmidə Çuxurxanda, əmqızı,

Gəlləm ora, əgər gedə bilsəm Cibaliyə(haman əsər s.29).

Cibali Çuxurxana çox yaxın bir məhəllədir.

Ey Əsəd, aç başuvu vallah bu fərdimdə gərək,

Bangi-fəryadın qulağıma Çuxurxandan gələ.

(Ehtimal ki, şeir 1929, ya 1930-da qələmə alınmışdır. Fərd, yəni beyt, bang-səs. Haman əsər s.123.)

Əgər imkanız olmuş olsa, “Olsun gərək” şeirinin fotoşəklin və Əlağa Vahidin Möcüz poeması materiallarını mənə göndərin. Bir də Nizami muzeyində olan şeirin fotoşəklini və ya köçürməsinə mənə göndərin.

“Şəbüstərli Mirzə Əli Möcüz” notları “Ərk” qəzetində çap olmuşdur. Sıra ilə tarixləri belədir: (Adı çəkilən məqalənin “Ərk” qəzetinin hansı ili və nömrələrində dərc olunması bir-bir göstərilir – F.X.)

Hörmətlə Niqabi. 2 noyabr 2002.

*Hörmətli möcüzşünas Fərman Xəlilov cənabları!
Ətirli salamlarla birlikdə Sizə, ailənizə cansağlığı arzulayıram.*

Siz döğmə Naxçıvana döndükdən sonra Sizə məktub göndərdim. Təəssüf ki, indiyə qədər cavab ala bilməmişəm...

Mən Sizdən xahiş edirəm, Möcüzün məndə olmayan nüsxələrini fotokopi etdirib saxlayın. Naxçıvana dostlardan gəldiyi zaman Sizin adresi verərik və o zaman müsafir rahatlıq ilə o kitabı gətirər. Bir də demişdiz ki, Möcüz haqqında istəklərizi Naxçıvandan mənə yazacaqsız. Mən yazı və ya məktubuzu gözləyirəm. Hər nə istər isəz, göndərim.

Xahiş edirəm, mənim ətirli və səmimi salamlarımı həyat yoldaşıza və habelə oğluza və qızıza çatdırın. Əgər imkanız varsa, Novruz bayramında ailənizlə birlikdə bizə qonaq gəlin. Hər halda Sizin mənəvi köməklərizdən təşəkkür edirəm.

Bir də Siz ilk məktubuzda yazmışdız ki, Möcüz haqqında yazılan məqalə və şeir qaynaqlarından 50 mənbə hüdüdunda toplayıb gəndərəcəyəm. Əgər o qaynaqları toplamış isəniz lütfən göndərin və məndən də hər nə istəyirsəniz çəkinmədən yazın və mən də öz vəzifəmə əməl edim.

Ədib dostlarımdan biri Möcüz haqqında fikrini şeirlə yazmış və mən onun üzünü köçürüb bu məktubla Sizə yollayıram. Bəlkə xoşuza gəldi:

Rəhim Qavyan.

Məktubun oxudum, Niqabi yodaş
Sanki qış çağında baharı gördüm.
Məramın sevməli, düşüncən dərin,
Sözlərdə şərəfi, vüqarı gördüm.

Möcüzün ətrini aldım naməndən,
Ruhum tazalandı, təbim oyandı.
Birdən-birə vətən yadıma düşdü,
Ürəyim kövrəldi, gözlər sulandı.

Genə də sağ olsun qədim yoldaşım,
Mənə qanad verdi dostumun səsi.
Nə gözəl deyiblər ata-babalar:
“Hər zadın tazası, dostun köhnəsi”.

Qaranlıq gecədə yandın şam kimi,
İşıqı payladın bütün ellərə.
İnan ki, el səni unutmayacaq,
Möcüzün adını saldın dəftərə.

Çox geniş dünyadır Möcüz dünyası,
Orda sevgi də var, məhəbbət də var.
Bir süfrə açıbdır ucsuz-bucaqsız,
Hər kəs istədiyini süfrədə tapar.

Möcüz vətəninə qərib yaşadı,
Bir ləhzə də onun üzü gülmədi.
Ancaq yorulmadan yazıb-yaratdı,
Kimsə bu şairin dərdin bilmədi.

*Mən də vurğunuyam ölməz Möcüzün,
Onun kitabları xəzansız çəmən.
Möcüz bir dənizdir, mən də bir bulaq,
Boğulmaq istərəm o dənizdə mən.*

*İndi, əziz dostum, verək əl-ələ,
Genə də yüksəldək adın Möcüzün.
Qoy dünya tanısın böyük şairi,
Gəl diri saxlayaq yadın Möcüzün.
Ağayi-Əhməd ağa Səlimi və habelə həyat yol-
daşım Sizlərə salam göndərirlər.*

*Möcüzün məndə mövcud olan əsərlərinin si-
yahısı aşağıda qeyd olunur (Möcüzün onda olan
9, olmayan 4 kitabının adı qeyd olunmuşdur – F.X.).*

Dərin hörmətlə Niqabi.

24 yanvar 2003.

*Hörmətli qan qardaşım Fərman Xəlilov cə-
nabları!*

*Salam və hörmətdən sora Sizə və ailənizə
cansağlığı arzulayıram.*

*Sizin istədiyiniz materialların adını yazmışam,
ancaq indilik Bağır Məmmədzadənin və rəhmətlik
Məlmasinin fotosəkillərini göndərirəm, ancaq
Məlmasinin şəkli bir dənə olduğu üçün üzünü
köçürüb lütfən mənə qaytarın. Lətifə xanımın
(Möcüzün baldızı – F.X) şəklini dəftərə yapışdır-*

dığım üçün onu gərək fotoqrafçıya götürüb üzünü çıxardam. Hər halda o işi də görmək lazımdır.

“Ənkəbut” və Mirzə Bağır haqqında mütləq araşdırıb Sizə yazı yazacağam. Daha başqa istəyiniz varsa, lütfən yazın.

Rəhim Qavyanın “Sənə xatir yazıram” əsərini Sizə göndərirəm. 88-ci səhifəsində M.Ə.Möcüz haqqında poeziyası var...

Sizin M.Ə.Möcüz haqqında yazdığınız tezin türkcəsi məndə yoxdur, ruscası var. Ancaq mən rusca oxuya bilmirəm. Əgər mümkün isə bir nüsxə mənim üçün fotokopi göndərin. Bir də Nizami muzeyindəki fotokopini əldə edə bilsəz yaxşı olar. Şəbüstər haqqındakı yazının tarixini yazarsaz, məmnun olaram. Azərbaycanadakı Möcüzün yazı mənbələrini yaza bilsəz yaxşı olar. Hər halda Möcüz haqqında əlizə nə gəlırsə, lütfən əsirgəməyin. Məndən də nə istərsəniz yazın, əgər varsa, mütləq göndərərəm.

Fərman müəllimdən istədiklərim:

- 1. Mirzə Qafar Siyəhpuş nə zaman ölmüşdür?*
- 2. Şəbüstər haqqında məqalə “Həblülmətin” qəzetinin hansı ilində və hansı şümarəsində dərc olunub?*
- 3. C.Xəndan və M.Cəlal Möcüz haqqında neçə məqalə yazmış və o məqalələr harada çap olunmuşdur?*

Sizə ömür boyu cansağlığı arzulayan dostuz Niqabi. Sentyabr 2003.

Əziz və ədəbi dostum Fərman Xəlilov cənabları!

Salam və sevgidən sonra Sizə və ailə üzvlərinə cansağlığı ilə şad günlər arzulayıram. Sizə dörd poz Möcüzə aid şəkil göndərdim. Bir də qəzetdə yayınlanan şərh-halı var. Fərsət az olduğu üçün üzvlərini çıxarda bilmədim. Xahiş edirəm kopya edib və orijinallarını göndərin. Çünki onları arxivimdən götürüb Sizə gəndərdim.

Göndərmiş olduğunuz məktub və yazıyı aldım. Çox sağ olun, var olun. Başqa istəklərimi lütfən yazın. Mümkün olduğu qədər hazırlayıb göndərməyə çalışacağam.

Mənə dəyərli hədiyyə olaraq gətirdiyiniz Möcüz əsəri haqqında təkrar təşəkkürlərimi bildirirəm. Sağ olun, var olun.

Arzum budur ki, gündən-günə ədəbi əlaqələrimiz daha çoxalsın.

Sizə qiymətli ədəbi çalışmaları arzulayan qələm dostuz Niqabi.

22 sentyabr 2004.

Hörmətli ədəbi dostum Fərman Xəlilov cənabları!

Salam və hörmətdən sonra Novruz bayramını Sizə və ailə üzvlərinə təbrik deyib və cansağlığı arzulayıram.

Əlbəttə, mənə imkan olmur ki, Sizin görüşünüzə gələm. Ancaq Sizə imkan yaransa, mən Sizi ağırlamağa çox müştəqəm.

Sizə arxivimdən götürüb göndərdiyim ölüm-süz M.Ə.Möcüzün 2 poz məzar daşı fotosəklini iadə edərsəniz, çox məmnun olaram.

Möcüz haqqında hələlik yeni bir yazı bulamamışam. Bir şeylər əlimə gələrsə, mütləq Sizə də göndərəcəyəm.

*Dərin hörmətlə M.Ə.Niqabi.
(tarixsiz).*

Hörmətli möcüzşünas Fərman Xəlilov cənabları!

Salam və sevgidən sonra Sizə cansağlığı və şad günlər arzulayıram.

Hər halda Dr.Zehtabinin altı cildlik M.Ə. Möcüz haqqındakı əsərlərinin ən çoxu ofset olunaraq iki cildlik kitab halında hazırlanmışdır. Ancaq ilk öncə çox baha olaraq 5000 tümənə satılırdı, ancaq indi 3500 tümənə satılmaqdadır. Ancaq kitabda 5 qitə şeirdən savay təzə bir şey yoxdur. Şeirlərdə də şairin imzası yoxdur. Ona görə yəqin hasil etmək olmur ki, görək vaqian şeirlər Möcüz tərəfindən yazılmışdır, yoxsa yox.

Yadımda ikən qeyd edəyim ki, tərcümə edilən kağız Sizdə qaldı. Qaliba, əgər mümkündür olsa, onu mənə göndərin, ta paknəvis edim.

Taza bir xəbər yoxdur. Hər hansı bir təzə xəbər olsa, mütləq Sizə bildirərəm. Dr.Zehtabinin üstə bəhs etdiyim əsərlərini əldə etməmişsəniz, lütfən bildirin, ta alıb Sizə göndərim.

Bir də keçən günlərdə Həsən bəy adında bir müəllim İzmirdən gəlmişdi. Möcüz haqqında tez yazmaq istəyir. Məndə mövcud olan materialların hamısından fotosəkil götürdü. “Görəlim mövla neylərsə, gözəl eylər”.

Bir müddət əvvəl Gürcüstana getmişdik. Tiflisdə rəhmətlik böyük Axundovun məzarını ziyarət etmək istədim. Təəssüflər olsun ki, təəssüb üzündən o böyük yazıçının məzarını naməlum yerə aparmışlar.

Trabzonda E.Uzun ilə tanışdım. Gəldikdən sonra 100 səhifəyə yaxın Möcüzün həyat və ədəbi yaradıcılığından material hazırlayıb xidmətlərinə göndərdim. Çap edəcəyinə söz verdi. Baxalım işin sonu hara çatacaqdır.Hər halda Möcüz haqqında yeni bir xəbəriniz olmuş olsa, mənə də bildirin

Naxçıvana gəlməyi çox arzulayıram, ancaq işlər rast gəlmir. Əgər Sizə mümkünsə, Siz kəndə gəlin, ta qulluğuzda hazır olaq.

Hər halda Sizə Möcüz haqqında daha çox başarılar və müvəffəqiyyət arzulayıram və mənə görə hər nə əmrin olsa, xidmətə hazırım.

*Dərin segilərlə əlinizi sıxıb və üzünüzdən öpürəm.
Sizin Niqabi. 2 oktyabr 2011.*

İtaliya şərqşünası Campiyero Bellincerinin məktubları

Əziz dostum Fərman ağa, iştə o məqalənin mətni italyan dilindədir. Azərbaycanca-italyanca yan-yanə. Böyləcə bayatı hansı olduğunu başa düşə bilərsiniz.

Yurnalın adı: Quaderni del Seminario di Iranistica, Uralo-altaistica e Caucasologia dell' Università degli Studi di Venezia Comunicazioni iranistiche e islamistiche presentate al Primo Simposio Internazionale di Cultura Transcaucasica, Milano-Bergamo-Venezia.

Yurnalın özəl nömrəsinin adı da: Zurvan e Muhammad.

Məqalənin adının tərcüməsi: M.Ə.Möcüzün bayatıları, özü də lap bəsit: acı, kədərli bir yumor.

Diqqətiniz üçün minnətdar oluram. Xeyirli işlər dilərəm.

Görüşmək ümidilə Campiyero Bellinceri.

16. IV.2007.

Hörmətli Dr.Fərman Xəlilov, sağolasız. Aşağıda iştə Sizin Möcüz barəsində yazdığım balaca məqaləmin adı, mətbuat orqanı və səhifələri: Le quartine di Mirzâ Âlî Mojuz Shabistarî, "Quaderni del Seminario di Iranistica, Uralo-altaistica e Caucasologia dell'Università degli Studi di Venezia", n. 2, (Zurvân e Muhammad. Comunicazioni

iranistiche e islamistiche presentate al Primo Simposio Internazionale di Cultura Transcaucasica, Milano - Bergamo - Venezia, 12-15 giugno 1979), Venezia 1979, pp. 51-59.

Əgər faksınızı yollarsanız, məqaləni də göndərə bilirəm. (Az bir şey, çox elmi də olmayan, sadəcə Möcüzü tanıtmaq üçün yazmışdım). Faksımın sümarəsi:(faks nömrəsi göstərilib – F.X.) Gözüm yolda.

Bildiyim qədəriylə, bəndənizdən başqa İtaliyada Möcüzlə maraqlanan yoxmuş.

Tərcümə etdiyim seirlər bayatı tipində, xanımlar və qızlar üçün... strukturalarına və modernliklərinə baxırdım...

İndi bu qədər, faksınızı bildirin, mən də məqalənin özünü yollayacağam.

Müvəffəqiyyət dilərim, əziz dostum.

Campiyero Bellinceri.

11 aprel 2007.

ABŞ-da yaşayan cənubi azərbaycanlı ədəbiyyatşünas Hadi Sultan Qurrayinin məktubları
Hörmətli qardaş Fərman Xəlilov cənabları!

Peyğamınızı almaqdan çox sevindim. Çox üzr istəyirəm ki, cavabınızı gecikdirdim.

İrana səfər etmişdim. Bu gün Amerikaya qayıtdım.

Ağayi-Niqabinin xidmətində nahar yedik və Şəbüstəri gəzdik. Ağayi-Niqabi Sizin işiniz haqqında mənə söhbət etdi. Əgər mən Sizin ünvanı bilsəydim, hətmən Naxçıvana gəlib xidmətinizə yetərdim və ya cənabuzdan xahiş edərdim Siz Təbrizə təşrif gətirərdiz. Çox yaxşı olardı ki, yaxından birlikdə görüş edərdik. İnşaallah gələcəkdə görüşərik.

Mənim dissertasiyam İndiana Universitetində çap altındadır və bu tezlikdə ələ yetər. Bir nüsxə xidmətə göndərərəm.

Ağayi-Niqabi mənim işimin fars dilinə və ya azəri dilinə tərcümə olunması haqqında mənə söhbət elədi. Mən təsmim tutmuşam kitabımı əvvəl fars dilinə tərcümə eliyəm, ta görək gələcəkdə nə ola.

Lütfən telefon nömrənizi mənə irsal eduz.

Ehtiramlarla Hadi Sultan Qurrayi.

11 iyul 2003.

Hörmətli dostum Fərman müəllim!

Salamlardan sonra suallarızın cavabı:

1. Mən 1944-də Təbrizdə anadan olub və İranda, Hindistanda və Amerikada təhsilat aparmışam.

2. Vaşinqton Universitetinin elmi heyəti olalı, Kaliforniyada Xarici Dillər Müəssisəsində dərslər deyirəm.

Məqalələrım:

1. *Selected Works of Bakhtiyar Wahabzade, edited by Hadi Sultan-Qurraie. Bloomington. Indiana University Turkish Studies. 1998.*

2. *Iran Today: An Incyclopedia of of Life in the Islamic Republic of Iran. Greenwood Press, Westport, connecticut, London. 2008. I have 9 entries on "Ethnic Peoples in Iran."*

3. *"Two pictures of the Same Woman in Iranian Classics" Under print in University of Ravenna, Italy.*

Başqa məqalələr və tərcümələrim ingilis dilində iranşünaslıq dərgilərində Azərbaycan sairləri məxsusən Səhriyrdandır.

Möcüz haqqında: Sizdəki kitabdan əlavə, Iran Questions et Connaissances Vol. III, Peeters, Paris. 2003 "Problems of Identity of Azerbaijani Authors of Post-Constitutional Iran" Pp. 247-60.

*Tofiq və sağlıq arzuları ilə Hadi
27 iyun 2009.*

**Türkiyənin Kırkkala Universiteti Fənn-
Ədəbiyyat fakültəsinin Dos. Dr. Bilgehan A.Gök-
dağın məktubu**

Əzizim Fərman bəy!

*Mən Möcüzə bağlı əsərləriniz haqqında ta-
nitmə yazısı yazdım. Dərgi ("Karadeniz Araştır-
maları" dərgisi – F.X.) temmuz ayının sonu, av-*

qust başında yayımlanacaq. Amma mən Sizin avtoreferatı da görmək istərəm. İnternet üzərindən göndərsəniz çox məmnun olaram.

Sizlər Möcüz haqqında çox böyük işlər görmüsunüz. Sizi təbrik edirəm.

Salamlarla Bigehan A.Gökdağ

19 iyun 2011.

Həvəskar-şair Püstəxanım Hüseynovanın məktubu

Hörmətli qardaşım Fərman!

Salam... Şamil qardaşın (rəssam Şamil Qaziyev nəzərdə tutulur - F.X.) xatirəsini yad edib onun məqaləsi dərc olunmuş qəzetləri tapıb üzə çıxartdığınız üçün Sizə öz minnətdarlığımı bildirirəm. Qardaşım Fərman, Sizə bir zəhmət vermək istəyirəm.

Naxçıvanın 50 illiyi münasibətilə Bakının Əzizbəyov rayonunda Naxçıvan günləri keçirilirdi. O zaman mən özümün bir şeirimi oxudum. Mən şeirimini adını "Qardaş qardaşa qonaq gələndə" qoymuşdum... O zaman elə mədəniyyət sarayında sizin respublika katiblərindən biri... bir də mədəniyyət naziri mənə yanaşib şeiri məndən aldılar. Dedilər ki, qəzetə verəcəyik. Bir neçə aydan sonra Naxçıvandan mənim ünvanıma qəzetdən pul da gəldi. Amma mən o qəzeti görə bilmədim. Redaksiyaya məktub yazdım. İndeks düz olmadığı üçün üstümə qayıtdı.

Qardaşım Fərman, indi onu arxivlərdən, kitabxanalardan tapmaq çətin olsa da, ümidim sizə gəlir. Bəlkə mənə köməyiniz dəydi. O şeir çap olunmuş qəzet mənə hava və su kimi lazımdır.

Əgər belə bir təşəbbüsdə olsanız, ömürlük sizə minnətdar olaram...

Püstəxanım Hüseynova.

1986.

~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~
~ ~ ~ ~ ~ ~
~ ~ ~

F,Xəlilovun yazdığı məktublar

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərova

Salam, hörmətli Məmməd Cəfər müəllim!

Son vaxtlar mən M.Ə.Möcüziün tədqiqi ilə yanaşı bir neçə istiqamətdə də axtarışlar aparır, müəyyən işlər görməyə çalışıram. Məsələn, Naxçıvan teatrının 100 illiyi münasibətilə “Naxçıvan teatrına aid məqalə, xatirə və sənədlər toplusu” adlı kitabı çapa hazırlamışam. Bundan başqa, Naxçıvan MR Dövlət Arxivində şəxsi fondların yaradılması işinə yaxından köməklik edirəm. İndiyədək Qəşəng Baharova, Hüseyin Razi və Murad Tutayuqun sənədlərinin arxivə verilməsi işini təşkil etmişəm.

Murad Tutayuqun – müəlliminizin arxivini araşdırarkən Sizinlə bağlı iki sənəd diqqətimi cəlb etdi. Bunlardan biri M.Tutayuqa cavab məktubunuz (tarixini göstərməmişiniz), ikincisi isə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunda M.Tutayuq və tələbə yoldaşlarınızla birlikdə çəkdiyiniz fotosəhifədir.

Məktubu çox səmimi və son dərəcə təvəzökarlıqla yazmışınız.

“Siz həssas qəlbiniz, gözəl əxlaqınız, fövqəladə natiqlik istedadınız, hərtərəfli, universal biliyiniz, həm də çox incə, mənalı yumorunuz ilə mənə çox dərin və unudulmaz təsir buraxmışınız”.

“Yazırsınız “professor”. Professor yox, mən olsa-olsa Sizin zəhmətinizi itirməyəm şagirdinizəm”.

“Qoca müəllim” sözlərini yazırsınız. Mən heç inana bilmirəm ki, Siz qocala bilərsiniz... Ağillı adamlara nə qocalıq?...”

Bu sətirlər Sizin məktubunuzdandır. Mən bu məktubu bir neçə dəfə oxudum, təsirləndim. Üzünü “Gündəliy”imə köçürdüm. Öz müəlliminə ehtiramın əyani nümunəsi kimi bu məktubu yeri gəldikdə şagirdlərimə də oxumağı qərara almışam.

Birlikdə çəkdirdiyiniz fotosəkil isə məktubunuzun səmimiyyətini tamamlayan bir sənəddir. Şəkildə Siz sağ əlinizlə M.Tutayqu qucaqlamış və onu özünüə tərəf sıxmısınız. Bununla sanki Siz təxminən 30-35 ildən sonra müəlliminizə yazdığınız məktubdakı “mənim hər cəhətdən nümunə götürdüyüm ən istəklil müəllimlərimdən biri, bəlkə də birincisi Siz olmusunuz...” sözlərinizi əyani şəkildə yaddaşlara həkk etdirmisiniz (foto-şəkilin surətini Sizə göndərirəm).

Məmməd Cəfər müəllim! Professor Y.Qarayevin Sizin haqqınızda yazdığı “Bir ömrün işıqları” oçerkində Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunda Sizə dərs deyən müəllimlərin (Y.Qarayev M.Tutayqun familiyasını səhvən Tağıyev yazıb. Elə deyilmi?) “şəxsiyyətindən , müəllim sənətkarlığından çox təsirləndiyinizi” qeyd edir. Brləliklə,

“nümunə götürdiyünüz müdərrişlərinizdən olan” M.Tutayuqa münasibətiniz haqqında üçüncü bir məxəzdən – “Xatirat”ınızdan da nəşə öyrənmək olar. Lakin təəssüf ki, “Xatirat”ın bu hissəsi (və bütünlüklə) oxucuların ixtiyarına verilməmişdir.

Hörmətli Məmməd Cəfər müəllim, Sizdən bir neçə xahişim vardır. Amma bilmirəm necə yazım. Əvvəla, məktubuma cavab verməyinizi arzu edərdim. Daha sonra “Xatirat”ın M.Tutayuqa aid hissəsini oxumaq və onun Sizə yazdığı məktubunun (24 iyun, ilini göstərməmisiniz) surəti ilə (əgər Sizdə qalırsa) tanış olmaq istərdim.

Naxçıvan teatrına aid məqalə və xatirələrinizi isə məmnuniyyətlə kitabımıza (tərtibçi iki nəfərdir) daxil edərdik.

Hörmətlə Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, may 1986.

AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədova məktublar

Salam, hörmətli Əziz müəllim!

Bu məktubu Sizdən bir məsləhət almaq üçün yazıram. Bildiyiniz kimi M.Ə.Möcüzün ədəbi irsinin nəşri vəziyyəti Azərbaycan mətnşünaslığının müasir inkişaf səviyyəsi baxımından qənaətbəxş deyildir. Bu məsələ məni çox düşündürür. Hətta Möcüzün əsərlərinin akademik nəşrini çapa hazırlamaq üçün müəyyən işlər də görmüşəm.

Sizcə, “M.Ə.Möcüzün əsərlərinin tekstoloji tədqiqi və elmi-tənqidi mətni” mövzusu doktorluq dissertasiyası üçün yarayarmı?

Məktubuma cavab yazmağınızı (əgər vaxtınız çatarsa) böyük minnətdarlıqla xahiş edirəm.

Hörmətlə Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 28.X.1985.

Hörmətli Əziz müəllim!

03.12.1985-ci il tarixli cavab məktubunuzu aldım. Diqqətinizə və qayğınıza görə təşəkkürümü bildirirəm.

Məktubunuz məni necə məsuliyyətli bur işə girişmək istədiyimi daha dərinədən dərk etməyə vadar etdi. Eyni zamanda, mətnşünaslıq dəstəsinə gəlmək arzumu alqışlamağınız mənə qol-qanad verdi.

Yazdığınız kimi “məktub bütünlük məsələləri həll etməyə imkan vermədiyindən” Sizinlə birlikdə bütünlük təfərrüatı aydınlaşdırmaq üçün Bakıya gəlməliyəm...

Sizə cansağlığı və uzun ömür arzulayıram.

Hörmətlə Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 10.12.1985.

Akademik Mirzə İbrahimova məktub

Salam, hörmətli Mirzə müəllim!

Mən yenə orta məktəbdə işləyirəm. Möcüzlə əlaqədar tədqiqatlarımı sürətlə olmasa da, davam etdirirəm. Onun əsərlərinin mükəmməl nəşrini hazırlamaq niyyətim vardır. Dissertasiyanı monoq-

rafiya halında çap etdirməyə isə tələsmirəm. Bu işlərlə yanaşı, tez-tez Naxçıvan MSSR Mərkəzi Dövlət Arxivində Naxçıvanın maarif və mədəniyyət tarixi ilə bağlı sənədləri araşdırıram. Arxivin bir əməkdaşı ilə Naxçıvan teatrının tarixinə aid məqalə, xatirə və sənədlər toplusu (təxminən 10 çap vərəqi həcmindədir) hazırlamışım. Yerli rəhbər orqanların belə bir işə laqeyd münasibəti onunla nəticələndi ki, toplu nə teatrın 100 illik yubileyi günlərində işıq üzü gördü, nə də yaxın illərdə çapı gözlənilir. (Respublika nəşriyyatlarının laqeydliyi də öz yerində).

Mirzə müəllim, bu məktubu yazmaqda bir məqsədım vardır. Sizin müvafiq qeydləriniz, bəzi xatirə materialları və dövrü mətbuat məlumatlarından oxuculara bəllidir ki, Siz 1933-cü ildə Naxçıvan MTS (Maşın-Traktor Stansiyası – F.X.) siyasi şöbəsində “Sürət” qəzetinin redaktoru olmusunuz. Mənbədən mənbəyə, heç bir əlavəsiz keçən bu məlumatı hamı çoxdan bilir. Lakin hamının (“Hamının” yazarkən ifrata varmıram ki?) bilmədiyini odur ki, “Sürət” qəzetinin əsas məramı nə idi? Nə vaxt nəşrə başlayıb və ömrü nə qədər olub? İndi onun nüsxələrindən qalır mı? Qalırsa, haradadır?

Mənə elə gəlir ki, indi Sizdən başqa bəlkə də heç kim bu suallara kifayətləndirici cavab verə

bilməz. Mətbuat tariximiz üçün nisbətən qaranlıq qalan bu nöqtəni işıqlandırmaqla Siz yüzlərlə xeyir-xah xidmətlərinizin sayını yalnız artırmış olarsınız.

Mirzə müəllim, arzu edərdim ki, məktubum diqqətinizdən kənar qalmasın, ona ya şəxsi məktub və yaxud mətbuat vasitəsilə ətraflı cavab verəsiniz.

Şöbənin bütün əməkdaşlarına salamım vardır.

Hörmətlə Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 02.II. 1988.

Professor Teymur Əhmədova məktublar

Salam, Teymur müəllim!

Müzakirə zamanı söylənən tənqidi qeydləri nəzərə almaqla məqalə üzərində ("M.Ə.Möcüzün avtoqrafları" məqaləsi – F.X.) bir qədər işlədim.

"Yusif və Züleyxa" əfsanəsi ilə əlaqədar hissəni aydın izah etməyə çalışdım. Məqalənin həcmi imkan versə idi, bu məsələni daha geniş şəkildə şərh etmək mümkün olardı. Xahiş edirəm, həmin hissəni diqqətlə oxuyun.

Məqalənin bir surətini Mirəli Mənafiyə, digərini isə İslam Ağayevə göndərdim

Vaqif Yusiflinin məqaləsi dərc olunan "Şərq qapısı" nı Sizə göndərirəm.

Şöbənin bütün əməkdaşlarına salamım vardır.

Fərman.

Naxçıvan, 17 aprel 1979.

Salam, Teymur müəllim!

Mirzə müəllim haqqında (Mirzə İbrahimov – F.X.) yazdığınız məqalə dərc edildi. Qəzetdən (“Sovet Naxçıvanı” – F.X.) bir nüsxə Sizə göndərirəm...

Noyabr ayının 6-da xarici dildən imtahan verməliyəm. Həmin ayın 3-ü və ya 4-ü Bakıya gələcəyəm.

Fərman.

Naxçıvan, 29.X.1981.

Salam, hörmətli Teymur müəllim!

Son zamanlarda Sizin ailə üçün baş verən iki ağır itki haqqında eşitdim və kədərləndim. Sizə dərin hüznlə başsağlığı verirəm.

Teymur müəllim, Sizin son monoqrafiyanız haqqında (“Nəriman Nərimanov” monoqrafiyası – F.X.) “Sovet Naxçıvanı” qəzetində məqaləm dərc olundu. Həmin məqaləni Sizə göndərirəm. Məqaləni ixtisarla veriblər.

Avtoreferatımdan da birini Sizə göndərirəm.

Fərman.

Naxçıvan, 12.XII.1982

Salam, Teymur müəllim!

Nəşriyyat işçisi “Bibliografiya”-nı (M.Ə.Möcüzün bibliografiyası – F.X.) aeroportda mənə təhvil verdiyi üçün onu Bakıda Sizə çatdırıb bilmədim. Kitabdan üçünü Sizə göndərirəm.

Möcüz haqqında yeni kitab üzərində işləyirəm. Gələn il çap etdirmək fikrindəyəm...

Fərman. Naxçıvan, 14.09.2007.

Professor İslam Ağayevə məktublar

Salam, İslam müəllim! Əliqulu Qəmküsar haqqında göndərdiyiniz kitabı aldım. Çox sağ olun.

Kitab haqqında məqaləm dərc edilmiş qəzetdən ikisini Sizə göndərirəm.

İslam müəllim, xahiş edirəm, 6 mart 1977-ci il tarixli “Şərq qapısı” qəzetini isə Teymur müəllimə (Əhmədova) çatdırasınız.

Hörmətlə Fərman.

Naxçıvan, 21aprel 1977-ci il.

Salam, İslam müəllim!

Necəsiniz? İslam müəllim, xahiş edirəm, məqaləni (“Mirzə Əli Möcüzün avtoqrafları” məqaləsini –F.X.) oxuyub rəy yazasınız. Məqalənin bir surəti də Mirəli Mənafidədir. O da rəy yazacaqdır.

Dostlardan Sizə salam vardır.

Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 17 aprel 1979.

Salam, İslam müəllim!

Sizə göndərdiyim məqaləni məlum faktlar əsasında hazırladım. Məqalədə Ə.Qəmküsarın fəaliyyətinin işıqlandırılmasına daha çox diqqət yetir-

mişəm. Nəzərə aldım ki, Ə.Qəmküsarın yaradıcılığı haqqında digər yubiley məqalələri oxuculara geniş məlumat verəcəkdir.

İslam müəllim, Siz Naxçıvana gələnədək “Xəbərlər”in (Azərbaycan Respublika EA-nın –F.X.) 2-ci nömrəsi çıxsə, xahiş edirəm, ondan birini mənə gətirəsiniz.

Fərman.

Naxçıvan, 28.XI.1980.

Salam, İslam müəllim!

Məktubunuzu və göndərdiyiniz qəzeti aldım. Çox sevindim. Çünki məktubunuz səmimi ürək sözlərinizlə zəngin idi.

Ə.Qəmküsarın Bakıda keçirilən yubileyinin müvəffəqiyyəti də mənə çox sevindirdi.

Sizi ürəkdən təbrik edirəm! Mən “Sizi ürəkdən təbrik edirəm” sözlərini cəsarətlə yazıram. Çünki bu işlə əlaqədar olan yoldaşlara çox yaxşı məlumdur ki, həmin yubileyin keçirilməsində Sizin fəaliyyətiniz əvəzsizdir.

İslam müəllim, Ə.Qəmküsar haqqındakı məqaləmi dərc etdirdiyiniz üçün heç bilmirəm Sizə necə təşəkkür edirəm.

Avtoqraf yazdığınız “Əliqulu Qəmküsar” monoqrafiyasını ədəbiyyat muzeyinə təqdim etdim.

Fərman.

Naxçıvan, 10.I.1981.

**Azərbaycan EA Respublika Əlyazmaları
Fondunun direktoru, filologiya üzrə elmlər
doktoru Cahangir Qəhrəmanova məktub**

Salam, hörmətli Cahangir müəllim!

*Bildiyiniz kimi Mirzə Əli Möcüzünün əsərləri
indiyədək Təbrizdə və Bakıda kitab şəklində çap
olunmuşdur.*

*Son Təbriz nəşrlərini çıxmaq şərtilə (onlar da
Möcüz irsini tam əhatə etmir) qalanları, xüsusilə
Bakı nəşrləri bərbad vəziyyətdədir. Bu barədə hə-
min nəşrlərin tərtibçisi Q.Məmmədliyə geniş bir
məktub da yazmışam.*

*Möcüzünün əsərlərinin mükəmməl elmi nəşrini
görmək ən böyük arzumdur. Buna görə də bir
neçə ildir ki, şairin avtoqrafları, mətbu və qeyri-
mətbu şeirlərini mətnşünaslıq baxımından öyrən-
məklə məşğulam...*

*Bir-iki il bundan qabaq eşitdim ki, cənublu
yoldaşlardan biri Möcüzünün 300-dək əlyazmasını
institutunuza təqdim etmişdir. O vaxtdan bəri bir
neçə dəfə bu işlə maraqlanmış və öyrənmişəm ki,
fondunuzdakı əlyazmalar hələlik tədqiqatçıların
istifadəsinə verilməmişdir.*

*Sizə məktub yazmaqda məqsədim də haqqında
söhbət gedən əlyazmaların taleyini soruşmaqdır:*

*1. Möcüzünün əlyazmaları nə vaxt tədqiqatçı-
ların istifadəsinə veriləcəkdir?*

2. *İndiki vəziyyətdə müstəsna hal kimi mən həmin əlyazmalarından istifadə edə bilərəmmi?*

3. *Ola bilsin ki, institutunuz həmin əlyazmaların əsasında Möcüzün yeni nəşrini hazırlamaq təşəbbüsündədir. Məni də bu işə cəlb etmək mümkündürmü?...*

Sizə zəhmət versəm də üzrxahlıqla xahiş edirəm ki, məktubuma cavab yazasınız.

*Hörmətlə Fərman Xəlilov.
Naxçıvan, 16.2.1988.*

Professor Əziz Əfəndizadəyə məktub

Hörmətli Əziz müəllim!

Naxçıvan müəllimlərinin (əlbəttə, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin) səmimi salamlarını Sizə çatdırıram.

Müəyyən çətinliyə və mübahisəli məsələlərə rast gələndə dərdimizi-odumuzu Sizə deməyə adət etmişik. Ona görə ki, Siz fənn müəllimləri ilə qaynayıb-qarışmış, onların təcrübələri nəzəri mülahizələrinizin mənbəyi olmuşdur. Sizdən aldığımız məsləhətlər əksər hallarda məktəb təcrübəsində özünü doğrultmuşdur.

Bu dəfə də Sizə müraciət edirəm. (Mətnin ikinci nüsxəsini Sizə göndərdiyim üçün üzr istəyirəm, Birinci nüsxəni "Azərbaycan müəllimi" qəzetinə göndərdim). Ya mətbuat, ya da rəsmi məktub vasitəsilə yazdığım məsələ haqqında (Orta ümu-

mtəhsil məktəblərinin buraxılış siniflərində Azərbaycan dili fənnindən yekun qiymətin çıxarılması prosesində meydana çıxan bir mübahisəli məqam haqqında – F.X.) fikrinizi bildirməyinizi xahiş edirəm.

*Hörmətlə Fərman Xəlilov.
Naxçıvan, 30.I.1986*

Professor Azadə Rüstəmovaya məktub

Hörmətli Azadə xanım!

Teymur Əhmədov Sizin N.Gəncəvi haqqındakı məqalənizi çap etdirmək üçün mənə təqdim etmişdi. Həmin məqaləni “Şərq qapısı” qəzetində çap etdirdim. Məqaləniz dərc olunan qəzetin bir nüsxəsini Sizə göndərirəm.

*Hörmətlə Fərman Xəlilov.
Naxçıvan, 14 oktyabr 1981.*

Filologiya üzrə elmlər doktoru Hökümə Billuriyə məktub

Salam, hörmətli Hökümə xanım!

“Elm” nəşriyyatı tərəfindən 1984-cü ildə buraxılan “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” monoqrafiyanızın şübhəsiz ki, şəhriyarşünaslıqda özünəməxsus yeri vardır. Məqsədim kitabın məziyyətləri haqqında yazmaq yox, monoqrafiyada toxunduğunuz bir məsələ barəsində Sizdən məlumat almaqdır.

Kitabınızın 4-cü səhifəsində yazırsınız: “O (Şəhriyar nəzərdə tutulur – F.X.) Nizami, Füzuli, Sabir və Möcüz yolunun yaradıcı davamçısıdır.

Klassika və Şəhriyarın bədii əlaqələrini araşdırarkən... Möcüz ənənələrinin də Şəhriyar qələminin kamilləşməsində məktəb roluna malik olduğunu aydın hiss edirik”.

77-ci səhifədə isə haqlı olaraq xurafata qarşı çıxan, yeniliyin və müasirləşməyin tərəfdarı kimi Şəhriyarla Möcüzün arasında “çox yaxınlıq” olduğunu qeyd edirsiniz.

Hökümə xanım, Şəhriyarın Möcüz ənənələrinə münasibəti məsələsi maraqlıdır. Möcüzün tədqiqatçısı kimi isə bu məsələ məni daha çox maraqlandırır. Ancaq mən belə bir qənaətdəyəm ki, Şəhriyar ya Möcüzün şeirlərindən xəbərsiz olub, ya da bu şeirlərə xüsusi diqqət yetirməyibdir. Mənim həmin fikrimi Sizin monoqrafiyanızın II fəslində daha da möhkəmlətdi. Bu fəsildən bəlli olur ki, Şəhriyar M.Ə.Sabir, bir çox İran və Cənubi Azərbaycan şairlərinin, o cümlədən Dehxoda, Ədibül-Məmalik, Q.Arif, M.Eşqi, İ.Mirzə, Şeyda, Ləli, Xazin, Sərraf və başqalarının xidmətlərindən, yaradıcılıq xüsusiyyətlərindən az yazmamışdır. Ancaq Möcüzün əsərlərinə aid heç bir fikir söyləməmişdir.

Maraqlıdır. Şəhriyar doğrudanmı Möcüzü tanımamışdır? Əgər Şəhriyarın Möcüz irsinə bələd-

liyi olmuşsa, hər hansı bir məqaləsində, haradasa onun Möcüzün əsərlərinə aid bir qeydi varmı?

Hər halda Siz bu barədə daha ətraflı məlumat maliksiniz. Odur ki, böyük minnətdarlıqla Sizdən xahiş edirəm, bu suallar ətrafında öz fikrinizi mənə yazasınız...

Hörmətlə Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 28 dekabr 1985.

Sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru Cəfər Qiyasiyə məktub

Hörmətli Cəfər müəllim!

Sizin “Kommunist” qəzetinin 28 mart 1989-cu il tarixli nömrəsində dərc olunan “Qarabağlar abidəsi” sərlövhəli məqalənizi oxuduqdan sonra toxunduğunuz məsələ ilə bağlı bir məlumatı nəzərinizə çatdırmağı özümə borc bildim.

Mən sənətsünas deyiləm və abidələrin tədqiqi ilə də məşğul olmuram. Ancaq Qarabağlar abidələri haqqında məlum mənbələrin əksəriyyətini nəzərdən keçirmişəm. Bu abidə ilə belə dərindən maraqlanmağım təsədüfən rast gəldiyim bir faktla əlaqədar oldu.

Məsələ belədir. Naxçıvan MSSR Mərkəzi Dövlət arxivində maarif və teatr tarixinə aid sənədləri araşdırarkən 41 protokoldan ibarət bir dəftərə rast gəldim. Ərəb əlifbası ilə yazılmış bu protokollar 1925-ci ildə yaradılan Naxçıvanı Tədqiq və

Tətəbbö Cəmiyyətinin 1925-1928-ci illər ərzində keçirilən iclaslarını əks etdirir (Bu barədə “Sovet Naxçıvanı” qəzetinin 10 noyabr 1987-ci il tarixli nömrəsində “Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət” adlı məqaləmdə geniş məlumat vermişəm).

Cəmiyyətin 1928-ci ildə keçirilən iclasında (protokol № 40) Mirbağır Mirheydərzadənin (bu adam həmin cəmiyyətin yaradıcılarından biridir, həm də onun elmi katibi olmuşdur) Noraşen dairəsinə elmi ezamiyyətinin yekunlarına dair maraqlı məruzəsi dinlənilmişdir (məruzəni cüzi ixtisarla “Sovet Naxçıvanı” qəzetinin 16 fevral 1989-cu il tarixli nömrəsində dərc etdirmişəm). Məruzədə Qarabağlar abidəsi barəsində də söhbət gedir. Ən maraqlısı budur ki, bu gün bir hissəsi tökülmüş və məqalənimdə “Bu binanı (tikməyi) əmr etdi... cahan Qudi xatın” kimi təqdim olunmuş kitabənin mətni məruzədə tam şəkildə verilmişdir. Bu təsədüfdən sonra Qarabağlar abidəsinə aid əlimə keçən digər mənbələri də nəzərdən keçirdim. Lakin onların heç birində haqqında söhbət gedən kitabənin tam mətninə rast gəlmədim. Sizin məqaləni oxuduqdan sonra isə mənə aydın oldu ki, hələ bu gün də elmi ədəbiyyatda kitabənin tam mətni mövcud deyil. Belə olan surətdə M.Mirheydərzadənin 60 ildən də çox bundan əvvəl oxuduğu mətn tədqiqatçılar üçün

son dərəcə əhəmiyyətli bir fakt olmalıdır. Elə məktubu yazmaqda məqsədim də bu faktı Sizə çatdırmaqdır.

M.Mirheydərzadə həmin kitabəni belə oxumuşdur: “Rəbbu hazihil-imarəti-türkman Quzi xatun”(“Allahın bu nişanəsi tükmen Quzi xatunundur”)

Hörmətlə Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 29 mart 1989.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sadiq Bağırzadəyə (Padeqana) məktub

Salam, hörmətli Sadiq müəllim!

Mən”Mirzə Əli Möcüzün yaradıcılıq yolu” mövzusunda namizədlik dissertasiyası üzərində işləyirəm.

Möcüz haqqında ilk məqalələr müəllifi olan filologiya elmləri doktoru Mübariz Əlizadə ilə görüşərkən mənə belə bir məlumat verdi ki, 1928-ci ildə Möcüzün bir şeir dəftərini o vaxt Naxçıvan şəhərində yaşayan iranlı Rza Paşazadə adlı bir nəfərdə görmüşdür. (Rza Paşazadəni dostları arasında Şücai-ləşkər də çağırarmışlar).

Mən Rza Paşazadə haqqında məlumat toplamaq üçün Naxçıvanda bir neçə qocaman yoldaşla görüşüb söhbət etdim və bu haqda onlardan ətraflı məlumat ala bilmədim.

1978-ci il dekabr ayının 6-da Bakıda olarkən mənə dedilər ki, Siz Rza Paşazadə haqqında ətraflı məlumatla malik ola bilərsiniz. Həmin gün oğlunuz Azər müəllimlə görüşdüm. O, iş yerindən Sizə zəng vurdu, lakin Siz evdə yox idiniz. Təcili olaraq Naxçıvana qayıtmalı olduğum üçün Sizinlə görüşə bilmədim.

Çox xahiş edirəm ki, Rza Paşazadə haqqında mənə ətraflı məlumat verəsiniz.

Rza Paşazadənin Möcüz Şəbüstəri ilə əlaqəsi olubmu və Siz, ümumiyyətlə, Möcüz Şəbüstəri haqqında mətbuatda getməyən hər hansı bir məlumata maliksinizmi?

Bu suallarına cavab verməyinizi çox-çox xahiş edirəm. Suallara yazılı cavab versəniz yaxşı olar. Əgər yazılı cavab vermək Sizə əziyyətdirsə, onda mən Bakıda olarkən görüşərik.

Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 8.XII.1978.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mirəli Mənafiyə məktublar

Salam, Mirəli müəllim!

Məqalə üzərində (“Mirzə Əli Möcüzün avtoqrafları” məqaləsi–F.X.) bir qədər işlədim. Sizə göndərirəm. Xahiş edirəm, oxuyub rəy yazasınız.

Mirəli müəllim, Racinin Təbrizdə fars dilində çap edilən “Həmleyi-Heydəri” kitabının bir nü-

xəsi bu yaxınlarda əlimə düşmüşdü. Kitabın müx-təlif vərəqlərinin haşiyəsində bir sıra qeydlərə və iki variantı olan iki bayatıya rast gəldim. Həmin bayatıları köçürüb Sizə göndərirəm. Bəlkə, “Antologiya” (“Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”-F.X.) üçün yaradı.

Bütün tanışlara salamım vardır:

*Mən aşiq yaddan səni,
Aşnadan, yaddan səni,
Qəsəm Əli həqqinə
Çıxatmam yaddan səni*

*Mən aşiq daş ayrılır,
Gözlərdən yaş ayrılır,
Yar yardan ayrılanda
Dağ titrər, daş ayrılır.*

*yaddan səni,
Aşnadan, yaddan səni,
Ruh candan çıxanadin
Çıxatmam yaddan səni.*

*Mən aşiq daş ayrılır,
Gözlərdən yaş ayrılır,
Molla fəzlin dananda
Dağ titrər, daş ayrılır.*

Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 17 aprel 1979.

Salam Mirəli müəllim!...

“Azərbaycan” jurnalında (1983, № 5) “Antologiya”dan (“Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası” nəzərdə tutulur –F.X.) verilən hissələri oxudum. Yəqin ki, kitab bu yaxınlarda çap olunar. Bəlkə çap olunubdur?

Mirəli müəllim, bu yaxınlarda prof. Ə.Şərifin “Atam və mən” (Bakı: Yazıçı, 1983) kitabında Mirzə Əbdürrəhim Talibova aid bir qeydə rast gəldim. Kitabın 30-31-ci səhifələrində M.Ə.Talibova aid olan cümlələri olduğu kimi buraya köçürürəm, bəlkə Sizə lazım olar:

“Atamın köməyi ilə oxuduğum ilk kitablardan yadımda qalan Əbdürrəhim Nəccar Təbrizinin 1901-ci ildə İstanbulda farsca çap etdirdiyi “Səfinəyi-Talibi. Kitabı-Əhməd” adlı əsəridir. Kitabı atama müəllifin özü göndərmişdi. Atam onunla şəxsən tanış deyildisə də, yazışırdı. Atamın kağızları arasında Əbdürrəhim Təbriziyə yazdığı iki məktubun qarası qalmışdır ki, məktublardan birində atam öz kitabı ilə birlikdə fotosəklini də ona göndərmiş olan müəllifə öz təşəkkürünü bildirir:

“Təsəddüqat şəvəm! Xətti-şərif, əksi mübarək və kitabı-müstətabi- həzrəti-ali ra ziyarət nəmudəm, sərbülənd şodəm, məsrur kərdidən əz təvəcəhəti-ədibaneyi-on cənab təşəkkür minəmayəm”.

Bu məktubun tarixi olmasa da, onun təxminən 1902-ci ildə yazıldığını güman etmək olar.

Əbdürrəhim Təbrizinin əksini atam öz masası üstündə şüşə çərçivədə saxlardı. Çox təəssüf ki, 1918-ci ildə Naxçıvanda evimiz talan edilən zaman bir çox qiymətli şeylərlə bərabər həmin şəkil də yox olmuşdu, lakin kitab qalmışdır.

Farsca dərslərimi mən ilk dəfə həmin “Kitabi-Əhməd”dən keçmişəm. Mənə dərs verən zaman atam kitabın məzmunundan nəql edər və beləliklə, məni maraqlandırmağa çalışardı”...

Mirəli müəllim, bu günlərdə mağazada Ə.Talibovun Sizin tərcümənizdə “Kitab yüklü eşşək” kitabına rast gəldim. Bir neçəsini aldım və Sizə göndərirəm. Lazım olsa, yazın, yenə tapım.

Hələlik, sağ olun. Məndən Mirzə müəllim başda olmaqla şöbənin bütün əməkdaşlarına salam söyləyin.

Fərman.

Naxçıvan, 16 iyul 1983.

Tədqiqatçı Samir Tağızadəyə məktub

Hörmətli Samir müəllim!

Salam. Sizə lazım olan A.N.Lermanın “M.F. Axundov v russkoy peçati” bibliografiyasını böyük məmnuniyyətlə ünvanınıza göndərirəm.

Başladığınız dəyərli tədqiqat işində Sizə müvəffəqiyyətlər diləyirəm.

Hörmətlə Fərman Xəlilov. Naxçıvan, 02 aprel 1984.

**Naxçıvan MR əməkdar incəsənət xadimi
Samil Qazıyevə məktublar**

Salam, Şəmil əmi!

Necəsiniz? Mən keçən dəfə Bakıda olarkən Sizin nişan verdiyiniz Rüxsarə xanım və Əliheydər müəllimi (Azərbaycan Gənc Tamaşaçıları teatrının əməkdaşları –F.X.) tapdım. Rüxsarə xanım məni evlərinə dəvət etdi. Mən onların evində oldum. Məni maraqlandıran məsələlər haqqında söhbət etdik... Onlardan həmin gün teatr haqqında xatirə ala bilmədim. Mənə uşaqlarının hansınısa toyu olacağını və başları qarışıq olduğunu bildirdilər. Ünvanımı onlara verdim. Söz verdilər ki, xatirələrini yazıb mənə göndərəcəklər (öz şəkilləri ilə bərabər). Hələlik onlardan bir məktub almamışam. İyun ayına qədər teatr haqqında olan bütün işləri qurtarmalıyam. Naxçıvanda yerli teatr işçilərinə və institutda verəcəyim imtahanlara başım qarışdığı üçün iyul ayına qədər Bakıya gələ bilməyəcəyəm. Ona görə Sizdən xahiş edirəm ki, mənə xatirə və şəkillərini göndərmələrini Rüxsarə xanımın yadına salasınız və bu işdə onları tələdirəsiniz.

Bakıda olarkən mənə dediniz ki, hansı arxivdənsə Sizin sənədləri də istəyirlər. Sənədlərinizin fond nömrəsi müəyyən edilibsə, xahiş edirəm, yazıb mənə göndərsiniz.

Naxçıvanda qocaman aktyorların dediyinə görə, Naxçıvan teatri haqqında bir nəfər C.Cabbarlı adına Azərbaycan İncəsənət Muzeyinə şəkil və başqa sənədlər toplayır. Sizdən də Naxçıvan teatri haqqında sənəd istəyən olubmu?

Şəmil əmi, xahiş edirəm, cavabı tez yazın.

Fərman.

Naxçıvan, 13 may 1972.

Salam, Şəmil əmi!

Necəsiniz? Göndərdiyim qəzetdə Sizin haqqınızda məqaləm dərc olunub. Lakin onu qeyd edim ki, redaksiyaya təqdim etdiyim əlyazmasında olan bir sıra faktlar dərc edilən məqalədə göstərilməyib.

Şəmil əmi, Naxçıvanda yaşayan bütün qohumlar adından Sizi və ailənizi yeni il münasibəti ilə təbrik edirəm...

Fərman.

Naxçıvan, 5 yanvar 1973.

Salam, Şəmil əmi!

Necəsiniz? Sizin dediyiniz məsələlərlə maraqlandım. Ədəbiyyat muzeyinin direktoru ilə hələlik görüşə bilməmişəm. O, burada yoxdur. Gələn kimi hökmən danışacağam. Lakin dediyiniz ikinci məsələ haqqında (Əqil əmi haqqında) bir qədər material toplaya bilmişəm.

Əqil əminin üç məktubunu əldə etmişəm. Onlardan ikisi bacısı Şölə müəlliməyə, biri isə (bu, onun son məktubudur) qardaşı Cavad Qaziyevədir.

Məktublارın hər üçü latın hərfləri ilə Azərbaycan dilində yazılıbdır. Onlardan biri 1940-cı ildə əsgərlikdən, ikisi isə cəbhədən (biri 1942-ci ildə, digərinin isə tarixi yoxdur) yazılmışdır.

Cəbhədən yazdığı hər iki məktubun üzünü köçürüb xatirə üçün Sizə göndərirəm. Məktublارın üzünü köçürərkən müəllifin dilini olduğu kimi saxlamışam.

İndi isə Sizi Əqil əmi haqqında qohumların mənə verdiyi şifahi məlumatlarla tanış etmək istəyirəm:

Əqil əminin ölümü haqqında vaxtilə onun ailəsinə məktub göndərilibdir (təəssüf ki, həmin məktubu çox axtarsam da, tapa bilmədim). Məktubda məlumat verilib ki, Əqil əmi əsgərlər qarşısında hansı bir əmrinə oxuyurmuş. Bu vaxt yaxınlıqda bomba partlayır və onun bir qəlpəsi Əqil əminin gicgahına dəyir. Beləliklə də o həlak olur.

Deyilənə görə, onun qəbri Kalininqraddadır. Kalininqradda iki qəbiristanlıq vardır. Onlardan biri “Qardaşlıq qəbiristanlığı” adlanır. Elə Əqil əminin qəbri də həmin qəbiristanlıqdadır.

Bir neçə il bundan əvvəl Möhtərəm xala Kalininqradda olarkən Əqil əminin məzarını ziyarət

etməyə gedibmiş. Lakin həddindən artıq qar yağdığından qəbri tapa bilməmişdir. Möhtərəm xalanın dediyinə görə, Qazax zonasında yaşayan bir starşına Əqil əmi haqqında maraqlı məlumatlar bilir.

Əqil əmi haqqında öyrəndiklərim bu qədərdir.

Şəmil əmi, teatr haqqında xatirələrinizi yazıb tamamlamısınızsa, xahiş edirəm, göndərin.

Sağ olun. Qohumların hamısından Sizə salam vardır.

Fərman.

Naxçıvan, 5.IV.1975.

Salam, Şəmil əmi!

Necəsiniz?... Məktubunuzu və xatirələrinizi aldım. Çox sağ olun.

Şəmil əmi, mənə Bakıda dediyiniz məsələ yadımdan çıxmayıb. Həmin məsələ haqqında ədəbiyyat muzeyinin direktoru ilə danışdım. O dedi ki, biz həmin əsərləri bir şərtlə ala bilərik. O şərt də budur ki, biz gərək hər hansı bir təşkilata pul keçirək və həmin təşkilatdan dediyiniz əsərləri götürək... İndi gərək Siz Bakıda hər hansı bir təşkilatla danışasınız... Naxçıvan ədəbiyyat muzeyi isə o təşkilata pul keçirib Sizin əsərləri onlardan alsın. Həmin məsələni ancaq bu yolla həll etmək olar. Çünki muzey şəxsi adamlara nəqd pul verib heç bir əsəri almır.

İndi orada hər şey Sizdən asılıdır. Hər hansı bir təşkilatla bu məsələni həll etsəniz, Naxçıvan ədəbiyyat muzeyi əsərlərinizi almağa heç bir etiraz etmir. Hələlik, sağ olun.

Fərman.

Naxçıvan, 4.VI.1975.

Yazıçı Nağı Nağıyevə məktub

Hörmətli Nağı müəllim!

Yaxın gələcəkdə Naxçıvan teatrının 90 illik yubileyi keçiriləcəkdir. Bu münsibətlə mən Naxçıvan teatri haqqında Tələbə Elmi Cəmiyyətinə (Naxçıvan Pedaqoji İnstitutunun – F.X.) iş yazmaq, eyni zamanda xatirə albomu tərtib etmək fikrindəyəm. Bu iş üçün mən vaxtilə Naxçıvan teatrında fəaliyyət göstərmiş aktyor, rejissor və rəssamlardan, əsərləri həmin teatrda tamaşaya qoyulmuş müəlliflərdən teatr haqqında xatirələr toplamaqla məşğulam.

Nağı müəllim, Siz də vaxtilə Naxçıvan teatrında rəssam işləmişiniz. Əsərlərinizdən həmin teatrda tamaşaya qoyulanı olmuşdur.

Sizdən xahiş edirəm ki, Naxçıvan teatrında olan xidmətləriniz barəsində xatirələrinizi yazıb mənə göndərsiniz.

Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 24.II.1972.

Cənubi azərbaycanlı möcüzşünas Məmmədli Niqabiyə məktublar

Salam, hörmətli dostum və qardaşım, ağayi-Niqabi!

Möcüzə aid materialları sağ-salamat bu tərəfə keçirə bildim. İndi həmin materialları araşdırmaqla məşğulam.

Möcüzə bağlı 68 mənbənin siyahısını Sizə göndərirəm. Bu mənbələrin 95 faizi Sizin üçün yenidir. 50-60 mənbənin siyahısını isə səliqəyə salıb sıralayandan sonra Sizə göndərəcəyəm.

Xahiş edirəm, imkanınız varsa, bu tərəfə gələnlərlə Möcüzə aid fotosəkilləri göndərin.

Nehrəmli həmyerlimizlə mənə göndərdiyiniz fotosəklinizi aldım və çox şad oldum.

Dostlara salamım vardır.

Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 12 sentyabr 1990.

Hörmətli qardaşım ağayi-Niqabi!

Göndərdiyiniz məktubu aldım, çox sevindim. Məktubda toxunduğunuz üç mətləb haqqında bunları deyə bilərəm:

1. Sizi Naxçıvana dəvət etməyin imkanlarını götür-qoy edirəm. Hələlik öyrəndiyimə görə İrandan kimisə buraya dəvət etmək çox çətinidir. Qohum olmayan adamları isə çağırmaq mümkün

deyil. Ancaq hər halda mən çalışacağam ki, Sizi Naxçıvana dəvət edirəm.

2. Möcüz haqqında mənə verdiyiniz materialları diqqətlə öyrənmişəm. Şairin ədəbi irsinin toplanılmasında göstərdiyiniz fədakarlığı alqışlayıram. Materialları arxivə verəcəyəm.

3. Xahişinizlə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının yeddinci, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin dördüncü cildini məmnuniyyətlə Sizə hədiyyə göndərirəm.

Bunlardan başqa, Möcüzə bağlı olan bəzi məqalələrimi də qəbul etməyinizi xahiş edirəm.

Ağayi-Niqabi, çox xahiş edirəm ki, Möcüzə əlaqədar keyfiyyətli fotosəkilləri mənə göndərsiniz. Onlardan və mənə verdiyiniz digər materiallardan istifadə edərkən hökmən Sizin adınızı xatırladacağam. Bir də, əgər mümkündürsə, Sizin çap etdirdiyiniz “Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri. Tazə tapılan şeirlər” kitabından bir nüsxə mənə göndərin...

Hörmətlə Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 21 dekabr 1990.

Salam, əziz dostum ağayi-Niqabi!

Məktubunuzu çox gec – yazdığınızdan üç ay sonra 02 iyul 2002-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetindən mənə çatdırdılar.

Validəxan haqqında göndərdiyiniz fotosurət üçün Sizə təşəkkür edirəm.

Avqust ayında İrana gəlmək fikrim vardır. Təbriz Milli Kitabxanasında Möcüzün şeirlərinə baxmaq istəyirəm.

Sizin Möcüz haqqında çıxışınız 04 aprel 2002-ci ildə Naxçıvan televiziyası ilə göstərildi. Çıxışın video- kasetini Sizə gətirəcəyəm.

“Mirzə Əli Möcüzün şəxsiyyəti və doğma dili” adlı məqaləniz Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərləri”ndə (2002, № 9) dərc olundu. Məqalənin surətini Sizə göndərirəm. Jurnalı özümlə gətirəcəyəm.

Tehranda Sizə həsr edilən tədbirin video-kasetinə baxdım. Zəhmətinizə yaxşı qiymət veriblər, sağ olsunlar. “Şəhriyari-şəbi-manda” misrası haqqında Sizinlə görüşəndə söhbət edərik.

Sizə, ailənizə, nəvələrinizə, bütün dost və qohumlarınıza cansağlığı arzu edirəm.

Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 15 iyul 2002.

Hörmətli dostum ağayi-Niqabi!

İranda olarkən məni böyük ehtiramla qarşıladığınız üçün minnətdaram. Sizə, xanımınıza bütün dostlara təşəkkürlərimi bildirirəm.

Sizin mənə verdiyiniz qəzetləri və digər materialları oxudum və bəzi maraqlı məsələlərlə rastlaşdım:

1. İsmayıl Mitaq Sizə yazır ki, Möcüz 1339-cu ildə Kərbəlayi Əsgərin qızı Fatimə xanımla evlənib. Bu, doğrudurmu?

2. Məqaləniz dərc olunan “Ədəbiyyat qəzeti”ndəki (1993, 3 sentyabr) Möcüzün şəklini kim çəkib?

İndi gələk “Şəhriyari-şəbi-manda” cümləsindəki “manda” sözünün izahına:

Mən Dizəcxəildə Sizə demişdim ki, “manda” sözünün Siz farsca bildiyiniz (mandən - qalmaq) mənasından başqa, ayrı mənası da vardır. Şəmsəddin Saminin lüğətində bu söz belə izah olunur:

“Manda”- həqiqi mənada: su sığırı, camuş südü, yoğurdu, qaymağı - məcazi mənada: iri və qaba cüssəli şəxs.

Hinduşah Naxçıvaninin lüğətində isə “manda” sözü belə izah olunur: “Manda”- yorğun.

Adını çəkdiyim kitablardan “manda” sözünün izahı olan hissənin fotosuratını Sizə göndərirəm.

Ağayi-Niqabi, Möcüzün Sizdə olmayan 1948, 1954 və 1955-ci illərdəki nəşrlərini tapıb bir yerə yığan kimi Sizə göndərəcəyəm. Digər xahişlərinizi də yerinə yetirməyə çalışacağam.

Şəbüstərdə çəkdiyim dörd fotosəkli də Sizə göndərirəm.

Xahiş edirəm, aşağıda adlarını göstərdiyim mətnləri Azərbaycan dilinə tərcümə edib mənə göndərsiniz:

1. “Həblülmətin” qəzetindəki məqalə.

2. Möcüzün “Külliyyat”ı məhkəmələrdə.

Ağayi-Səlimiyə məxsusi salamlarımı yetirməyinizi xahiş edirəm.

Hörmətlə Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 20.08.2002.

Əziz dostum, qardaşım, ağayi-Niqabi!

Məktubunuzu aldım, çox şad oldum. Göndərdiyiniz fotoşəkillərə və Rəhim Qavyanın şeir kitabına görə Sizə minnətdarlığımı bildirirəm.

Sorğularınıza məmnuniyyətlə cavab verirəm:

1. Mirzə Qafar Siyəhpuş nə zaman ölmüşdür?

Mirzə Qafar Siyəhpuş haqqında məndə olan məlumat belədir:

Mərənd mahalının Zunuz qəsəbəsində doğulub. Səttarxan hərəkətinin iştirakçısıdır. Atəşin nitqlərinə görə Mirzə Qafar Natiq adı ilə məşhur olub. “Siyəhpuş” ləqəbini Rza şah diktatorluğu illərində götürüb. Pəhləvi hakimiyyətini tənqid etdiyi üçün İranın isti cənub əyalətlərinə sürgün edilib. Mübarizədən əl çəkmədiyinə görə 1933-cü ildə Tehrana gətirilib və xörəyinə zəhər qatılaraq öldürülüb.

2. Şəbüstər haqqında məqalə “Həblülmətin” qəzetinin hansı ilində və hansı şümarəsində çap olunub?

“Məktub əz İstanbul” sərlovhəsi ilə yazılan və surətini Sizə təqdim etdiyim həmin məqalə “Həblülmətin” qəzetinin hicri 1319-cu il 8 və 9-cu nömrələrində çap olunmuşdur. Məqalənin ardi qəzetin 10 və 11-ci nömrələrində də getmişdir. Bu hissələrin surəti məndə yoxdur. Həmin hissələrə Bakıda Əlyazmalar İnstitutunda baxmışam. Bu ilin avqust ayında Təbriz Milli Kitabxanasında öyrəndim ki, “Həblülmətin” qəzetinin nömrələri bu kitabxanada da saxlanılır. 10-11-ci nömrələri bəlkə orda tapa bilərsiniz. Əgər tapsanız, xahiş edirəm surətini mənə də göndərin.

3. C.Xəndan və Mir Cəlal Möcüz haqqında neçə məqalə yazmış və o məqalələr harada çap olunmuşdur?

Hörmətli professorlar C.Xəndan və Mir Cəlal doktorluq dissertasiyalarında Möcüz haqqında ətraflı şəkildə bəhs etmişlər. Bundan başqa hər iki müəllifin Möcüz haqqında ayrıca məqalələri də vardır. Mir Cəlalin şair haqqında yeganə məqaləsi (oçerki) müxtəlif illərdə çap olunan “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı dərsliyə daxil edilmişdir. Bu yazı onun doktorluq dissertasiyasından ixtisar edilmiş bir variantdır.

C.Xəndanın isə Möcüzə aid 4-5 məqaləsi vardır. 12 sentyabr 1990-cı ildə Sizə yazdığım məktuba “Möcüz haqqında dərc olunan məqalələrin siyahısı” nı əlavə etmişdim. Həmin siyahıda və Sizə göndərdiyim digər mənbələrdə C.Xəndanın məqalələrinin də adı göstərilmişdir. Siyahıları itirmisinizsə, yenidən göndərə bilərəm. Bu məktubla C.Xəndanın “Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü” adlı kitabına daxil edilən “Mirzə Əli Möcüz” məqaləsinin surətini də göndərirəm. Avtoreferatımın Azərbaycan dilində olan variantını da göndərəcəyəm.

Ailənizə, bütün dostlara salamım vardır.

Dostunuz Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 05 oktyabr 2003.

Salam, əziz dostum ağayi-Niqabi!

Göndərdiyiniz məktub, 4 ədəd fotosəkil, məqalələriniz dərc olunan 12 ədəd qəzet kəsiyi, 2 kitabça mənə çatdı. Çox sağ olun, təşəkkür edirəm.

Sizə göndərdiyim məktub və Möcüzə aid materiallar, nəhayət ki, əlinizə çatdığı üçün sevindim. Sizə lazım olan bütün materialları göndərməyə hazırım.

Bakı və İstanbul səfərlərinizə aid yazdığınız kitab çap olunubmu? Çap olunubsa, bir nüsxə mənə göndərməyinizi xahiş edirəm.

Məqaləniz dərc olunan qəzet hissələrinin fotosurətini çıxardım və 12 ədəd həmin qəzet kəsiklərini Sizə qaytarıram.

Ağayi-Niqabi, Sakibə xanımın Sizə təqdim etdiyim Möcüz haqqındakı kitabını oxudunuzmu? Fikrinizi mənə yazın.

Sakibə xanımın avtoreferatının surətini də Sizə göndərirəm.

Ailənizə, ağayi-Səlimi və digər dostlara salamım vardır.

Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 22 sentyabr 2004.

Salam, əziz dostum ağayi-Niqabi!

Bir neçə ay bundan əvvəl oğlunuzla Naxçıvanda görüşdük. Mənə verdiyiniz üç ədəd fotosəkilin surətini çıxara bilmədiyim üçün onları Sizə göndərmək mümkün olmadı. İndi həmin şəkilləri göndərirəm. Fotoşəkilləri yubadığım üçün üzrxahlıq edirəm. Ağayi-Niqabi, Sərraf Təbrizinin bu yaxınlarda Təbrizdə çap olunan “Divan”ını mənə göndərdiyiniz üçün Sizə dərin təşəkkürümü bildirirəm. Bir vaxt məndən “O olmasın, bu olsun” (xalq arasında “Məşədi İbad” adı ilə məşhurdur) filminə hambal rolunun ifaçısının adını soruşmuşdunuz. Məmnuniyyətlə həmin filmin bütün yaradıcı heyəti haqqında məlumat verirəm:

Ssenari müəllifi – Sabit Rəhman, quruluşçu – Hüseyin Seyidzadə, baş operator – Əlisəttar Atakişiyev, rejissor - Ş.Şeyxov, operator – Mirzə Mustafayev, rəssam – Cəbrayıl Əzimov və Nadir Zeynalov, səs operatoru – Əziz Şeyxov.

Rollarda:

Məşədi İbad – Əliağa Ağayev, Sərvər – Arif Mirzəquluyev, Gülnaz – Tamilla Adıgözəlova, Rüstəm bəy – Ağasadiq Gəraybəyli, Sənəm – Barat Şəkinskaya, Həsənqulu bəy – İsmayıl Əfəndiyev, Həsən bəy – Mustafa Mərdanov, Qoçu Əsgər – Möhsün Sənani, Baloğlan – Lütəli Abdullayev, Hambal – Əhməd Əhmədov.

Ağayi-Niqabi, Möcüz haqqında nə yeniliklər vardır? Lətifə xanımın (Möcüzün baldızı- F.X.) ailəsi ilə çəkdiyi fotosəkli mənə göndərməyinizi xahiş edirəm.

Sizə nə lazım olsa mənə yazın...

Bütün dostlara salamım vardır.

Sizin Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 17 iyun 2005.

Salam, əziz dostum ağayi-Niqabi!

Şəbüstərdən qayıtdıqdan sonra iki gecə Təbrizdə ağayi-Rəzinin evində qaldım. O da Möcüzün şeirlərindən bir qismini gözəl xətlə yazdırıb və kitab şəklində çap etdirmək fikrindədir. Əgər belə

bir iş görə bilsə, çox yaxşı olar. Təbriz Mərkəzi Kitabxanasında Möcüzlə bağlı bəzi mənbələrə baxdım. Məşhur ədəbiyyatşünas Əziz Dövlətəbədi, ustad Yəhya Şeyda və Əbdülhüseyn Nahidi Azərlə görüşlərim maraqlı oldu. Kitabınızı Bakıda Əzizə xanım Cəfərzadənin qızı Kəmalə xanıma verdim. Anasının iki kitabını öz xətti ilə yazıb Sizə çatdırmağımı xahiş etdi (kitabları bu məktubla göndərdim). Məktubunuzu Kamil Vəli Nərimanoğluna verə bilmədim. Çünki Bakıda deyildi. Amma narahat olmayın, çatdıracağam.

Ağayi-Niqabi, bilirsiniz ki, mən də Sizin kimi uzun illərdən bəridir Möcüzlə bağlı mənbələri toplamaqla məşğulam. İran mənbələrini əldə etməkdə Sizin özünüzdə də mənə köməkliyinizi əsirgəməmişiniz. Buna görə Sizə bir daha öz minnətdarlığımı bildirirəm.

Son illər mən İranda olarkən Möcüzün bibliografiyasını hazırlamağın ağır və zəhmətli bir iş olması haqqında söhbətlərimiz olmuşdu. Mən ilk təşəbbüs kimi çoxdan başladığım bu işi yerinə yetirdim və “Bibliografiya”-nı avqust ayında (2007) Bakıda “Nurlan” nəşriyyatında çap etdirdim. Əlbəttə, “Bibliografiya”-nı daha da təkmil şəkə salmaq olar. Çünki oxuculara müraciətimdə yazdığım kimi “Möcüz haqqında mənə məlum olan, lakin dəqiqləşdirmədiyim və hələlik əldə edə

bilmədiyim mənbələr də vardır". Bundan başqa, elə mənbə də ola bilər ki, mənim heç ondan xəbərim yoxdur. Bütün bunlara görə "Bibliografiya"nın ikinci, təkmilləşdirilmiş nəşrini hazırlamaq fikrindəyəm. Çap olunan "Bibliografiya"-dan birini Sizə göndərirəm. Xahiş edirəm, kitab haqqında mülahizələrinizi və tənqidi fikirlərinizi mənə yazın. Sizdən ikinci xahişim isə budur ki, Dizəcxəildə yaddaş kimi qeyd etdiyiniz mənbələrin siyahısını da mümkün olsa, mənə göndərin.

Sizin üçün yeni olacaq iki məlumatı da diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm:

1. Q.Məmmədlinin 1982-ci ildə buraxılan Möcüzün "Əsərləri"ni 2006-cı ildə Bakıda "Avrasiya-Press" nəşriyyatı 25.000 tirajla (216 səhifə), latın qrafikasında təkrarən çap etmişdir.

2. Bakıda bir şərqşünas Möcüzün kimin tərəfindənsə üzünü köçürülən bir şeir dəftərini əldə etmiş və onu çapa hazırlayır (bu məlumatı hələlik tam dəqiqləşdirə bilməmişəm).

Və nəhayət, onu da nəzərinizə çatdırım ki, Möcüzlə bağlı yeni bir kitabımın çapa hazırlığını qurtarmaq üzrəyəm.

Sizdə nə yeniliklər var?

Ailə üzvlərinizə, bütün dostlara, xüsusilə ağayi-Əziz Əmcədi və ağayi-Səlimiyə salamımı çatdırmağınızı xahiş edirəm.

Cavabınızı gözləyirəm.

Hörmətlə Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 04. 09. 2007

İtaliya şərqşünası Campiyero Bellinceriyə məktublar

Salam, əziz və hörmətli Campiyero Bellinceri!

Mən Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan şəhərində yaşayıram. Mirzə Əli Möcüz Şəbüstərinin yaradıcılığı haqqında elmi iş yazmışam. İndi həmin elmi işi kitab şəklində çapa hazırlayıram. Bu baxımdan Möcüz haqqında yazan bütün müəlliflərin, xüsusilə xarici ölkə alimlərinin məqalələri mənim üçün maraqlıdır.

Sizin vaxtilə İranda işləyərkən bir sıra Azərbaycan şairi, o cümlədən Möcüzün də əsərlərini italyan dilinə tərcümə etməyiniz mənə məlumdur.

İtaliyalı bir şərqşünasın Azərbaycan ədəbiyyatı ilə maraqlanması və onu öz ölkəsində təbliğ etməsi bizim üçün fərəhləndirici haldır. Bu zəhmətinizə görə Sizə dərin təşəkkürümü bildirirəm.

Hörmətli Campiyero Bellinceri, Möcüz haqqında çapa hazırladığım kitabın daha dolğun olması üçün Sizin də bəzi məlumatlarınıza ehtiyacım vardır. Əgər aşağıdakı suallara cavab yazarsınızsa, mənə çox böyük kömək etmiş olarsınız:

1. Möcüzün hansı şeirlərini italyan dilinə tərcümə etmişiniz?

2. *Möcüz haqqında məqalələr yazmısınızmi?*

3. *Möcüzdən tərcümə etdiyiniz şeirlər və onun haqqında məqalələriniz (əgər yazmısınızsa) nə vaxt və hansı mətbuat orqanında çap olunub?*

4. *İtaliyada Sizdən başqa Möcüzlə maraqlanan və onun haqqında yazan olubmu?*

Xahiş edirəm, mənə cavab yazasınız

Əvvəlcədən Sizə minnətdarlığımı bildirirəm.

Hörmətlə Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 06 aprel 2007.

Салам, язиз достум Жампийеро Беллинжеру!

Жавабынызы алдым, чох шад олдум, сав олун, миннятдарам.

Мюжсз шаггында йаздыьыныз мягалья вя тяржсмянизин Италийа мятбуатында дярж олунмасы Азярбайжан-Италийа ядыби ялагяляри тарихиня дциян мараглы вя ящямийятли бир фактдыр.

Жавабынызда мягальянизин адыны вя дярж олунан мятбуат органыны эюстярмисиниз. Лакин мяня айдын олмады ки, мягальяниз щансы дилдя йазылыб. Мягальянин адыны вя чап олунан мятбуат органыны да бир-бириндян айыра билмядим. Она эюря дя хащии едирям ки, щям Мюжсздян тяржсмя

етдийиниз шеирин, щям дя мягялянизин адыны вя чап олунан мятбуат органыны ашаьыда эюстярдийим ардыжыллыгла бир дя йазасыныз:

1. Тяржцмя етдийиниз шеирин ады (италйанжса), чап олундуьу мятбуат органынын ады, щарада нящр олунмасы, или, сящифяси (гязетдирми, щурналдырмы?).

2. Мягялянин ады (щансы дилдядир?), чап олундуьу мятбуат органынын ады, щарада нящр олунмасы, или, сящифяси (гязетдирми, щурналдырмы?).

Мягялянизин адынын Азярбайжан дилиня тяржцмясини вя гыса олараг нядян бящс етдийинизи дя йазмаьынызы хащши едирям.

Щюрмятли Жампийеро Беллинжери! Вахтиля Азярбайжан мятбуатында Сизин юз йазыныз вя ядыби ялагяляримиз сащясиндяки хидмятляринизя ауд мягяляляр дярж олунмушдур. Билмирям, бу йазылар Сиздя вар, йохса йох? Ашаьыда адларыны эюстярдийим щямин йазылардан икисинин сурятини Сизя эюндярирям.

1. Жампийеро Беллинжери. Дюврцн ясас симасы. “Азярбайжан мцяллимн” гязети. Бакы, 29 октйабр 1988.

2. *A. Тащиров. Ядэбиййатымызын, халгымызын досту. “Бакы” гязети. Бакы, 10 май 1989.*

Язиз достум, Мюжцзя ауд йаздыыныз мягальянин вя тяржцмянизин сурятини бу факс нюмрясиня эюндяря билярсиниз. (faks nömrəsi götürilib – F.X.)

Сизя уьурлар арзулайан

Фярман Хялилов.

Нахчыван, 15 апрел 2007.

ABŞ-da yaşayan cənubi azərbaycanlı ədəbiyyatşünas Hadi Sultan Qurrayiyə məktublar

Hörmətli Dr. Hadi Sultan Qurrayi cənabları!

Mən 1982-ci ildə Mirzə Əli Möcüz haqqında Bakıda Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda akademik Mirzə İbrahimovun rəhbərliyi ilə dissertasiya müdafiə etmişəm. Dissertasiyada araşdırdığım əsas məsələlər bunlardır:

1. *Möcüz ədəbi irsinin toplanılması, nəşri və tədqiqi tarixi*

2. *Həyatının İstanbul dövrü*

3. *Şairin folklor və klassik ədəbiyyatla bağlılığı*

4. *“Möcüz “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin nümayəndəsidir” tezisinin əsaslandırılması və əsərlərinin bu istiqamətdə təhlili*

5. *Şeirlərinin bədii xüsusiyyətləri.*

Dissertasiyada Möcüzün Bakı arxivində saxlanılan əlyazmalarını çap variantları ilə müqayisə etmişəm.

Möcüzün ilk dəfə Təbrizdə və Bakıda çap olunan kitablarının tərtibçisi mərhum Qulam Məmmədli ilə Bakıda görüşmüş və Möcüz haqqında söhbətlər etmişəm. İranda Möcüzün əsərlərini çap etdirən Yəhya Şeyda ilə tanış olmuşam. Möcüzün pərəstişkarı və araşdırıcısı Məmmədali Niqabi dostumla Şəbüstərdə və Naxçıvanda görüşərək şair haqqında araşdırmalarımızın nəticələrini müzakirə etmişik.

Hörmətli Hadi Sultan Qurrayi cənabları, Sizin 1997-ci ildə Möcüz haqqında Vaşinqtonda ingilis dilində yazdığınız dissertasiya keçən il (2002) mənim əlimə çatdı. Əsərinizin mündəricatı ilə tanış oldum. Birinci fəslə tamam, digər hissələri isə qismən Azərbaycan dilinə tərcümə etdirib oxudum. Möcüzün şeirlərinə əsaslanaraq tərcüməyi-halı haqqında yazdığınız fikirlər maraqlıdır. Möcüzün şeirlərinin həm farsdilli, həm də Azərbaycan dilində yazan şairlərin əsərləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil etməyiniz möcüzşünaslıqda yeni səhifələrdir. Dissertasiyanızı tam şəkildə oxuyandan sonra da (tərcümə problemi hələlik buna imkan vermir) müəyyən fikirlərimi Sizə yazmağa bilərəm.

Hörmətli Hadi Sultan Qurrayi cənabları, Sizinlə Möcüz haqqında fikir mübadiləsi aparmaq mənim üçün çox xoş olar. Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı maraqlandığınız məlumatları və faktları da əldə edib Sizə göndərə bilərəm.

Cavabınızı gözləyirəm.

Hörmətlə Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 24 iyun 2003.

Salam, hörmətli Hadi Sultan bəy!

Sizin Möcüz haqqında araşdırmalarınıza aid məqalə üzərində işləyirəm. Onun dolğun çıxması üçün Sizin bəzi məlumatlarınıza ehtiyacım vardır. Aşağıdakı suallara cavab yazsanız, xeyli məmnun olaram:

1. Nə vaxt və harada anadan olmuşunuz?

2. İndi harada işləyirsiniz?

3. Möcüzdən başqa hansı tədqiqat işləriniz vardır.

4. Möcüzə aid məqalələrinizin siyahısını yazmağınızı da rica edirəm (nə vaxt, harada dərc olunub, hansı səhifələrdədir?)

Sizə cənsağlığı və uğurlar diləyən Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 25 iyun 2009.

Türkiyənin Kırıkkala Universiteti Fənn-Ədəbiyyat fakültəsinin Dos. Dr. Bilgehan A.Gökdağa məktub

Əziz qardaşım Bilgehan A.Gökdağ bəy!

Möcüzə ilə bağlı əsərlərim haqqında tanıtma yazdığınız üçün Sizə təşəkkür edirəm. Mən də Sizin yazılarınızı Azərbaycanda çap etdirməyə hazırım.

Avtoreferatımı görmək istəməniyə çox məmnun oldum. Avtoreferatı Sizə göndərirəm.

Salamlar və sayqılarla Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 19 iyun 2011.

Berlində yaşayan cənubi azərbaycanlı tədqiqatçı Məmmədli Hüseyniyə məktub

Salam Məmmədli bəy!

Berləndən telefon açaraq mənimlə əlaqə saxladığınıza və “Mirzə Əli Möcüzün əlyazmaları” kitabım haqqındakı xoş sözlərinizə görə Sizə dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Mən İsa Həbibbəyli ilə görüşdüm. Oskar Şmerlinqə aid kataloq onda cəmi bir nüsxədir. Lakin razılaşdıq ki, həmin nüsxənin surətini bacardıqca yüksək keyfiyyətdə çıxarıb Sizə göndərək. Kataloqu hansı yolla Sizə göndərəcəyimi bilmirəm. Bu barədə mənə istiqamət verməyinizi xahiş edirəm...

Məmmədli bəy, telefon danışığınızda Əli ağa Naxçıvanının vaxtilə “Azərbaycan” qəzetində Möcüzün tərcümeyi-halını çap etdirməsi ilə maraqlandığınızı bildirdiniz. Daha dolğun məlumat almağınız üçün 2007-ci ildə bu barədə mətbuatda

dərc olunan bir məqaləmin tam mətnini Sizə göndərirəm.

Sağ olun.

Hörmətlə Fərman Xəlilov.

14 avqust 2008.

Həvəskar-şair Püstəxanım Hüseynovaya məktub

Hörmətli Püstəxanım Hüseynova!

Sizin məktubunuzu 31.X.1986-cı ildə aldım. Əzizimiz Şəmil əminin “Xatirə”sini dərc etdirdiyim qəzeti onun ailəsinə göndərməyim üçün minnətdarlığınızı bildirməyinizə görə Sizə təşəkkür edirəm.

Mənim üçün çox xoşdur ki, Şəmil əminin hər hansı bir qohumuna, dostuna və tanışına əlimdən gələn köməyi edim. Bundan başqa, kiməsə xeyirxahlıq etmək, kiminsə bir işinə yaramaq mənə mənəvi rahatlıq verir. Ona görə də Sizin xahişinizi məmnuniyyətlə qəbul etdim və onu yerinə yetirməyi özümə borc bildim.

“Qardaş qardaşına qonaq gələndə” adlı şeirinizi “Gözəl diyar” sərlövhəsi ilə “Şərq qapısı” qəzetinin 1 oktyabr 1974-cü il tarixli 230 (10.849)-cu nömrəsində dərc olunmuşdur. Şəxsi arxivimdən qəzetin həmin nüsxəsini sizə göndərirəm. On iki il bir ay bundan əvvəl dərc edilən şeirinizi

görərkən keçirəcəyiniz sevinc hissini özümə ən yüksək mükafatdan da üstün tuturam.

Sizə cansağlığı və bədii yaradıcılığınızda müvəffəqiyyətlər arzulayıram.

Fərman Xəlilov.

Naxçıvan, 1 noyabr 1986.

* *
*

BİR MƏQALƏ, BİR MÜSAHİBƏ və BİR TƏƏSSÜRAT

Mirzə Əli Möcüzün “tərcüme-yi-hal”ının mətni ilə bağlı təhriflər və həqiqətlər

Möcüzün mühiti və həyatı haqqında yazarkən istinad ediləcək ən etibarlı mənbə şairin öz əli ilə fars dilində yazdığı qısa tərcüme-yi-halıdır. Bu sənəd haqqında Möcüzün vəfatından 8 il sonra, yəni 1942-ci ildən etibarən 1982-ci ilədək ardıcıl şəkildə məlumat verən yeganə şəxs Q.Məmmədli-dir. O, 1942-ci ildə dərc etdirdiyi “Həqiqəti sevən şair” adlı məqaləsində Möcüzün tərcüme-yi-halını oxuculara təqdim etmiş, bir qədər sonra

şairin ilk Təbriz (1945) və ilk Bakı (1948) nəşrinə yazdığı müqəddimələrdə onun mətnini qismən dəqiqləşdirmişdir. Möcüzün əsələrinin 1954 və 1982-ci il Bakı nəşirlərində isə Q.Məmmədli tərcümeyi-halın 1942, 1945, 1948-ci illərdə ixtisar etdiyi bəzi cümlələrini bərpa edərək onu əvvəlkilərə nisbətən orijinala yaxın daha təkmil şəkəllə salmışdır.

Q.Məmmədlinin 1942, 1945, 1948, 1954 və 1982-ci illərdə yazdığı məqalə və müqəddimələrdə istinad etdiyi əsas mənbə S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində Möcüzün öz əli ilə farsca yazdığı tərcümeyi-halın Q.Məmmədlinin xətti ilə üzü köçürülən mətnidir. Bu mətni 1942, 1945 və 1948-ci il mətnlərinə nisbətən daha təkmil olan 1954 və 1982-ci il nəşrlərində Azərbaycan dilində tərcüməsi verilən mətnlə tutuşdurarkən onların arasında bir sıra uyğunsuzluqlar aşkara çıxır. Əvvəla, mətndə edilən ixtisarlara haqqında. Mətnin 1954 və 1982-ci il çap variantlarında “yazdım, özü də ana dilində yazdım...” cümləsindən sonra üç nöqtə qoyulması ixtisara işarədir. Q.Məmmədlinin xətti ilə üzü köçürülən nüsxədən məlum olur ki, həqiqətən də mətnə iki cümlə ixtisar olunmuşdur: **1. “Behəmdullahvəlminnə dər axər didari-azadi nəsibəm gərdid”.** **2. “Ta hal təğ-**

ribən se hezar beyt nevesteəm”. Tərcüməsi: 1. “Allaha çox şükür, axırda azadlıq nəсібim oldu”. 2. “İndiyədək təqribən üç min beyt yazmışam”.

Əslində ixtisara salınan ikinci cümlə 1942-ci ildə çap olunan məqalədə var idi. Lakin Q.Məmmədlinin sonrakı illərdə təqdim etdiyi mətnlərin heç birində həmin cümlə verilmir. Bizcə, bunun səbəbi Q.Məmmədlinin “üç min” rəqəminə şübhəsidir. 1942-ci ildə o “üç min” rəqəmindən şübhələnməyə bilərdi. Çünki o vaxt Möcüz ədəbi irsinin az bir qismi ilə tanış idi. Ona görə də 1942-ci il məqaləsində “... üç min beyt yazmışam” cümləsini mətndən çıxarmamışdır. Lakin sonralar Möcüzün ədəbi irsini topladıqca o, açıq-aşkar müşahidə etmişdir ki, hələ şairin itib-batmış əsərləri bir yana dursun, təkcə “Hacıda (Hacı Məhəmməd Naxçıvani nəzərdə tutulur-F.X.) şairin bir neçə kitaba sığacaq qədər əlyazması vardı”. Məhz elə buna görə də 1942-ci ildən sonra Q.Məmmədli “İndiyədək təqribən üç min beyt yazmışam” cümləsini oxuculara təqdim etməkdən birdəfəlik imtina edir. M.Ə.Möcüzün şəxsən özünün şeirlərinin təqribən üç min beytdən ibarət olmasını yazması isə çox təəccüblüdür.

Gələk “Allaha çox şükür, axırda azadlıq nəсібim oldu” cümləsinin ixtisarına. Bu cümlədə

Möcüz nəyi nəzərdə tutduğunu açıqlamır. Lakin hansı məqsədlə yazılmasından asılı olmayaraq həmin cümlənin olduğu kimi Möcüzün dilindən verilməsi bolşevik partiyasının hökm sürdüyü sovet ölkəsində gecə-gündüz durmadan təbliğ edilən sovet dövlətinin o vaxtkı rəhbəri İ.V.Stalin demişkən: “Sovet ictimai quruluşu cəmiyyəti təşkil etmək üçün hər hansı bir qeyri-sovet ictimai quruluşa nisbətən ən yaxşı quruluşdur” (“Kommunist” qəzeti 10 fevral 1946) iddiasını, necə deyərlər, müəyyən qədər kəsərdən salmağa xidmət edərdi. Çapa getmiş bu cümləni görən sovet oxucusu onun hansı məqsədlə yazılmasının fərqi nə varmadan düşünə bilərdi ki: “İran da SSRI kimi sülh, əmin-amanlıq və azadlıq ölkəsidir. Əgər belə deyilsə, İranda yaşayan, əsərlərində zülm və istismarı lənətləyən Möcüz niyə yazır ki: “Allaha çox şükür, axırda azadlıq nəsibim oldu?”. Bu cümlə nəinki Q.Məmmədlinin sovet Bakısında çap etdirdiyi Möcüzün əsərlərinin heç bir nəşrində, hətta şahənşah İranında işıq üzü görən ilk kitabında da verilməmişdi. Təəccüblü deyil. Çünki həmin kitabın da tərtibçisi 1941-ci ildə sovet ordusu sıralarında İrana keçən kapitan Q.Məmmədli idi. Yeri gəlmişkən, məşhur şərqşünas E.Bertels də vaxtilə Ə.Lahutinın mühacirətdə yaşadığı illərdə yazdığı şeirlərdəki İrani “bağ

və gülzar” adlandırdığı misraları onun Moskvada çap etdirdiyi “Divan”ına daxil etməmişdir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, “indiyədək təqribən üç min beyt yazmışam” cümləsinin ixtisarı Q.Məmmədlinin üç min rəqəminə inamsızlığının nəticəsi idisə, “Allaha çox şükür, axırda azadlıq nəsibim oldu” cümləsinin ixtisarı, şübhəsiz ki, tərtibçinin diktatura şəraitinin qorxusu və təzyiqi altında E.Bertels kimi sovet rejiminin siyasi-ideoloji tələblərinə əməl etmək məcburiyyəti qarşısında qalması idi. Bu baxımdan «şirin fars dilinə yaxşı bələd deyiləm» cümləsindəki «şirin» sözü də rus dilinin zorla xalqa ikinci ana dili kimi sınırdığı sovet Azərbaycanında yaşayan Q.Məmmədlinin xoşuna gəlməmiş və həmin sözü tərcümeyi-halın bütün çap variantlarından izi-tozu qalmadan silmişdir. Tərcümeyi-halın çap variantlarının hamısının mətnindən Möcüzün atasının adını – “Hacı Ağa” sözünü ixtisar etməsinin səbəbini isə çətin ki, Q.Məmmədlidən başqa bilən tapıla. Nəhayət, Q.Məmmədlinin tərcümeyi-halın üzünü köçürdüüyü mətnində olmayan, lakin təkcə son Bakı nəşrlərində (1954, 1982) verilmiş mətnlərə etdiyi bir əlavə haqqında. 1954 və 1982-ci il çap variantlarında yazılır: “Mən 16 yaşında ikən o, (Möcüzün atası Hacı Ağa nəzərdə tutulur–F.X.) vəfat etmişdir. Həmin ildə İstanbula getdim”.

Üzü Q.Məmmədli tərəfindən köçürülən mətn-də «**həmin ildə**» sözləri yoxdur. Ümumiyyətlə, Möcüzün İstanbula getməsinin dəqiq ilini göstərən hər hansı bir mənbə hələlik aşkar edilməmişdir. Məhz elə buna görə də şairin İstanbula getmə tarixi haqqında möcüzşünaslıqda fərqli, qeyri-müəyyən və tərəddüdlü mülahizələr ortaya çıxmışdır. Bizcə, belə mülahizələrin meydana gəlməsi və gələ biləcəyini çox gözəl bilən Q.Məmmədlinin “həmin ildə” sözlərini mətnə əlavə etməsi Möcüzün məhz hansı ildə İstanbula getməsi haqqında “dəqiq məlumat verən mənbə” yaratmaq cəhdindən başqa bir şey deyildir.

Q.Məmmədlinin tərcümeyi-halın mətnini tam şəkildə oxuculara təqdim etməməsi Möcüzün tədqiqatçıları tərəfindən həmişə təəssüf, təəccüb və etirazla qarşılanmışdır. Hələ 1945-ci il ilk Təbriz nəşrinə rəyində prof. C.Xəndan yazırdı: “Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Möcüzün özü tərəfindən yazılmış “tərcümeyi-hal”ı bütünlüklə kitabda verilməmişdir”. Güman etmək olardı ki, Q.Məmmədli bu iradı nəzərə alacaq, növbəti nəşrdə tərcümeyi-halın onda olan mətnini tam şəkildə oxuculara təqdim edəcəkdir. Lakin ilk nəşrdən sonra Q.Məmmədlinin tərtibində çap olunan nəşrləri ardıcıl olaraq izlədikcə bambaşqa bir mənzərə ilə rastlaşırıq. Aydın olur ki, Q.Məm-

mədlı nəşrdən-nəşrə tərcümeyi-halın mətninə bir-iki söz və ya cümlə artırıb-azaltmaqla onu “dölğunlaşdırdığını” zənn etmiş, hətta 85 yaşında özünün son tərribi ilə çapdan çıxan 1982-ci il nəşrində də əlində olan mətni tam şəkildə verməmişdir. Q.Məmmədlinin tərcümeyi-hal üzərində aparıldığı bu “əməliyyatları” diqqətlə izləyən Cənubi Azərbaycan möcüzşünası prof. M.T.Zehtabi 1990-cı ildə, yəni Q.Məmmədlinin tərribində ilk nəşrdən (1945) keçən 45 illik bir müddətdən sonra əsəbiləşərək bu dəfə ona öz iradını həmkarı prof. C.Xəndan kimi təəssüf hissi ilə yox, bir qədər ironiyalı şəkildə bildirməyə məcbur olur: “Möcüzün qohumları, həyatda olan dostları, bütün şəbüstərlilər və azəri ədəbiyyatı və mədəniyyəti aşıqləri tərəfindən hörmətli ədib Q.Məmmədlidən acizənə xahiş edirik ki, onda olan Möcüzün öz əli ilə yazılmış şərh-halı və əlyazmalarının eyninin fotosunu və ya özünü çap etdirməklə xalqımız və mədəniyyətimizə minnət qoysun və milli xidmətini son nöqtəyə çatdırsın”.

Bəli, uzun illər boyu möcüzşünasları maraqlandıran və intizarda saxlayan ciddi bir sual bu gün də cavabını gözləməkdədir: Möcüzün öz əli ilə yazdığı tərcümeyi-halın tam mətni necədir və haradadır?

Q.Məmmədli bu barədə nəinki Möcüzün necə “kəşf edilməsinin” sirrini açan 1982-ci il müqəddiməsində, ümumiyyətlə, Möcüzə aid mətbu yazılarının heç birində bir kəlmə də olsa məlumat vermir. Lakin 1978-ci ildə (5 yanvar) Bakıda Q.Məmmədli ilə söhbət zamanı o, bu sətirlərin müəllifinə belə bir şifahi məlumat vermişdir: “Möcüz 1933-cü ildə Təbrizə gəlmişdi. Həmin tərcümeyi-halı bu vaxt yazıbdır. Tərcümeyi-halın avtoqrafı Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin şəxsi kitabxanasındadır. Mən 1945-ci ildə Möcüzün əsərlərini çapa hazırlayarkən tərcümeyi-halın mətnini olduğu kimi köçürdüm”. Bu faktı dəqiqləşdirmək məqsədilə 1990-cı ildə İrana səfərimiz zamanı Təbrizdə bizə məlum oldu ki, Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin şəxsi kitabxanasında tərcümeyi-halın nəinki avtoqrafı, heç üzü köçürülən surəti də yoxdur.

İndi isə son zamanlar əldə etdiyimiz çox əhəmiyyətli yeni bir faktın üzərində dayanmaq istəyirik. Bu fakt bir tərəfdən tərcümeyi-halla bağlı bəzi qaranlıq məqamlara işıq salır, digər tərəfdən isə bizə əsas verir ki, əsl həqiqəti əks etdirən tamamilə yeni bir məlumatı möcüzşünaslığa əlavə edək. Bəli, həqiqət bundan ibarətdir ki, yuxarıda adını xatırladığımız H.M.Naxçıvaninin oğlu Əli ağa Naxçıvani Q.Məmmədlidən də xeyli

əvvəl Möcüzün ədəbi irsinin toplanılması işi ilə məşğul olmuş, mətbuatda şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında ilk dəfə məlumat vermiş, hətta tərcümeyi-halın mətninin Azərbaycan dilinə tərcüməsini dərc etdirməyə nail olmuşdur. Möcüzşünaslığın təməli hesab edilməyə layiq olan bu ilk addımın atılmasına 1941-ci ildə Əli Şəbüstərinin redaktorluğu ilə nəşrə başlayan və cəmi 40 nömrəsi çap olunan “Azərbaycan” qəzeti şərait yaratmışdır. Qəzet 22 fevral 1942-ci il 31-ci nömrəsində yazır: “Möcüzün ... şərh-halını bilmək və öz xətti ilə şeirlərini ələ gətirmək üçün ağayi-Əli Naxçıvani bizə çoxlu müsaidət göstərmiş, hətta özü Möcüzün şərh-halını yazıb bizə göndərmişdir ki, eynən tərcümə edib yazırıq və ondan başqa Möcüzün öz əli ilə yazılmış şərh-halını da o şəxs təvəssütilə (vasitəsilə – F.X.) ələ gətirib, aşağıda yazırıq”. Düzdür, “Azərbaycan” qəzeti bu məlumatı Q.Məmmədlinin Möcüz haqqında oxuculara ilk məlumat verən mənbə hesab etdiyi “Həqiqəti sevən şair” adlı məqaləsindən cəmi üç gün əvvəl dərc edib, lakin əldə etdiyimiz digər tutarlı faktlar var ki, onlar da Ə.Naxçıvanının hələ Q.Məmmədlinin sovet ordusu sıralarında İrana keçmədiyi və hətta Möcüzün adını belə eşitmədiyi illərdə şairin ədəbi irsinin toplanılmasında xeyli işlər gördüyünü sübut edir. “Azərbaycan” qəzetinin məlu-

matından aydın olur ki, Möcüzün öz əli ilə yazdığı tərcümeyi-halın avtoqrafı Əli ağa Naxçıvanidə olmuş və qəzet məhz həmin əlyazmanın Azərbaycan dilinə tərcüməsini oxuculara çatdırmışdır. Bu tərcüməni Q.Məmmədlinin tərcümeyi-halın avtoqrafından üzünü köçürdüüyü mətnlə müqayisə etdikdə hər ikisinin məzmununun demək olar ki, eyniliyi aşkara çıxır və bizim belə bir qənaətə gəlməyimizə əsas verir ki, Q.Məmmədli “tərcümeyi-hal”ın avtoqrafını ya “Azərbaycan” qəzetinin redaksiyasından, ya da Əli Naxçıvanidən alıb üzünü köçürmüşdür. Hərçənd ki, Q.Məmmədli tərcümeyi-hal üzərində yuxarıda təsvirini verdiyimiz müxtəlif məqsədli “əməliyyatlar” aparmışdır, lakin hər halda onun istinad etdiyi mətni (tərcümeyi-halın arxivdəki surətini) tərcümeyi-halın avtoqrafından köçürməsi şübhəsizdir.

İndi qarşıya bir sual çıxır: Ə.Naxçıvaninin təqdim etdiyi tərcümeyi-hal nə dərəcədə öz avtoqrafına uyğundur? Əvvəla, qeyd edək ki, tərcümeyi-halın avtoqrafının harada və kimdə olması son illərədək Möcüz tədqiqatçıları üçün bir müəmmaya çevrilmişdi. Lakin axtarışlar nəticəsində biz müəyyən edə bildik ki, həmin avtoqraf əslən iranlı olan, hazırda isə Almanıyanın Berlin şəhərində yaşayan klassik ədəbiyyatımızın tanın-

mış tədqiqatçısı Məhəmmədəli Hüseyninin şəxsi arxivindədir. Avtoqrafın tərcüməsi belədir: ***“Təxəllüsüm Möcüz, adım Əli Hacı Ağa oğludur. Atam Şəbüstər tacirlərindən olub. Mən 16 yaşında idim o, vəfat etdi. İstanbula getdim. 16 il də orada qaldım. Şəbüstərə gəldim. Vətənin ağlar halını görüb növhəxanlığa başladım. Mənim növhəxanlığım axundların xoşuna gəlmədi, mənə müharibə elan etdilər. 26 il vuruşduq, yəni xeyrat verdilər, məni dəvət etmədilər, toy etdilər, mən orada olmadım. Amma cəsarətlə axıradək mübarizə apardım, yəni doğma türk dilimdə yazdım. Allaha çox şükür axırda azadlıq nəsibim oldu.***

İndiyədək təqribən üç min beyt yazmışam, dostlara vermişəm, özüm toplamamışam, bəziləri toplamışlar. Şirin fars dilini yaxşı bilmirəm. Farsca az yazmışam. Düşündüm ki, Azərbaycan əhalisinin çoxu savadsız olduğundan mənim məqsədimi anlamaq üçün farsca şeirlərdən bir fayda götürə bilməyəcək. Məqsədim isə o idi ki, kişilər və arvadların hamısı məni başa düşsünlər. Mənim şeirlərim güldürücüdür. Bu səbəbə görə xalq onları sevir, yoxsa qabil olduqlarına görə şöhrət qazanmayıb”.

Müqayisələrdən aydın olur ki, Ə.Naxçıvanının qəzetə təqdim etdiyi mətnlə M.Hüseyninin

arxivindəki avtoqraf vaxtilə Ə.Naxçıvanının əlində olan və üzü Q.Məmmədli tərəfindən köçürülən əlyazmasının özüdür.

M.Ə.Möcüzün öz əli ilə yazdığı tərcümeyihalına aid olan təhriflər və həqiqətlər bundan ibarətdir. Güman edirik ki, həmin sənəd ətrafında yaranan və yaranması etimal olunan mübahisə və şübhələrə artıq nöqtə qoymaq olar.

2007.

* *

*

DİLİMİZ VARLIĞIMIZDIR

(Jurnalist C.Nəbiyevanın

F.Xəlilovla apardığı müsahibə)

- *Fərman müəllim, Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin “Azərbaycan SSR-də Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daha fəal işlədilməsini təmin etmək tədbirləri haqqında” qərar qəbul etmişdir. Sizin Azərbaycan dili və ədəbiyyatını tədris edən bir müəllim, alim, ən başlıcası isə azərbaycanlı kimi qərara münasibətiniz necədir?*

- Sözüün düzü, bu qərarı qəzetlərdə görəndə heysiyyətimdə bir titrəyiş hiss etdim. Gör dövlət dili statusuna malik olan Azərbaycan dilinə laqeydlik və hörmətsizlik nə dərəcəyə çatıb ki, Mərkəzi Komitə onun dövlət dili kimi daha fəal

işlədilməsini təmin etmək tədbirləri haqqında xüsusi qərar qəbul edir. Mənə elə gəlir ki, bu qərar ana dilinə xor baxanlar üçündür. Eyni zamanda bir sıra idarə və müəssisə rəhbərlərinə, əksər yüksək vəzifə sahibinə cəsarət vermək baxımından əhəmiyyətlidir.

- *Azərbaycan dilindən dövlət dili kimi layiqliqincə istifadə edilməməsindən çox danışılır. Bu məsələnin bir tərəfi, özü də hamıya bəlli olan tərəfidir. İstərdim ki, məsələnin digər tərəfindən də bir qədər məlumat verəsiniz. Azərbaycan dili dövlət dili olmağa hazırdır mı?*

- Bu suala əsasən müsbət cavab vermək olar. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin mövcud inkişaf səviyyəsi ondan dövlət dili kimi istifadə etməyə imkan verir. Lakin dilimizdə fəlsəfi, ictimai-siyasi, tibbi, hərbi, coğrafi və s. terminlər yaradılıb tam qaydaya salınmamışdır. Terminologiyamızın inkişafının belə səviyyəsi Azərbaycan dilinin dövlət dili tələblərinə tam cavab verməsi üçün hələlik maneçilik törədir.

Azərbaycan dilinin dünya dillərindən tərcümə təcrübəsi və ənənələri də lazımi səviyyədə deyil. Bu, onun daxili imkanlarının zəifliyindən yox, işlənmə dairəsinin məhdudluğundan irəli gələn bir haldır.

- *Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırmaq üçün nə kimi tədbirlər görmək lazımdır?*

- Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi daha fəal işlədilməsini təmin etmək üçün iki istiqamətdə – nəzəri və əməli istiqamətdə iş aparmaq lazımdır. Nəzəri cəhətdən işin aparılması rəsmən Azərbaycan SSR EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, müvafiq institutların dil kafedraları və Azərbaycan SSR EA Terminologiya Komitəsinin üzərinə düşür. Qeyd edim ki, Dilçilik İnstitutu və Terminologiya Komitəsinin Azərbaycan dilinin müxtəlif problemləri ilə bağlı bir sıra fundamental tədqiqatları və tövsiyələri səmərəsiz olmamışdır.

Son zamanlar Terminologiya Komitəsi ayrı-ayrı elm sahəsinə aid yüzdən artıq terminlər lüğəti hazırlayıb çap etdirsə də, bu sahədə görüləsi işlər çoxdur. Çap olunan lüğətlərin elmi səviyyəsi və təcürbi səmərəsi hələlik qənaətləndirici deyil. Deməli, Terminologiya Komitəsi tezliklə milli terminlərimizin yaradılması prinsipləri və qaydalarının nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamalıdır.

Bir neçə kəlmə də görülməsi vacib olan bəzi əməli işlərdən danışmaq istəyirəm. Bunlardan ən birincisi və mühümü respublikanın bütün dövlət idarə və müəssisələrində sənədləşmə və yazışma işlərinin Azərbaycan dilinə keçirilməsidir.

Əgər Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması zərurətdirsə, onda gərək rəsmi yığıncaqlar, respublikanın parlament iclasları, partiya qurultayları və konfransları Azərbaycan dilində aparılsın.

Bir məsələnin həllində də astagəllik və gözləmə mövqeyi xalqı narazı salır. Bu da qərarda qeyd olunduğu kimi sinxron tərcümə məsələsidir. Belə ciddi bir iş istər Bakı, istərsə də respublika rayonlarının müvafiq iclas zalları təcili olaraq lazımi texniki avadanlıqla təchiz olunduqdan sonra həyata keçirilə bilər.

Tərcümə məsələləri ilə bağlı başqa bir fakt. Bir də görürsən ki, respublika televiziyasının “Günün ekranı” xəbərlər proqramında müxtəlif respublikalardan gələn qonaqlarla, elə lap Bakının rusdilli sakinləri ilə müsahibə aparılır və yaxud onlardan bu və ya digər məsələ ilə bağlı mülahizələrini söyləmək xahiş olunur. Televiziya əməkdaşları əhalinin əksəriyyətinin rus dilində başa düşməsinə arxalanaraq belə müsahibələri Azərbaycan dilinə tərcümə etmədən efirə buraxırlar. Bu, düzgün deyil və belə hal tezliklə aradan qaldırılmalıdır.

Bu dərs ilində (1989) orta məktəblərimizdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənləri üzrə dərinləşdirilmiş siniflərin yaradılması üçün

Azərbaycan SSR Xalq Təhsili Nazirliyi tərəfindən xüsusi tədris planı hazırlanıb məktəblərə göndərilmişdir. Biz dərhal məktəbimizdə belə bir sinif yaratdıq. Şəhər məktəblərinin hamısında bu cür siniflərin yaradılması təşəbbüsü ilə əvvəlcə Naxçıvan şəhər Xalq Təhsil Şöbəsinə, sonra Naxçıvan Şəhər Partiya Komitəsinə, daha sonra Naxçıvan MSSR Xalq Təhsili Nazirliyinə müraciət etdik. Yarım saata həll edilməsi mümkün olan bu məsələ hələ də həll olunmamış qalır.

- *Fərman müəllim, gəlin etiraf edək ki, orta məktəblərimizdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənlərinin tədrisi istənilən səviyyədə deyil, klassik ədəbiyyatımıza dair şagirdlərin biliyi çox zəifdir. Bunun səbəbini nədə görürsünüz?*

- Səbəblər çoxdur. Birincisi, nümunəvi proqram və dərsliklərin, əyani vəsait və texniki vasitələrin yoxluğu. İkincisi, əldə olan metodik ədəbiyyat və qabaqcıl iş təcrübəsinə müəllimlər tərəfindən laqeyd münasibət. Üçüncüsü isə öz fəni sevməyi yaradıcı və təşəbbüskar müəllimlərin az olması. Şagirdlərin klassik ədəbiyyatımızı yaxşı öyrənmə bilməməsinin səbəbini təkcə tədrisin keyfiyyətsizliyi ilə bağlamaq səhvdir. Bunun digər səbəbləri də vardır. Məlumdur ki, son 70 ildə altı nəsil orta təhsil almışdır. İndi yeddinci nəsil təhsilini bitirmək üzrədir. Nəsillər bir-birini əvəz

etdikcə klassik ədəbiyyatımızın dilini başa düşmək sahəsindəki gerilik açıq-aşkar hiss olunur. Yəqin bu fikrimlə razılaşarsınız ki, xatırladığım birinci nəsil ikinciyə, ikinci üçüncüyə, üçüncü dördüncüyə və s. ardıcılıqla əvvəlki nəsil sonrakına nisbətən klassik ədəbiyyatımızın dilini daha yaxşı başa düşmüşdür. Birinci nəsillə yeddinci nəsil arasındakı fərq isə daha çox olmalıdır. Bu hal dilimizin yeniləşməsi, fars, ərəb sözlərindən təmizlənməsi, daxili imkanları hesabına zənginləşməsi ilə əlaqədar olan gerçəklikdir. Buna görə də indiki halda klassik ədəbiyyatımızı öyrətməyin səmərəli yollarından birini orta məktəblərdə fars dilinin məcburi bir fənn kimi keçirilməsində görürəm. Bu dilə heç olmasa minimum səviyyədə bələd olmadan şagirdlər klassik ədəbiyyatımızı heç vaxt yaxşı öyrənə bilməyəcək, əksinə ondan bezəcəklər. Təhsilə başlayacaq səkkizinci nəslin qayğısına indidən qalmalıyıq, sonra gec olacaq. Mənə elə gəlir ki, fars dilinin tədrisi problemi müsbət həll edilsə, bu sahədə qarşıya çıxan bir sıra elmi və metodiki çətinlikləri aradan qaldırmaq çox da müşkül olmaz.

1989.

* *
*

TƏBRİZ GÖRÜŞLƏRİ

İran İslam Respublikasına on bir günlük səfərim başa çatdıqdan sonra qeydlərlə doldurduğum üç cib dəftərçəsini vərəqlədim. Bir daha xatırladım ki, orada olduğum müddətdə Cənubi Azərbaycanın Culfa, Gərgər, Ələmdar, Mərənd, Köçsəray, Sofyan, Şəbüstər, Təbriz kimi şəhər və kəndlərində çox yerləri gəzmiş, adi molla və növhəxandan tutmuş ali ruhani təhsil almış qaziyə, kiçik baqqaldan böyük şirkət sahibinə, həvəskar şairdən tanınmış söz ustaları və alimlərə dək müxtəlif yaşlı, müxtəlif dünyagörüşlü və müxtəlif əqidəli adamlarla söhbətlərim olmuşdur. Təəssüratımı haradan başlayıb harada qurtaracağımı müəy-

yönləşdirə bilmədim. Nəhayət, belə qərara gəldim ki, bu yazımda Təbriz görüşləri üzərində dayanım.

Əvvəla, onu qeyd edim ki, Təbriz gözəllikdə Bakıya çata bilməz. Bədii ədəbiyyatdan aldığımız təəssürata gəldikdə isə, o, dünyanın ən gözəl şəhərlərindən biridir. Lakin həqiqət budur ki, Təbriz əsl şərq şəhəridir. Mən buna Şahnaz ağzı, Ərk meydanı, Saat meydanı, Abrəsani və Taleqani çarrahları, Kəcil qapısı, Tərbiyə, Şeyx Səfi, Zərgəri, Rastabazar və Başmaqçı bazarlarını gəzərkən bir daha əmin oldum.

Təbrizə istiqamət götürərkən iki tarixi abidəni görmək üçün tələsirdim. İş elə gətirdi ki, maraqlandığım abidələrdən birini – məşhur sənətkar Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın məqbərəsini ziyarət etmək ilk növbəyə düşdü. Hələlik özü və ətrafı tam səliqəyə salınmayan bu abidə nəinki təkcə Şəhriyarın, həm də Qətran Təbrizi, Hümam Təbrizi, Xaqani Şirvani və başqa klassiklərimizin xatirəsi üçün qiymətli yaddaş nişanəsidir.

Hüzuruna tələsdiyim ikinci abidəni – haqqında dastanlar qoşulan Ərk qalasını da görmək mənə qismət oldu. XIV əsrdə Elxani vəziri Əlişah tərəfindən məscid kimi inşa edilsə də, sonralar onun qalıqlarının xalq tərəfindən Ərk qalası adlandırılması, Təbriz üsyanlarında isə onun dəfə-

lərlə inqilabçıların istehkamına çevrilməsi faktları bu qalanın şanlı tarixindən xəbər verir.

Cənubi Azərbaycanın zəngin mənəvi xəzinələrindən sayılan tarixi abidələrin taleyi ilə tanış olmaq arzusu məni Təbrizdə əsaslı 1957-cı ildə qoyulmuş Azərbaycan muzeyinə də aparıb çıxardı.

Üçmərtəbəli binada yerləşən bu muzey çox zəngin eksponatlara malik olmasa da, Şimali Azərbaycan tamaşaçıları üçün maraqlıdır.

Muzeyin giriş qapısı birbaşa ikinci mərtəbəyə açılır. Bu mərtəbədə Cənubi Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən tapılan və qədim dövrlərə aid olan bəzək əşyaları, saxsı və mis qablar, dəmir əsləhələr nümayiş etdirilir.

Üçüncü mərtəbənin ekspozisiyası iki istiqamət üzrə qruplaşdırılmışdır. Birinci istiqamət üzrə nümayiş etdirilən eksponatlar - müxtəlif əsrlərə aid silahlar, məxmər və zər yaylıqlar, nəfis parça növləri, bürünc aftafalar, çini qablar, qədim qıfıllar, toxunma geyimlər, türk, fars, lor, kürd, türk-mən milli geyimləri əynində olan kişi və qadın maketləri Cənubi Azərbaycan xalqının mədəni-məişət şəraiti haqqında tamaşaçılarda müəyyən təsəvvür yarada bilir.

Ekspozisiyanın məşrutə dövrünü və bir qədər sonrakı illəri əhatə edən hissələrində isə Cənubi Azərbaycanın məşhur tarixi şəxsiyyətləri Siqətül-

islam, Qazi Təbatəbai, Seyid Əbdullah Bəhbəhani, Səttarxan, Bağırxan və Şeyx Məhəmməd Xiyanininin şəkilləri, sənədləri və şəxsi əşyaları tamaşaçılara nümayiş etdirilir.

Muzeyin alt mərtəbəsi bütövlükdə bir kompozisiyaya həsr olunmuşdur. Heykəl formasında olan on dörd böyük maket sıra ilə dövrələnmişdir. Birinci maketdə insanın yaranması, uşaqılıq və gəncliyi, evlənməsi və qocalığı əks etdirilib. Sonrakı maketlərdə insanlar arasına salınan təfriqələr, qırğınlar, müharibələr, zəif və məzlumlara verilən işgəncələr təsvir olunmuşdur. Bir maket qarşısında daha çox dayanmalı oldum. Bu, beşbaşlı bir əjdaha idi ki, insanlara hücum etmişdir. Bir kişini caynağına salmış, qaçıb canını qurtarmıqca çalışan bir qadının pəncəsinin ucunu isə dişlərinə keçir-hakeçirdədir. Əjdahanın o biri başları da camaata hücum edir. Qaçanların hamısı vəhşət içərisindədir: biri gözləri bərəlmiş halda çıxırır, digəri ümitsizliklə yerə çöküb, başqa birisi ikiəlli başını tutaraq zarıyır, bir sözlə hamı dəhşətli iztirab içərisindədir.

Bələdçiyə bir sual verdim:

-Bütün nağıllarımızda əjdahalar yeddibaşlıdır. Nə üçün bu əjdahanın beş başı vardır?

Bələdçi cavab verdi ki, bu əjdahanın simasında beş imperialist dövlət nəzərdə tutulmuşdur...

Kompozisiyanı yekunlaşdıran axırıncı maket olduqca ibrətlidir. Burada iki insan yan-yana dayanmışdır. Bunlardan birincisi qədim, ikincisi isə müasir insandır. Qədim insan hücum üçün əlində sümükdən dəyənək, müasir insan isə dağıdıcı bomba tutmuşdur. Bu mənzərədən çox nəticələr çıxarmaq olar. Məsələn, həmin dəhşətləri görənlər və yaxşı bilən H.Cavidin gəldiyi nəticə belədir:

Kəssə hər kim tökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer üzünü!

Təbrizdə olduğum müddətdə xeyli dost və tanış qazandım. Müxtəlif məclislərdə iştirak etdim. Qızgın söhbət və mübahisələr zamanı bir çox məsələlərdə yekdil rəyə gəlsək də, fikir ayrılıqları da olurdu...

Təbrizdə tanış olduğum ziyalılardan biri Hüseyn Fəzlullahi Vəhid idi. O, Cənubi Azərbaycanda hünərmənd sənətkarlardan sayılan Aşiq Əlinin oğludur. Otuz səkkiz yaşlı bu cavan oğlanın başı nələr çəkməmişdir. Orta məktəbi bitirdikdən sonra zabitlik məktəbinə daxil olan Hüseyn doğma ana dilini qorumaq məqsədilə “Ulduz” adlı bir partiya yaradır. Lakin amansız təqiblər ona bu şərəfli vəzifəni yerinə yetirməyə imkan vermir. Bir çox vətənpərvəri qan gölündə boğan SAVAK casusları Hüseynədən də yan keçmir. Nəticədə məslək dostları ilə birlikdə həbs

olunub zindana atılır. Yeddi il zindanda qalan Hüseyn 1979-cu il inqilabından sonra azad edilir. Azadlığa buraxılan kimi o nəinki tutduğu mübarizə yolundan dönmür, əksinə məsləkinə və əqidəsinə sadıq qalmaqla daha açıq və daha kəskin ədəbi-ictimai fəaliyyətə başlayır. “Ulduz” təxəllüsü ilə şeirlər yazır, Cənubi Azərbaycanın mətbuat tarixində əhəmiyyətli rol oynayan “Koroğlu” və “Dədə Qorqud” jurnallarını nəşr etdirir.

Hüseyn Ulduz məni evlərinə dəvət etdi. Həm o tay, həm də bu tayda yaxşı tanınan məşhur həkim və ədəbiyyatşünas Cavad Heyətin nəşr etdirdiyi “Varlıq” jurnalından da əvvəl buraxılan “Koroğlu” (cəmi üç nömrəsi çıxıb) və “Dədə Qorqud” (cəmi iyirmi nömrəsi çıxıb) jurnallarının tam komplektini də mən ilk dəfə Hüseynə gördüm. Hüseyn “Dədə Qorqud”un titul səhifələrini mənə göstərir və məlumat verirdi ki, jurnalımızın əsas qayəsi Azərbaycan dilinin varlığını qorumaq, onu inkişaf etdirmək və bu dilin işlənmə dairəsini genişləndirməyi təbliğ etməkdən ibarət idi. Təqiblərə məruz qalmamaq üçün jurnalın hər nömrəsində Ourani-kərimin Rum surəsinin 22-ci ayəsini xatırladaraq yazırdıq: “Onun (Allahın) nişanələrindən yer və göylərin yaranışı və dillərin və nəjadların (soyların -F.X.) cürbəcür olmasıdır. Bunlar bütün dünya insan-

larına Allahın nişanələrini göstərir”. Sonra dörd misralıq belə bir şeir verirdik:

Heç xəlqin, heç millətin,
Dilini danmaq olmaz!
Sən də , ey Azər balam,
Öz dilində oxu, yaz.

Hüseyn indi nəşri dayandırılan “Dədə Qorqud” jurnalını vərəqləyir, maraqlı şeir və məqalələrdən parçalar oxuyurdu. Hiss edirdim ki, Hüseyn necə həyəcanlanır və təəssüf hissi keçirir. Təsəvvürümdə o, öz doğma balasını itirmiş bir adama bənzəyirdi. Düşünürdüm ki, görəsən, belə qiymətli jurnalı qapatmaq kimlərə və hansı niyyətə xidmət edir? Bəlkə, jurnalın 1980-cı il 4-5-ci nömrələrində dərc olunan “18 milyon türk xalqımıza ayda bir məcəllə?” sərlövhəli məqalədə yazılan aşağıdakı sözlər kimlərəsə xoş gəlməyib: “Azərbaycanlı qardaşlar, gündə yüzlərlə ruznamə, məcəllə, nəşriyyə fars və yad ölkə dillərində butqalarda gözə çarpır. Lakin bizimki bir dənədir və onu da butqaçılar qorxa-qorxa alıb atlarda gzlədirlər. Aya, bu insafdır, 18 milyonluq xalqımızın dili və ədəbiyyatı belə yasaq olub xarlığa düşər olsun? Aya, bu, fərhəngi istemar deyil? Niyə gərək türki mətbuatı belə yasaq olsun?”

“Dədə Qorqud”un 20 nömrəlik komplektini tez-tez yerə qoyub bəzi izah və məlumatlar verən

Hüseyn Ulduz bu dəfə jurnalda çap olunan “Son zəncirə biri qalmış” adlı böyük bir şeirini oxuma-mışdan əvvəl mənə belə bir rəvayət danışır: “Dus-taq edilmiş bir div azad olmaq üçün bütün gecəni qollarındakı zənciri min bir əziyyətlə çeynəyərək qırıb-dağıdır. Zəncirin qırılmasına bir həlqə qal-mış div öz-özünə deyir ki, bəsdir, yoruldu, ya-tım, duranda axırıncı həlqəni də qırıb azad olaram. Beləliklə, div yatır. Duranda görür ki, zən-cir yenə bütövləşib və onun əl-qolunu bağlayıb”.

Sonra Hüseyn azadlıq həsrəti ilə yoğrul-an şeirini oxuyur. Yuxarıdakı rəvayətə işarə edən misraları qeyd dəftərçəmə köçürürəm:

Gecə-gündüz alışıram,
Sübhə yaxın çalışıram.
Son zəncirə biri qalmış,
Dan ulduzu qucaqlamış,
Günəş üfüqdən baxanda,
Gülüşlərə nur saçanda,
Fırtınalar birdən qopur:
Duman olur,
Tufan olur,
Əfsun olur,
Cadu olur,
İki gözüm xumar olur,
Mən yatıram, yuxlayıram,
Günəşdən pay aparmıram.

Gecə yenə ayılıram,
Gözüm baxır zəncirlərə,
Çalışıram, bağırıram,
Sübhə yaxın alışıram,
Son zəncirə biri qalmış
Dan ulduzu qucaqlamış,
Fırtınalar yenə qopur:
Tufan olur,
Əfsun olur,
Hava donur,
Olur qar-qış.
Yalnız bizə qalır alqış.

Söhbətimizin bu məqamında otağa yaşlı bir kişi daxil oldu. Bu, Hüseyn Ulduzun atası Aşıq Əli idi. Sinəsi sözlə dolu 90 yaşlı ustad mənimlə hal-əhval edəndən sonra xahişimə əməl edərək özü haqqında dedi ki, 14-15 yaşlarımdan saz çalib-oxuyuram. Özümün də şeirlərim vardır. Onların çoxu “Dədə Qorqud” jurnalında çap olunmuşdur. Ustadlarım Aşıq Ələsgər Gümüşkəmə (Maralan məhəlləsindəndir) və Hacı Əli İsfəncanlı olub. Təəssüf ki, sizdə ustadım Aşıq Ələsgərin bəzi şeirlərini ağılsəli Aşıq Ələsgərin adına çıxırlar. Məşhur şairimiz B.Vahabzadə “Qanadlı səs” şeirimə cavab yazıb mənə göndərmişdir.

Orucluq ayı olduğu üçün Aşıq Əli saz çalmasa da, hansısa şeirindən bir bəndi əzbər dedi:

Dara düşdüm aslan kimi
Günüm günnən qara oldu.
Fələk mənnən yaman oldu,
Didələrim yaşla doldu.

Hüseyn Ulduz atasının sözlərinə əlavə edərək bildirdi ki, nəşriyyata təqdim etdikləri 100-dək Cənubi Azərbaycan aşığının şeirləri və söylədikləri dastanları atası ilə birlikdə toplamışdır.

Hüseyn Ulduzun elmi dərəcəsi yoxdur. Lakin onu fədakar bir alim hesab etmək olar. Heç də təsadüfi deyil ki, Türkiyədə keçirilən sonuncu türkoloji konfransa İrandan dəvət edilənlərdən biri Cavad Heyət, digəri isə Hüseyn Ulduz idi. Ağayi-Hüseyn tədqiqat işləri ilə əlaqədar olaraq Rumıniya və Bolqarıstana da səfərlər etmişdir. Onun alimlik fəaliyyəti iki istiqamətdədir: Birinci istiqamət Azərbaycan klassiklərinin əsərlərini toplayıb izah, şərh və lüğətlərlə çap etdirmək, ikinci istiqamət isə milli ədəbiyyatımızın bu və ya digər problemləri ilə bağlı monoqrafik əsərlər yazmaqla səciyyələnir. Hüseyn Fəzlullahinin indiyədək tərtibləyib çap etdirdiyi kitabların natamam siyahısı belədir: Azərbaycan bayatıları, Yar bizə qonaq gələcək (dünya şairlərinin şeirlər məcmuəsi), Atalar sözü, əqlin gözü (qafiyəli atalar sözləri), Dastan və zərb-məsəllər (fars dilində), Nəsiminin divanı, Heyran xanımın divanı, N.Gəncəvinin “Ley-

li və Məcnun” poeması (S.Vurğunun tərcüməsinə), Azərbaycan gülüşü (öz məqalələrinin toplusu).

Adları aşağıda göstərilən kitablar isə artıq çapa hazırdır: Azərbaycan zərb-məsəllərinin hekayələri, Amazon arvadları Azərbaycanda, (farsca), Kərkük bayatıları, Qolsuz qəhrəman (türk dastanları), Təpəgöz həmasəsi (uşaqlar üçün öz şeirləri), Cinas bayatılar, Qızıl əql (Şihabəddin Söhrəvərdinin Azərbaycancaya tərcümə edilən romanı), Azərbaycanın müasir aşıqları: əlli aşıq, əlli nəğmə (o taylı-bu taylı aşıqlardan nümunələr).

Adam təəccüb edir ki, vaxtilə ciddi təqib altında yaşayan, hazırda isə gündəlik çörək pulu qazanmaq üçün kiçik tibbi müayinə aparmaq kimi əsas arzusundan uzaq bir işlə məşğul olmağa məcbur qalan bu gəncdə vaxt və hövsələ necə çatır ki, belə nəhəng işlər görür.

Hüseyn Ulduzgildə daha iki ziyalı ilə tanış oldum. Bunlardan biri Təbrizdəki “Fərhəng” nəşriyyatının müdiri Əbülqasım Pur Qasım idi. Ağayi-Əbülqasım Süleyman Rəhimovun “Aynalı”, “Məhtaban” və “Qafqaz qartalı” (I kitab) əsərlərini fars dilinə tərcümə etmişdir. Yazçının bütün əsərlərini fars dilinə çevirmək onun ən böyük arzularındandır. On il bundan əvvəl Aşıq Qəşəmin “El məni atmaz” şeirlər kitabını çap edən “Fərhəng” nəşriyyatı yaxın günlərdə aşığın

“Vətən bülbülüyəm, el aşiqiyəm” və Şəhriyarın farsca yazdığı şeirlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsini (tərcüməçilər F.Sadıq, X.Rza, M.Seyidzadə, M.T.Zehtabi və Q.Bəydili) oxuculara çatdırılacaqdır.

Tanış olduğum ikinci ziyalı Miyanalı Əlirza isə gənc şairdir. Dediynə görə iki kitablıq şeiri Təbrizdə çıxan “Füruği-azadi” qəzetində dərc olunmuşdur. Bu günlərdə Tehranın “Dünya” nəşriyyatı tərəfindən Azərbaycan dilində buraxılacaq “Yaratmaq yaşamaqdır” adlı kitabına daxil edilmiş əsərlərinin əksəriyyəti ictimai mövzulara həsr olunmuş lirik şeirlərdir. Cəmiyyətdə insan səviyyəsində yaşamaq arzusu, pisliklərə nifrət Əlirzanın şeirlərinin əsas leymotividir. Aşağıda bir bəndini nümunə verdiyim şeirindən də görünür ki, Ə.Miyanalı həm poeziya aləmində, həm də həyatda tapdanmış yolla getməyi özünə rəva görmür:

Adi bir bulağam, mən gilə-gilə
Axıb-axıb çaya qovuşmalıyam.
Öz adi yolumu mən gedə-gedə
Özümə yeni bir yol açmalıyam.

Ərəb, latın və kiril əlfbalarını bilməsi Əlirzaya mütləq dairəsini genişləndirməyə imkan verir. M.Araz, N.Həsənzadə və B.Vahabzadə onun ən çox sevdiyi və oxuduğu şairlərdəndirlər.

Gənc şairlər Əhməd Heydəroğlu və Cəfər Rizayi ilə tanışlığımdan da məndə xoş təəssüratlar qaldı. Ə.Heydəroğlunun əsas peşəsi vəkillik olsa da, ədəbiyyata böyük maraq göstərir və bədii yaradıcılıqla məşğul olur. Həyat yoldaşı Mina xanım da ziyalı və açıqfikirli qadındır. Doqquz il Təbriz radiosunun diktoru işləmişdir.

Ə.Heydəroğlunun çox zəngin kitabxanası vardır. Burada ərəb əlifbası ilə yazılmış təxminən 80 səhifəlik çox qədim bir əlyazma diqqətimi cəlb etdi. Əlyazmada oğuz tayfaları və oğuz bəylərinin adları tez-tez çəkilir. Ə.Heydəroğlu və onun bir dostu belə fikirdədirlər ki, bu əlyazma “Dədə Qorqud” dastanlarının Drezden və Vatikan nüsxələrindən fərqli olan daha mükəmməl müqəddiməsidir. Bu mülahizəyə şübhə ilə yanaşsam da, qorqudşünasların belə bir faktı nəzərdən qaçırmamasını arzu edərdim. Hər halda haqqında söhbət gedən əlyazma “Dədə Qorqud”un müqəddiməsi olmasa belə, yenə də, şübhəsiz ki, tədqiqatçılara məlum olmayan başqa bir nadir xəzinə kimi diqqətdən kənar qalmamalıdır.

Son qəpiyini də kitaba verməyə hazır olan Ə.Heydəroğlu Hüseyin Ulduzla məni Təbriz Universitetinə aparanda da birinci növbədə yolunu bu elm ocağının kitabxanasına və kitab dükanına saldı. Universitetin ümumi kitabxanasından baş-

qa, nisbətən kiçik sahə kitabxanaları da vardır. Çox təəssüf ki, bu zəngin xəzinələrin heç birində Azərbaycan dilində çap olunan kitaba rast gəlmədim. Ancaq bildirdilər ki, belə kitablar burada barmaqla sayılacaq qədər olsa da, vardır.

Cəfər Rizayi Ə.Heydəroğlundan fərqli olaraq həm şair, həm də aktyordur. Tehranda Fərhəngsəraye-Niyəvəran (Mədəniyyət) İnstitutunun tələbəsidir. Burada ona İranın məşhur alim və mədəniyyət xadimlərindən doktor Seyid Hüseyni, Sadeqi, Zəncanpur və Mahmud Dövlətəbadi kimi müəllimlər dərs deyirlər.

Cəfərin məktəb və institut həyatından iki epizodun üzərində dayanmaq istəyirəm.

Birinci epizod: Orta məktəbin 12-ci sinfində oxuyarkən Cəfər Azərbaycan dilində “Günəş bizi çağırır” adlı ssenarini məktəbdə tamaşaya hazırlamaq istəyir. Əsərdə öz mənafeyini güdən xudbin bir həkim təsvir olunur. Həkimin köməkçisi dünyagörmüş bir qoca onu başa salmağa çalışır ki, insanların maddi mövcudluğundan başqa, daha qiymətli mənəvi aləmi də vardır. İnsanların hamısı daima günəşə doğru getməli və mənəvi cəhətdən təmizlənməlidir.

Əsər oxunduqdan sonra Cəfəri məktəbdən qovurlar. Lakin ana dilində əsər yazmasının elə

bir qəbahət olmadığı sübut olunduqdan sonra onu başqa bir məktəbə dəyişirlər.

İkinci epizod: Cəfər nahar zamanı institut bufetində M.Arazın kitabından məşhur bir şeiri oxuyurmuş. Dediyinə görə, şeirin “Azərbaycan deyiləndə ayağa dur ki, Füzulinin ürəyinə toxuna bələr” misralarına çatanda elə hiss etdim ki, M.Araz yanımdadır. Qeyri-ixtiyari olaraq ayağa durdum. Tələbə yoldaşlarım təəccüblənib ayağa durmağımın səbəbini soruşdular. Şeirdə yazılanları fars yoldaşlarıma da tərcümə etdim. Bəlkə də ürəklərində məni dəli saydılar və yenə başlarını aşağı salıb yeməklərini davam etdirdilər.

Cəfərin ən böyük arzularından biri Bakını görmək, sənətinə pərəstiş etdiyi Yaşar Nuruyev, Səyavuş Aslan və başqa aktyorlarla görüşmək, hətta onlarla bir tamaşada tərəfi-müqabil olmaqdır.

Cənublu dostlarımızla kitab mübadiləmiz daha faydalı oldu. Gətirdiyim kitablar içərisində “Bayatılar”, M.Ə.Möcüzün “Küllüyyatı”, Heyran xanım və Nəsiminin “Seçilmiş şeirləri”, gənc şairə Həmidə (Səhər) xanımın “Yaşıl mahnı” adlı şeirlər kitabı, Milli Hökumət zamanı buraxılan “Ana dili” dərsliklərinin (I-II-III siniflər üçün) yeni nəşrləri və bir sıra məcəllələr bu tərəf oxucuları üçün qiymətli materiallardır. Mən isə cənublu qardaşlara M.Füzuli, M.Ş.Vazeh, Cahan-

şah Həqiqi və Heyran xanımın əski əlifba ilə Bakıda çap olunmuş kitablarınıbağışladım. Möcüzün əsərlərinin son Bakı çapı isə fədakar bir möcüzşunas üçün göydəndüşmə bir hədiyyə oldu.

İrandan gətirdiyim “Qaşqayi şeiri” adlı kitab üzərində xüsusilə dayanmaq istəyirəm. Qaşqayların etnik kökü və məkanları haqqında hələlik dəqiq elmi mülahizələr olmasa da, onlar Yaxın Şərqnin ən böyük elidirlər. Hazırda İsfahanla Xəlic körfəzi arasında – ən çox Şiraz və Simirunda bir milyona yaxın qaşqay yaşayır.

Adını çəkdiyim kitab 1988-ci ildə Şirazda çap olunmuşdur. 400 səhifəlik bu kitaba 11 məşhur Qaşqay şairinin (Məzun, Yusifəli, Xosrov bəy, Məhəmməd İbrahim, Məsih xan Qaraçaylu, Qul Oruc, Əli Şaylı, Hüseynəli bəy Bayat, Nemətullah bəy Rəhimlu, Həmrah və Koroğlu) şeirləri daxil edilmişdir. Kitabın tərtibçisi, izah, lüğət və qeydlərin müəllifi Şahbaz Şahbazidir. Kitaba daxil edilən əsərlərlə tanış olarkən Qaşqay, yaxud Azərbaycan dilində şeir oxuduğunu fərqləndirə bilmirsən. Fikrimin sübutu üçün Nemətullah bəy Rəhimlunun “Daş ürəkli” şeirindən bircə bəndi oxuculara təqdim edirəm:

Ay ağalar, yandı bağırim,
Daş ürəkli yar əlindən.
Deyin, hara car aparım

Gözləri xumar əlindən?

Aparıb dinü iymanı

Kafər edir müsəlmanı,

Mürvəti yox, içir qanı,

Aman bu xunxar əlindən.

Ləbin innab, dişin inci,

Yolunda çox çəkdim rənci,

Camalın padişah gənci,

Üstündə şahmar əlindən.

Rəqibi gördüm utandım,

Şirin canımdan yusandım,

Nemətullah deer:” Yandım,

Daş ürəkli yar əlindən”.

Üç min tirajlıq bu nadir kitabı transliterasiya və tərcümə yolu ilə (kitabın cüzi hissəsi farscadır) Şimali Azərbaycan oxucularına çatdırmaq və bu əsərlər üzərində ciddi tədqiqat işi aparmaq nəşir, tərcüməçi və ədəbiyyatşünaslarımızın əsas vəzifələrindən biri olmalıdır.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edim ki, əlverişsiz tarixi şərait üzündən biz nəinki o tərəfdə çap olunan qismən naməlum şair və yazıçılar, hətta yaxşı tanıdığımız sənətkarlar haqqında çıxan kitablardan da xəbərsiz olmuşuq. Məsələn, 1977-ci ildə Tehrandə çap olunan “Şenaxte-C.Məmməd-quluzadə” adlı kitabdən tək-cə mirzəcəlişünasların yox, hətta kitabın müəllifi akademik A.Zama-

novun da xəbəri yoxdur. Və yaxud bu tərəf möcüzünaslarının heç birinə bəlli deyil ki, Tehrandə M.Ə.Möcüzün Büryani Hüseynin tərtibi ilə kiçik bir kitabı çap olunmuşdur.

İran İslam Respublikasına səfər zamanı mənəi ən çox maraqlandıran məsələlərdən biri də Cənubi Azərbaycanın görkəmli xalq şairi, haqqında namizədlük dissertasiyası yazdığım M.Ə.Möcüzün ədəbi irsinin o taydakı taleyi və xalqın şairə münasibətini müəyyənləşdirmək idi. Düzdür, Möcüz haqqında namizədlük dissertasiyası yazarkən əldə etdiyim mənbələr əsasında bilirdim ki, xalq Möcüzü sevir və onun əsərlərini əzbər bilir. Ondan da xəbərim var idi ki, şairin satiraları yaşadığı dövrün mövcud rejiminə qarşı çevrilmiş kəskin və öldürücü pamfletlər olduğu üçün 1947-ci ilə irticaçılar tərəfindən yandırılan kitablar içərisində onun da 1945-ci ildə Təbrizdə çap olunan şeirlər kitabı birincilər sırasında olmuşdur.

Səfər müddətində iki dəfə ayrı-ayrı vaxtlarda Möcüzün vətəni qədim Şəbüstər torpağına ayaq basa bildim. Şəbüstər qəsəbəsi Cənubi Azərbaycanın ucqarlarından olsa da, bir sıra tarixi faktlar sübut edir ki, bu qəsəbə milli azadlıq uğrunda aparılan mübarizədə xüsusi xidmətləri olan görkəmli şəxsiyyətlər, habelə ərəb, fars və Azərbaycan dillərində yazan bir sıra tanınmış şairlər

yetirmişdir. Lakin Şəbüstəri dünyaya tanıdan bir şəxs varsa, o da Azərbaycanın məşhur mütəfəkkiri və panteist filosofu Şeyx Mahmud Şəbüstəridir. “Şahidnamə”, “Həqiqət axtaranların güzgülüsü”, “Gülşəni-raz”, “Səadətnamə” və başqa qiymətli əsərlərin müəllifi kimi tanınan Şeyx Mahmudun məqbərəsi Şəbüstərdədir. Məqbərə çox da böyük deyil. Burada iki dünyaşöhrətli filosofun – Şeyx Mahmud və onun ustadı Bəhayəddin Yəqubun qəbirləri vardır. Ziyarət zamanı məni müşayiət edən Cənubi Azərbaycanın tanınmış ziyalılarından biri nəinki təkcə mənim üçün, hətta Şimali Azərbaycanın əksər oxucuları üçün maraqlı ola biləcək belə bir məlumat verdi: XVII əsrdə Osmanlı imperiyasının Yəməndəki valisində Topal Teymurun monqolca yazdığı xatirələrinin əlyazması var imiş. Hindistandan valiyə gələn bir qonaq Teymurun əlyazmasının üzünü köçürüb özü ilə aparır. Sonralar ingilislər Hindistana gələndə əlyazmaların surəti bir lordun əlinə keçir və ingilis dilinə tərcümə olunub çap etdirilir. Təxminən qırx il bundan əvvəl isə həmin xatirələr “Mənəm Teymuri-cahaquşa” (“Ölkələri fəth edən Teymur mənəm”) adı ilə fars dilində (ingiliscədən tərcümə) nəşr olunmuşdur.

Xatirələrin bir yerindən məlum olur ki, Teymur Şeyx Mahmudun müridlərindən olmuşdur.

Onun heybəsinin ən əziz kitabı “Gülşəni-raz” imiş. Teymur məşhur yürüşlərinin birində Şəbüstərdə olmuş və Şeyx Mahmudun məqbərəsini tikdirmişdir. İndiki məqbərə Teymurun inşa etdiyi məqbərə yox, onun genişləndirilmiş və yenidən qurulmuş variantıdır. Yeri gəlmişkən, qeyd edim ki, Əmir Teymurun yuxarıda adı çəkilən xatirələrinin Azərbaycan dilində çap etdirilməsi çox əhəmiyyətli və faydalı bir iş olardı.

Möcüzün həmyerliləri və dostları onun əsərlərinin çapı və tədqiqi sahəsində çox böyük işlər görmüşlər. Onlar hələlik işıq üzü görməsə də, şairin əsərlərinin altı cildlik elə bir mükəmməl variantını çapa hazırlamışlar ki, şimali azərbaycanlı möcüzşünaslar bu təşəbbüsə qibtə edə bilərlər. Altı cildliyin əlyazması hüququnda olan makina çapı ilə yaxından tanış oldum. Bura şairin Azərbaycan, fars və ərəbcə şeirləri (Möcüzün ərəbcə şeirlər yazması indiyədək bu tərəf ədəbiyyatşünaslarına bəlli deyil), müxtəlif şəxslərə yazdığı məktublar, onu yaxından tanıyan Məhəmmədrza Müəddəb, Beytulla Cəməli, Əbdülmütəllib Rəfizadə, Rəcəbəli Kərimi, Fətullah Dizəci və başqa dost-tanış, habelə pərəstişkarlarının xatirələri (cəmi 26 xatirə) daxil edilmişdir. Maraqlı cəhət burasıdır ki, altı cildliyə salınan əsərlərin çox hissəsi şairin heç yerdə çap

edilməyən şeirləridir. Cildlərdə verilən izah, qeyd və şərhləri isə möcüzşünaslıq üçün tam yeni səhifələr hesab etmək olar.

Öz xahişini nəzərə alıb adını çəkmədiyim bir nəfərin “Möcüz kimdir və nə deyir?” monoqrafiyası da hələlik qaranlıq künclərdə gizlədilir.

Təbrizdə yaşayan iki möcüzşünasla görüşlərimdən də şair haqqında çoxlu yeni məlumatlar öyrəndim. Bunlardan biri şair Yəhya Şeyda, digəri isə adi dükançı Məmmədəli Niqabidir. Y.Şeydanın adını çoxdan eşitmişdim. Onun ilk şeirlərini hələ 1945-ci ildə Təbrizdə buraxılan “Şairlər məclisi” məcmuəsində oxumuşdum. Təxminən on il bundan əvvəl Təbrizdə çap etdirdiyi “Şəbüstərli Mirzə Əli Möcüz. Tazə və çap olunmamış əsərləri” kitabına isə rəy yazıb mətbuatda dərc etdirmişdim. Onunla görüşərkən mənə bildirdi ki, Möcüzün əsərlərinin dördüncü cildini çapa hazırlamışdır.

Y.Şeyda Təbrizdə çıxan “Füruği-azadi” qəzetinin Azərbaycan dilində buraxılan səhifəsini redaktə edir. İndiyədək bir çox şeirlər kitabı çap edilmişdir. Y.Şeydanın ən faydalı xidmətlərindən biri “Ədəbiyyat ocağı” adlı İranın hazırda həyatda olan və azərbaycanca yazan şairlərinin təzkirəsini tərtib etməsidir. Artıq təzkirənin birinci cildi çap

olunmuş, ikinci cildi isə bu günlərdə işıq üzünə görəkdir.

Möcüzün istər ədəbi irsinin, istərsə də həyat və fəaliyyəti ilə bağlı materialların toplanılmasında xüsusi fədakarlıq göstərən dostum ağay-Niqabinin xidmətlərini isə qiymətləndirməyə söz tapa bilmirəm.

M.Niqabi zəhmətə qatlaşaraq Möcüzün ayağı dəyən Şəbüstər, Təbriz, Tehran, İstanbul, Şahrud və başqa yerləri qarış-qarış gəzmiş, onu tanıyanlarla bir-bir görüşmüş, şairlə bağlı çoxlu fotosəkil, xatirə materialları, sənəd və əlyazmaları toplamışdır. Bu sənədlər içərisində Möcüzün doğum və ölüm kağızının surətləri, dost-tanış və yaxın qohumlarının fotosəkilləri, 12-dən artıq xatirə daha çox diqqəti cəlb edir.

M.Niqabi məni Təbrizdə yaşayan dostu və Möcüzün pərəstişkarı Rəzi Hüseyni ilə də tanış etdi. Rəzi Hüseyninin evi muzeyi xatırladır. Otağın yuxarı başında Möcüzün böyüdülmüş şəkli asılmış, ətraf divarlarda isə Möcüzlə yanaşı, M.Ə. Sabir, Nəsimi, Ü.Hacıbəyov, Pərvin xanım Etisami və başqa sənətkarların şəkilləri, beyt, misra və hikmətli sözləri yazılmış lövhələr, müxtəlif fotosəkillər vurulmuşdur.

Əsas peşəsi qaval düzəldib satmaq olan Rəzi Hüseyni milli musiqi və ədəbiyyatımızın vurğu-

nudur. Xudmani məclislərdə Sabir və Möcüzün əsərlərindən səhnəciklər göstərir, şairlik təbi cəşanda isə bu şairlərə nəzirələr yazır. Möcüzün “Axır çərşənbə duası” əsərinə yazdığı nəzirəni oxuduqca həqiqətən də onun açıqfikirli və qabiliyyətli bir qələm sahibi olduğuna inandım.

Rəzinin qızı 20 yaşlı Bahar xanım da çox istedadlı bir qızıdır. Gözəl tar çalır və oxuyur. Gecə saat üçədək davam edən ədəbi məclisimizin ən yadda qalan anlarından biri də Bahar xanımın tarda çaldığı bayatı-Şiraz, mahur dərəməti (Əli Səliminin) və oxuduğu “Ana yurdum”, “Qal, sənə qurban” mahnılarını dinlədiyimiz anlar idi.

Bahar xanım çalarkən Rəzi Hüseyni, onun xanımı, ağayi-Niqabi və mən susaraq özümüzü tamamilə unutmuş, bəlkə də hamımız xəyalımızda özümüzü sərhədsiz, vahid, müstəqil Azərbaycanın azad övladları kimi xoşbəxt hiss edirdik. Bizi əfsunlayan bu gənc xanımın mizrabının dayanacağı yadımıza belə düşmürdü...

Bir gün sonra isə səfəri başa çatdırıb körpüdən bu tərəfə keçərkən Arazın sakit axan suları da sanki həzin-həzin “Ana yurdum” mahnısının melodiyasını zümzümə edirdi.

1990.

Təbriz – Naxçıvan

* * * *

KÖMƏKÇİ GÖSTƏRİCİLƏR

F.Xəlilovun kitab və məqalələrinin
əlifba göstəriciləri

“Azərbaycan dili” dərsliklərindəki tərif və
qaydalar haqqında -39

Bizim sevincimiz -11

Bir məktubun izi ilə -51

Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz -4

Cənubi azərbaycanlı müasirləri Möcüz haq-
qında -73

Dilimiz varlığımızdır -42

Dini xurafata tənqid atəşi -14

Doktor M.T.Zehtabinin Mirzə Əli Möcüz
haqqında araşdırmaları - 94

- Два воспоминания -83
Ədəbiyyatşünaslığımıza yeni töhfə -52
Əliğa Vahidin Mirzə Əli Möcüzə həsr etdiyi
bir poema haqqında -79
Əliqulu Qəmküsar haqqında ilk monoqrafiya -16
Ərdəbil şairləri -46
Fəhlə-şair -12
Hüseyn Cavid Cənubi Azərbaycanda -30
Hüseyn Cavidin həyatının İstanbul dövrü -26
Hüseyn Cavidin həyatının Naxçıvan mərhələsi -31
İki xatirə -36
İlk tamaşanın tarixi -13
İranlı möcüzşünaslar -88
История представления поэта Южного Азербайджана Мирзы Али Моджуза русскоязычному читателю -85
Keçmiş nəzər salaq -41
Qadına hörmət və məhəbbət -17
Qaşqay şairləri -48
Qazıyev Həsən Xəlil oğlu -49
Qiymətli antologiya -24
Qiymətli vəsait -15
Qocaman rəssam -9
Литература революционного периода -81
Leninin silahdaşı haqqında monoqrafiya -28
Maarif fədaisi -8

- Mavi ekran qarşısında -43
Mədənə ekskursiya –səh.12.
Məşrutə dövrü ədəbiyyatı -33
Mirzə Əli Möcüz -29
Mirzə Əli Möcüz. Biblioqrafiya -2
Mirzə Əli Möcüz dərslik, antologiya, müntəxabat, ensiklopediya, lüğət, biblioqrafiya və məlumat kitablarında -66
Mirzə Eli Möcüz İstanbulda -87
Mirzə Əli Möcüzə aid edilən saxta bir şeirin tarixçəsi -58
Mirzə Əli Möcüzə aid iki yeni fakt -32
Mirzə Əli Möcüz haqqında ilk tədqiqlər -64
Mirzə Əli Möcüz (həyatı və yaradıcılığı) -22
Mirzə Əli Möcüzlə Mirzə Ələkbər Sabirin əlaqələri haqqında -74
Mirzə Əli Möcüzün ailə mühiti və təhsili -63
Mirzə Əli Möcüzün avtoqrafları -19
Mirzə Əli Möcüzün avtoqraflarının H.M.Naxçıvaninin şəxsi kitabxanasına aparılmasının tarixçəsi -62
Mirzə Əli Möcüzün Cənubi Azərbaycanda tədqiqinə dair -69
Mirzə Əli Möcüzün ədəbi irsinin toplanılmasında Əli ağa Naxçıvaninin rolu -65
Mirzə Eli Möcüzün eserlərinin neşri tarixindən -91

Mirzə Əli Möcüzün əsərlərinin iki nəşri haqqında bəzi qeydlər -90

Mirzə Əli Möcüzün əsərlərinin Bakı nəşrlərində siyasi-ideoloji təhriflər -61

Mirzə Əli Möcüzün əsərlərinin toplanılmasında ilk addımlar -70

Mirzə Əli Möcüzün əlyazmaları -3

Mirzə Əli Möcüzün həyatının Şahrud mərhələsi -67

Mirzə Əli Möcüzün həyatının Şəbüstər mərhələsi (1906-1920) -77

Mirzə Əli Möcüzün həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri -54

Mirzə Əli Möcüzün İran şahı Rza Pəhləviyə münasibəti haqqında mülahizələr -60

Mirzə Əli Möcüz müasirlərinin xatirələrində -56

Mirzə Əli Möcüzün “Molla Nəsrəddin” jurnalı və Cəlil Məmmədquluzadə ilə əlaqələrinə dair bəzi qeydlər -72

Mirzə Əli Möcüzün mühiti, həyatı və fəaliyyəti (1921-1933) -75

Mirzə Əli Möcüz: mühiti, müasirləri və ədəbi irsi -6

Mirzə Əli Möcüzün mühiti və farsdilli müasirləri -71

Mirzə Əli Möcüz necə “kəşf” olundu -57

Mirzə Əli Möcüzün nəsrələ yazdığı bir məktub

haqqında bəzi qeydlər -55

Mirzə Əli Möcüzün “tərcüme-yi-hal”ının mətni ilə bağlı bəzi təhriflər və həqiqətlər -53

Mirzə Əli Möcüz və kəndli həyatı -25

Mirzə Əli Möcüz və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi -35

Mirzə Əli Möcüzün yeni şeirləri -27

Mirzə Əli Möcüzün yeni Təbriz nəşrləri -23

Mirzə Əli Möcüzün şeirləri xarici dillərdə -76

Mirzə Əli Möcüzün təbrizli müasiri -59

Mirzə Əli Möcüzün vəfatı və məzarı haqqında bəzi qeydlər -68

Mirzə Əli Möcüzün əsərlərinin yeni Bakı nəşrləri -78

Nadim - 7

Naxçıvanda ilk teatr tamaşaları -38

Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. -1, 40

Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti -50

Научное общество далекой Нахичевани -84

Nəşri gözlənilən kitab -45

Nizami və Möcüz -18

Об одном неопубликованном письме Мирзы Али Моджуза -86

Sənədlər həqiqəti açır -37

Şəbüstər mühiti və Mirzə Əli Möcüz (uşaqlıq və yeniyetməlik illəri) -93

Təbriz görüşləri -44

Türk edebiyatının Mirza Ali Möcüzün yazın
hayatı üzərindəki etkisi -92

Творческий путь Мирзы Али Моджуза -5
Unudulmaz sənətkar -20

Urmiya şairləri -47

Vurğun demişkən -21

Yazıçı-yurnalist haqqında monoqrafiya -34

Yubiley gecəsi -10

Yunus Əmrə dilini Cənubi Azərbaycanda
yaşadan Mirzə Əli Möcüzün mühiti, həyatı və
ədəbi irsi -89

Языком документов -82

F.XƏLİLOV HAQQINDA BƏHS EDƏN MÜƏLLİFLƏR və MƏNBƏLƏR

Abdullayev R. -133

Abdullayeva H. -135

Abuzərli Q. -134

Alməmmədov S. -129

Atayev M. -121

Axundov N. -122

Bağırov A. -130,143

Bilgehan A. Gökdağ. -179

Camalova Z. -141

Cəlilov N. -132

Əhmədov T. -158,166

- Əsgərli Ə. -169
Əsgərli Z. -139
Əsgərov Ə. -124
Əsgərzadə L. -171
Ələsgərova S. -159
Əliyev E. -153
Əliyev V. -116,125
Əliyev Y. -117
Həbibbəyli İ. -128, 152, 156, 156^a 158^a
İbrahimova S. -138
Kamil Vəli Nərimanoğlu. -167
Kərimov C. -111
Qaradağlı V. -170
Qarayev Y. -147
Qulubəyova A. -118
Quliyev N. -147^a
Quliyev T. -114
Mailoğlu H.M. -168, 172
Məmmədli Q. -113, 150
Məmmədov A. -115
Məmmədov K. -142
Məmmədov Ş. -133
Məmmədov T. -108
Məmmədova C. -110
Məmmədova M. -109
Mollayev İ. -154
Musayev Y. -151

- Nağısoylu M. -163
Nəbiyeva C. -149
Niqabi M. -154^a,157, 175
Rəhimov N. -164
Rəsulov N. -112
Rzayev Ə. -144
Sadıqzadə N. -173
Salmanov Ş. -147^a
Tağıyev R. -122
“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” məcmuəsi -148
“Azərbaycan” jurnalı -120
“Azərbaycan nəktəbi” jurnalı -136
“Azərbaycan müəllimi” qəzeti -119, 127
Azərbaycan yazıçıları (XX yüzillikdə). Ensiklopedik məlumat kitabı -176
“Azərtük-internasional” dərgisi -174
Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. II cild -123
“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti -140,177
“Əndişeye-fərhəngi” məcəlləsi. Xoy (İran) -178
Hüseyn Cavid: həyatı və sənət yolu – 162
Naxçıvan Dövlət Universitetinin yetirmələri – 165
Naxçıvan Türk Liseyinin Hazırılıq Kursları (Buklet) – 155

Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu -160

“Oğuz yurdu” qəzeti – 161

“Sovet Naxçıvanı” qəzeti -126, 131, 137, 145,
146